İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No. 240
EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH ZÜMRESİ NEŞRİYATI

TÜRKİYE TARİHİ

SELÇUKLULAR DEVRİ

Mükrimin Halil Yinanç
İstanbul Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Profesörü

İSTANBUL
BÜRHANEDDİN MATBAASI
1 9 4 4

I

Anadolu'nun fethi

Türkiye Tarihi
SELÇUKLULAR DEVRİ

Türkiye tarihi, umumî türk tarihinin futuhat ve medeniyet bakımından en mühim ve büyük bir faslı olduğu gibi, umumî islâm tarihinin de, futuhat ve devam bakımından, en azametli bir kısmıdır. Bu tarih, milâdın XI. asrında, *Oğuz* veya *Türkmen* denilen türk ırkının en kalabalık bir elinin Anadolu'yu açarak kendine yurd yapmasından itibaren başlar. O zamandan bugüne kadar bu kıt'ada yaşayan ve zaman zaman bu ülkeden taşarak, muhtelif iklimleri açan Anadolu türklerinin gerek Anadolu'daki ve gerekse fethettikleri diğer kıt'a ve memleketlerdeki yapıcılıkları, siyasî ve medenî faâliyetleri, Türkiye veyahut Anadolu türk tarihinin mevzuunu teşkil eder.

Bu 9 asırlık zamandaki tarihimizi, gerek siyasî tebeddül, gerek teşkilât değişikliği ve gerekse medenî tahavvül ve tekâmül bakımından, dört ana devreye ayırabiliriz:

I. **Teessüs ve teşekkül, yahut yerleşme ve birleşme devri (Selçuklu hânedanı devri).**

„XI. asır başlangıcından XIV. asır başlangıcına kadar".

II. **Fetret veya Mülûk-i Tavâif devri** (Selçuklu âilesinin düşmesinden sonra Anadolu'daki birliğin ve merkeziyetin bozulması ile müstakil devletlerin teşekkülü ve birbirleri ile mücadeleleri devrin).

„XIV. asır başlangıcından XVI. asır başlangıcına, yâni Osmanlı hânedanının şarkî Anadolu'yu birleştirdiği ve ondan sonra da, Dulkadırlı âilesinin hâkimiyetine son verdiği 1515 senesine kadar."

III. **İmparatorluk devri (Osmanlı hânedanı devri).**

„XVI. asır başından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar."

IV. Cumhuriyet devri.

Son iki devir tarihine dâir kaynaklar ve vesikalar ne kadar bol ise, birinci ve ikinci devrelerinki de o kadar azdır. Yazmak istediğimiz birinci devre, yâni Selçuk-oğullarının Anadolu'daki hâkimiyetleri zamanı milletimizin bu kıt'ada yerleşme ve birleşme devri olmak itibariyle kendinden sonra gelen devirlerin vak'alarını anlamak ve izah etmek için, bu devrin vak'alarını iyice kavramak icap eder.

1015—1020 seneleri arasında ilk akınları ile Anadolu'yu zapta başlayan Oğuzlar, 1047 senesinden itibaren ciddî ve esaslı yürüyüşler yaparak, uzun ve kanlı savaşlardan sonra, bu kıt'ayı açarlar. Fetih 1085, te biter. Selçuk-oğullarının bir kolu, bu yeni açılan ülkede, Rum Sultanlığı adı ile ve zâhiren İran'da bulunan amcazâdelerinin hâkimiyetlerini tanımak üzere, ayrı bir saltanat kurarlar. Fakat Arslan Bey b. Selçuk Bey'in torunu ve Kutulmuş'un çocukları olan Anadolu sultanları baba ve dededen miras kalan bir kin ile amcazâdeleri olan büyük sultanlara karşı isyan edeceklerdir ve Anadolu'da müstakil olmağa çalışacaklardır. Anadolu'nun açılmasından sonra, bu kıt'ada yalnız bir tek devlet kurulmamıştır; saltanattan başka, bir kısmı doğrudan doğruya Anadolu sultanlığına, bir kısmı da İran'daki büyük sultana, bâzıları Âzerbaycan ve Arran veya Musul'da bulunan Selçuklu şehzâdelerine veya vâlilerine bağlanmak üzere, tâbi bir takım irili ufaklı hükûmetler teşekkül etmiştir. O zamanlar Emaret denilen ve çağdaş Avrupa feodalitesini andıran bu beylikler, 1086,da Anadolu fâtihi Süleyman Şah I.'ın ölümünü tâkip eden 6/7 senelik saltanat aralığı zamanında, büsbütün kuvvetlendiler ve âdetâ müstakil birer hale geldiler. Süleyman Şah'ın oğlu Sultan Kılıç Arslan I. bu beylikleri itaat altına almağa ve Anadolu'ya birlik vermeğe uğraşırken, Haçlı ordularının gelmesi, işe mâni oldu. Haçlı ordularının bir çoğu Anadolu topraklarında mahvolmakla beraber, ikinci büyük sefer kuvvetinin muzafferiyetle Anadolu'yu geçmesi, bunu fırsat bilen Bizans imparatorluğunun evvelâ Anadolu'nun batı ve sonra cenup ve daha sonra da şimâl sahillerini geriye almasına sebep oldu. Kılıç Arslan I.'ın ölümünden sonra oğulları arasında vukua gelen kavgalar, bir taraftan Bizans imparatorluğunun, bizim

aleyhimizde, garbî Anadolu'da daha fazla genişlemesine sebebiyet verdiği gibi, diğer taraftan da orta Anadolu'nun doğu kısmına hâkim olan Danişmentli beyliğini ve aynı zamanda Anadolu'nun doğu cenubunda emaretler kuran Artuk-oğullarının beyliklerini kuvvetlendirmiş ve bunları, Anadolu sultanlığı ile rakip olacak hale getirmiştir.

Bütün XII. asır içinde Anadolu sultanları bâzı zamanlar bu beyliklerle birleşik ve bâzı defa da ayrı olarak, Bizans imparatorlarının hemen her sene vukua gelmekte olan taarruzlarına karşı göğüs gerdikleri gibi, ikinci Haçlı ordularını da mahva muvaffak oldular.

40 yıl kadar bir saltanat sürmüş ve Bizans'ın saldırışlarını durdurmuş ve ikinci Haçlı ordularını yok etmiş olan Sultan Mes'ut I., birinci Haçlı seferini müteakip Franklar eline geçmiş olan cenubî Anadolu'nun bir kısmını da geri almağa ve Danişmentli beylerine yüksek hâkimiyetini kabûl ettirmeğe muvaffak oldu ise de, bu sultanın ölümünden sonra, iki oğlu arasında vukua gelen mücadele, yeniden Danişmentli beyliğinin kuvvetlenmesine sebep olduğu gibi, diğer taraftan da Bizans'ın yeniden taarruza geçmesine vesile verdi. Sultan Kılıç Arslan II., bütün engellere ve güçlüklere göğüs gererek, tehlikelerin kâffesini birer birer önledi; rakibi olan kardeşini bertaraf ettikten sonra, Danişmentli beyliğini ortadan kaldırdı ve Fırat nehri ile Kelkit suyu menbâlarına kadar olan orta Anadolu'yu hükûmeti sahasına soktu ve bundan biraz sonra 1176'da Bizans imparatorunu ağır bir bozguna uğratarak Bizans'ın Anadolu'daki türk devletini kaldırmak ve kıt'ayı geriye alabilmek için XI. asrın son senelerindenberi devamlı olarak sarfettiği gayretlere son verdi ve Bizans imparatorlarının bu yoldaki arzu ve emellerini hüsran içine gömdü. Sultan Kılıç Arslan II., bundan başka şimdiye kadar İran Selçuklu sultanlarını metbu bilen, bâzan Arran ve Âzerbaycan'daki Selçuklu şehzâdeleri ile veya onların atabeğleri ile beraber, bâzan İran Selçuklu sultanlarının maiyetinde olarak, bâzı defa da, kendi aralarında birleşerek, İran Selçuklu sultanlığının zafa ve karışıklığa düşmesinden istifade ederek dirilen ve türk topraklarına tecavüze geçen Gürcü kırallarına karşı dâimî mücadele ve müdafaa yapan

şarkî Anadolu beyliklerine de, İran Selçuklu sultanlarının maddî nufuzlarını kaybetmeleri gibi siyasî ahvâlden veya izdivaçlardan istifade ederek, Anadolu sultanlığının yüksek hâkimiyetini tanıtmağa muvaffak olmuştur. Bu sultanın son zamanlarında, muhtelif hıristiyan kavimlerin Anadolu'ya karşı istilâ teşebbüsleri ve Haçlı seferleri sona erer ve Anadolu'nun bir asıra yakın bir zamandanberi devam eden kurtuluş ve müdafaa savaşları hitam bulur.

Sultan Kılıç Arslan II.'ın halefleri zamanında, Anadolu'nun birleşmesi ve merkezileşmesi hareketine daha muntazam bir plânla devam edilmiştir. Filhakika kardeşlerinin ekserisini ortadan kaldırarak Anadolu'yu bir merkeze bağlamağa muvaffak olan Sultan Süleyman Şah II., bir asırdan ziyade yaşamakta olan Erzurum beyliğine son vermiş ve kardeşlerinden birini buraya vâli yapmış olduğu gibi, Sultan Alâeddin Keykubad I. da Erzincan ve havalisinde bir buçuk asra yakın bir zaman ömür süren Menkücük hânedanını ve nihayet Erzurum'daki amcazâdesinin beyliğini ortadan kaldırmış; Mısır ve Suriye sultanlarının, yâni Eyyûbîler'in, eline geçmiş olan Aḫlāṭ beyliği arazisini saltanat merkezine bağlamış; Harput'u alarak buradaki Artuk-oğlu beyliğini ortadan kaldırmış; bâzan Anadolu sultanlarından ayrılarak Eyyûbîlere bağlanan diğer Artuklu hânedanına mensup beyliklerin arazisinin bir kısmını almış ve onlara kendi hâkimiyet-i âliyesini kabûl ettirmişti. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev II. Artuk-oğlundan Eyyûbilere geçen Āmid'i ve mülhakatını zaptetti. Artık doğrudan doğruya Anadolu birliğine girmeyen iki yer kalmıştı: biri Eyyûbîler elinde bulunan Mayyāfārikīn, diğeri Artuklular elinde bulunan Mardin. Buradaki hükûmetler Anadolu sultanının yüksek hâkimiyetini kabûl etmişlerdi; fakat Anadolu sultanlarının tâkip ettikleri beylikleri lağvetmek ve ülkenin her parçasını merkeze bağlamak siyaseti, er-geç bir gün bunların da ortadan kaldırılacağını göstermekte idi. Fakat Moğul taarruzunun başlaması bu arzunun yerine gelmesine mâni olmuştur.

Anadolu'nun birlik ve merkezleşme devri olan bu XIII. asırda bir taraftan Anadolu'nun garbında İznik Grek imparatorluğuna tâbi bir çok kaleler açıldığı gibi Karadeniz kenarında da Sinop başta ol-

mak üzere bâzı iskeleler alınmış ve Akdeniz kıyısında da Antalya ve Alâiye başta olmak üzere, muhtelif yerler fethedilmişti. Bu suretle birinci Haçlı ordusunun gelmesinden sonra, sahillerden dahile doğru çekilen Türkler tekrar deniz kenarlarına gelmeğe ve gemiciliğe alışmağa başlamışlardır. Bu arada Trabzon şehrinin zaptı için yapılan müteaddit teşebbüsler akamete uğramıştır.

Anadolu'da alınmayan belli başlı üç bölge kalmıştı: birisi İznik imparatorluğunun hâkim olduğu garbî Anadolu'nun büyük kısmı; ikincisi Trabzon imparatorluğunun idaresi altında bulunan Karadeniz sahilinin şark kısmı; üçüncüsü Kilikya'daki Ermeni kırallığı arazisi. Bunların her üçü de Anadolu sultanlığına vergi vermekte idiler. Hele son ikisi, aynı zamanda saltanata bağlı birer beylik vaziyetinde bulunuyorlardı. Anadolu'yu birleştirmiş olan Selçuklu sultanlarının bunları da bir gün ortadan kaldıracağı şüphesizdi. Fakat Mogol taarruzlarının başlaması bu teşebbüsün icrasını da geriye bırakmış ve bunlardan garbî Anadolu'nun açılması, saltanatın son zamanlarında Uç Beyleri tarafından yapılmıştır. Kilikya'ya gelince bu bölge daha sonra XIV. asrın ikinci yarısında Tavaif-i Mülûk devrinde fethedilmiştir. Karadeniz sahilinde şimdiye kadar alınmamış olan yerler de yine Tavaif-i Mülûk devrinde kısmen XIV. asırda ve kısmen de XV. asırda alınmıştır.

Anadolu'nun birlik ve merkezleşme devri dediğimiz yarım asırdan fazla süren bu devre, merkezî devlet olmak bakımından mühim bir siyasî tekâmül devresi olduğu kadar her bakımdan da bir olgunluk devridir. Dahilde sulh ve sükûnun yerleşmesi ve hariçten gelen taarruzların durması, Haçlı seferlerinin başlangıcındanberi harp sahası olan ve bundan dolayı şark ve garp arasında ticaret yolu olmaktan zarurî olarak çıkmış bulunan Suriye kıt'asının rolünü Anadolu kıt'ası oynamağa başlamış ve Avrupa ile Asya arasında en büyük mübadele yolu olmuştur. Bu sebepten dolayı, XIII. asırda memleketimiz çok zenginleşmiş, bütün yolları hanlarla ve kervansaraylarla süslenmiş, zengin ve mamûr şehirler kurulmuş ve şehirlerimiz de her cinsten âbidelerle donatılmıştır. Bu servet ve refahın neticesi olarak mem-

lekette ilim ve edebiyat hayatı canlanmış ve islâm dünyasının her tarafından birçok âlimler ve edipler Anadolu'ya geldiği gibi, bizzat memleketimizde de mühim ilim ve edebiyat adamları yetişmiştir.

Moğul istilâsı, bütün islâm dünyası gibi, Anadolu için de bir felâket olmuştur. İstilâ bilhassa Anadolu'nun şark tarafında mühim tahribat yapmış, büyük ve mâmur şehirlerden bir kısmını viraneye çevirmiş ve o havalideki halkın mahvına veya öteye beriye dağılmasına sebep olmuştur. Moğullar evvelâ Anadolu sultanlığını müstakil bırakarak yalnız kendilerine bir miktar vergi verir bir vaziyette tutmuşlarsa da, sonraları siyasî müdahalelere başlamışlar ve ilk önce nufuzları ve sonra da himayeleri altına alarak yavaş yavaş *tabi devlet* haline getirmişler; bir taraftan Selçuklu şehzadelerini birbirlerine rakip çıkarıp memleketi aralarında taksim ederek, diğer taraftan devletin erkân ve ümerasını kendilerine bağlı adamlardan seçerek devletimizi içinden çürütmeğe çalıştıkları gibi, yavaş yavaş ordumuzu da inhilal ettirip dağıtarak yerine Moğul askeri ikame etmeğe başlamışlar ve nihayet sultanları azil ve tayin edecek bir durum elde etmişler ve daha sonra XIV. asrın başında saltanatı büsbütün ortadan kaldırmışlardır.

Bir taraftan Moğul işgâl kuvvetlerinin halkımıza yaptıkları itisaflar, diğer taraftan Moğulların Anadolu'ya getirdikleri ekserisi iranlı olan yabancı memurların irtikâp ve ihtilasları, Anadolu'da sükûn ve âsâyişi bozmuş, şehirlerdeki iktisadî ve ictimaî âhengi altüst etmiş ve bu yüzden, pek çok âlimler ve zenginler Suriye'ye ve Mısır'a hicret etmişlerdir. Bu istilânın verdiği ictimaî sefalet, Anadolu'nun yalnız servet ve kültür bakımından inhitatına sebep olmamıştır; aynı zamanda ictimaî teşekkül bakımından da çürümesine yol açmıştır. Fethin başlangıcındanberi Anadolu'da teşekkül etmiş olan asılzâde sınıfı mahvolmuş, şehirlerdeki büyük âileler dağılmış, ordu inhilal etmiş ve bu suretle Anadolu'ya yeniden bir birlik verecek kuvvetler ortadan kalkmıştır.

Ancak Anadolu'nun orta kısmına hâkim olabilen Moğullar, memleketin dağlık kısımlarına ve bilhassa sahil bölgelerine sokulamamışlar ve ekserisi bir türk oymağının veya boyunun başında bulunan

tükrkmen beylerinin mukavemeti karşısında âciz kalmışlar ve bunların muhtariyetlerini ve hattâ istiklâllerini, ister istemez, tanımağa mecbur olmuşlardı.

Moğulların inhilâlinden ve Anadolu'yu bırakmalarından sonra bu beylerin her biri bir bölgede devlet kurarak, memleketin ve milletin birliğini bozdular, ve birbirleri ile boğuşmağa başladılar. Tam iki asır süren ve Anadolu'nun maddî ve manevî harabisini fazlalaştıran bu uzun fetret devrine, Moğul istilâsının neticesi olan merkeziyetin yıkılması, şehirlerin zâfa uğraması ve göçebe unsurların kuvvetlenip baş kaldırması ve muhtelif mıntakalara hâkim olmaları gibi vâkıalar sebep olmuştur.

Bu izahattan sonra Anadolu'nun Selçuklular zamanı tarihini belli başlı dört bölüme ayırabiliriz:

A. Anadolu'nun fethi ve Anadolu'ya Oğuz türklerinin göç etmesi (1015'ten 1085'e kadar).

B. Anadolu'nun müdafaası ve dahilde birlik mücadelesi (1085' ten 1192' e kadar).

C. Anadolu'da birlik ve merkezîleşme (1192'den 1256' e kadar).

D. Anadolu Sultanlığı'nın zayıflaması, çürümesi ve ortadan kalkması (1256'dan 1308'e kadar).

Bunlardan birinci bölümün tarihini yazarken, Anadolu'nun fethine bir mukaddime teşkil eden ve VII. asırda ilk halifeler zamanında başlayarak XI. asra kadar Emevî ve Abbâsî ve daha sonra Fâtımî halifeleri zamanında devam eden, ya bizzat halifeler veya hilâfet hânedanına mensup prensler veyahut da Bizans'a gazaya memur olan hudut kumandanları ve emirleri tarafından sevk ve idare olunan Anadolu sefer ve gazalarının tarihini de yazmak lâzımdır. Çükü evvelâ: Selçuk-oğullarının idaresinde Anadolu'yu fetheden türkmenler, eski mücahitler gibi din uğrunda gaza ve fütuhat yapmağa gelmişler ve kendilerini onların halefi addederek *Gazi* unvanını almışlardır. Saniyen: Emevî halifeleri zamanında Anadolu gazalarını yapanların çoğu arap mücahitleri olsa bile Abbâsîler devrindeki gaziler ekseriyet itibariyle türk soyundandırlar ve binaenaleyh kendilerinden sonra Ana-

dolu'yu açanlarla bir ırktandırlar. Salisen: Anadolu'nun fethinden önceki bu gaza ve cihad devresi Bizans imparatorluğunu zayıflatmış ve gelecek fatihlere uygun bir zemin hazırlamıştır. Bundan başka Anadolu fatihlerinden bâzılarının, kendilerini eski mücahitlerin soyundan addedecek kadar eski islâm gazalarını ve gazilerini benimsemiş olmaları ve Anadolu halk edebiyatı arasında, bugüne kadar yaşamakta olan Battal Gazi, Kerb Gazi, Cüneyt Gazi destanları başta olmak üzere eski islâm fütuhat ve gazalarından bahseden birçok hikâyelerin bulunuşu ve bu devir kahramanlarına âit birçok türbe ve makamların — sahih olmasalar bile — halk arasında meşhur ve çok zaman ziyaretgâh olmaları, bu gaza devresinin Anadolu'nun açılmasına bir başlangıç olduğunu göstermektedir.

***

Anadolu'nun Selçuklular devri tarihinin meydana getirilmesi için müracaat edilecek kaynakların birincisi olması lâzım gelen Anadolu kitâbeleri, ne yazık ki, muntazam bir plân dahilinde ve tamamiyle toplanmamıştır. Bakımsızlık, ihmâl veya bilgisizlik yüzünden haraplığa yüz tutan eski bina ve âbidelerimizin kitâbeleri, şimdiye kadar ecnebilerden Maxvan Berchem, C. Huart, Oppenheim, Löytved, A. Gabriel, P. Wittek gibi zatlar tarafından kısmen toplandığı gibi, bir kısmı da, Ahmed Tevhid, Halil Ethem, Hüseyin Hüsameddin, Mubarek Galip, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mehmed Behcet, Abdürrahim Şerif, Süleyamn Fikri, Abdülkadir Erdoğan, Ferid Uğur, Basri Konyar, Çavad Hakkı, Yusuf Akyurt, Mes'ut Koman, Rıfkı Melûl ve diğer türk âlim ve mütetebbileri tarafından ve kısmen de benim tarafımdan toplanmış ise de, Anadolu'nun birçok yerleri henüz tetkik edilmemiş ve hele eski yollarımız ve kârvansaraylarımız üzerinde esaslı çalışma ve inceleme yapılmamıştır.

Meskûkâta dâir İstanbul Asarı Atika müzesi ile Avrupa müzelerinin islâm sikkeleri kataloğları, kaynakların ikinci kısmını teşkil eder.

Kaynakların en zengin ve ehemmiyetlisi olması lâzım gelen resmî vesikalara gelince, muhtelif sebepler dolayısıyle, Selçuklular devrine ait divan defterlerinden ve resmî devlet evrakından ve hatta mahkeme sicillerinden hiçbir şey elimize geçmemiştir. Ancak münşaât ve mecmualarda ve bazı tarih kitaplarında suretlerini gördüğümüz bâzı ferman veya mektuplar ile her nasılsa şimdiye kadar saklanabilmiş olan bâzı vakfiyelerin asıl veya suretlerinden başka elimizde vesika yoktur. Şimdiye kadar bu devre âit görebildiğim vakfiyelerin miktarı elliden fazla değildir.

Eski münşîlerin yazdıkları resmî veya hususî muharreratı cemeden münşaat kitaplarından ancak iki kitap elimize geçebilmiştir.

Vekayinâmelere gelince:

XI. asırda Anadolu'nun fethine dâir, o zamanda yazılmış ayrıca bir eser elimizde yoktur. XII. asırda ise İbn Azrak al-Fārikī (ابن ازرق الفارق) — yani Mayyāfārikīn'li — 'nin 1175 (571) senesine kadar vukuatı ihtiva eden arapça Mayyāfārikīn tarihi, Anadolu tarihi için yegâne yerli bir eserdir. Bu eser Mayyāfārikīn ve āmid şehirleri esas olmak üzere, bütün Diyarbekir ve Ahlāt bölgelerinin ve hattâ bütün şarkî ve cenubî Anadolu'nun ve bilhassa Artuk - oğulları ile Ahlāt şahlarının, yâni Sokman-oğullarının vak'alarını yazmaktadır. Ne yazık ki Anadolu'nun en büyük kahramanlık devri olan bu asırda Selçuklu sultanlarının hamaset menkıbelerini yazan bir kitap elimize geçmemiştir.

XIII. asırda ise, ancak bu asrın ikinci yarısında fârisî yazılmış olan ve yalnız XII. asrın son seneleri ile XIII. asrın vukuatını kısmen toplayan bir kitap elimizde mevcuttur; o da İbn Bībī namı ile maruf olan Ḥusayn b. Muhammed al-Munşī al-Ca'farī (حسین بن محمد المنشی الجعفری) 'nin al-Avāmir al-'Alā'iya (الاوامر العلائیه) adındaki Anadolu selçukluları tarihidir. Fakat yukarıda söylediğimiz gibi, bu kitap XI. ve XII. asırların vak'alarından bahsetmez. Pek fazla münşiyâne yazılmış olan bu eser, müellifin kardeşi Yahyā tarafından yine fârisî olarak ihtisar edilmiş ve bu muhtasar nusha Holanda'da basılmış ve bir kaç defa da dilimize çevrilmiştir. Bu kitap — baş tarafına bâzı muhtasar mâlûmat ilâve edilmek üzere — ikinci bir defa daha ihtisar edilmiştir ki nihayeti

eksik olan bu nusha Almanya'da Gotha şehri kütüphanesinde mevcuttur. XIII. asırın sonlarında yazılmış olan Kānī'ī (کانی) ile Dahhānī (دهانی) 'nin *Âl-i Selçuk* şehnâmeleri henüz meydana çıkmamıştır.

XIV. asrın ilk yarısında, Selçuklu devletinin düşmesinden sonra yazılmışolan Karîm al-Dîn Aksarayî (کریم الدین اقسرائی)'nin Musāmara al-Aḫbār (مسامرة الاخبار) adlı Âl-i Selçuk tarihi bu devletin XIII. asrın ikinci yarısından itibaren inkırazına kadar vukuatını ve inkırazından sonra da Moğul vâlileri idaresindeki Anadolu'nun ahvalini hikâye etmektedir. Gene bu XIV. asrın ilk yarısında Niğde'li Kadı Ahmet bir Âl-i Selçuk tarihi yazmıştır. Fakat bu kitap da maalesef elimize geçmemiştir. Yalnız aynı müellif tarafından yazılan al-Valad al-Şafîḳ (الولد الشفیق) veya Cāmi' al-Tavārīḫ adlı umumî tarihte Anadolu Selçukluları tarihi hulâsa edilmiştir.

XIV. asrın ilk yarısında yazılan ve baş tarafı İran Selçuklularına tahsis olunan küçük bir Anadolu Selçukluları tarihi daha mevcuttur. Âl-i Selçuk prenslerinden biri namına yazılan bu eserin müellifi meçhûl olup Paris'te Bibliothek National'de bulunmaktadır ve tarafımdan istinsah edilmiştir.

Yine XIV. asır içinde yazılmış olan fârisî iki Âl-i Selçuk şehnâmesi mevcuttur. Bunlardan birincisi Luṭfî'nin eseri olup, o asrın birinci yarısında yazılmıştır. Daha küçük olan ikincisi Unsî (انسی) adlı bir zatın kaleminden çıkmıştır ki, mezkûr asrın ikinci yarısında yazılmıştır.

Bundan başka yine bu asır içinde İsmā'îl b. Muhammed Şarîf b. İbrāhîm tarafından Aksaray'da yazılan Tazkara al-'İbar va'l-a'sar (تذکرة العبر والاعصار) adlı umumî arapça tarihin Anadolu Selçuklularına âit fasliyle yine bu asırda yazılan bâzı tarihî takvimler millî ve yerli mehazleri teşkil ederler[1].

---

1 Yalnız Lûtfi ve Unsî şehnamelerile tazkara al-'ibar va'l-'ASAR' da mevcut olan malûmat - tarihî doğruluk bakımından - ancak efsanevî ve hurafevî bir mâhiyet arzetmektedirler. Bundan başka bu üç kitapta mevcut olan bâzı vesikaların ve istilahların muahhar asırlarda ortaya çıkmış olmaları, bu kitapların XIV asırda değil .XVI. asırdan sonra ve hâttâ zamanımızda uydurulmuş oldukları ihtimalini ortayaya koyduğu gibi; bu eserlerin hakikaten XIV. asırda yazılmış olmaları - çok kitaplarda olduğu gibi - muahharen müstensihlerin tahriflerine ve ilâvelerine uğramış bulunmaları zannını da meydana getirmektedir.

XV. asrın ilk yarısında Osmanlı sultanı Murad II. namına bir Âl-i Selçuk tarihi yazan Yazıcı-zâde Ali, eserinin Anadolu Selçukluları kısmına İbn Bîbî'nin yukarıda zikredilen asıl eserini mehaz edinmiş ve kendinden de bâzı ilâveler yapmıştır. Bir kısmı Holanda'da basılmış olan bu kitabın İstanbul ve Avrupa kütüphanelerinde tam ve mükemmel nushaları mevcuttur.

XVII. asır münşî ve ediplerinden Medhî Çelebi bu kitabı ihtisar ve bâzı şeyler ilâve etmek suretiyle yeniden bir kitap yazmıştır.

Bir yazma nushası Edirne kütüphanesinde bulunan ve Muhammed b. Macd al-Dîn'in eseri olması muhtemel olan Âl-i Selçuk tarihinde Anadolu Selçuklularına dâir verilen mâlûmat pek muhtasar ve ehemmiyetsiz ve hatta yanlıştır.

Biri XIII. asrın sonunda ve diğeri XIV. asrın ortasında yazılmış olan ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî menakıbına âit bulunan Sipehsâlâr (سپهسالار) ve Eflâkî (افلاکی)'nin eserleri de yerli ve millî mehazlarımızdandır.

Anadolu'nun bir kısmının suret-i fethinin halk arasında kalan hâtıralarının efsaneleşmiş bir şekli olan Melik Danişment (ملك دانشمند) dasıtanı kuvvetli bir ihtimale göre, Selçuklular zamanında cem' ve tedvin edilmiş ve bilâhare XV. asrın ilk yarısında Sultan Murad II. zamanında bu dasıtan 'Alî namında bir müellif tarafından tekrar yazılmıştır. XVI. asırdaki meşhur türk tarihçisi Âlî Çelebi bu dasıtanı Mirkât al Cihâd (مرقات الجهاد) namı ile zamanının uslûbu ile yeniden yazmış ve bir tarih kitabı haline getirmeğe uğraşmıştır.

İşte şimdiye kadar elimize geçebilen yerli ve millî menbâlar bunlardan ibarettir.

Bu kadar mahdut ve aynı zamanında muhtasar olan ve bir kısmı, vukuatın cereyanı zamanından çok sonra yazılmış olmak itibariyle, şüpheli ve meşkûk rivâyetlerle dolu bulunan ve bir kısmı da, efsanevî ve dasıtanî bir mâhiyet arzetmek itibariyle, ihticaca sâlih olmayan bu kaynaklara dayanrak bir Anadolu Selçukluları tarihi yazmak mümkün değildir. Bunun için bütün yabancı menbâları birer birer gözden geçimek lâzımdır. Fakat bunlar da, vukuatın cereyan

mahallinden uzak olmalarından dolayı, ancak işitip duyabilecekleri şeyleri muhtasar olarak kaydetmişlerdir. Yabancı membâların içinde hıristiyan müelliflerin eserleri ise, müslüman ve türk düşmanı olmaları dolayısıyle, bittabi pek tarafgirânedir ve aleyhimizde mübalâgalarla doludur. Bundan başka, gerek müslüman ve gerekse hıristiyan olsun, bu yabancı membâlar ancak muharebelerden ve haricî münasebetlerden bahsederler; dahilî ahvalimiz hakkında hemen hiç bir zaman mâlûmat vermezler. Bu yabancı membâları belli başlı arap, iran, süryanî, ermeni, gürcü, grek ve lâtin olmak üzere yedi gruba ayırabiliriz.

Bunlar içinde en çoğunu arap müellifleri teşkil ederler. XI. asır müelliferinden Muḥammed b. Hilâl al-Sābî محمد بن هلال الصابى ile XII.asır müellîlerinde başlıca Muḥammed b. 'Abdal-Malikal-Hamadānî, محمد بن عبدالملك الهمدانى, 'Abd al-Karîm Sam'ānî عبدالكريم سمعانى, İbn 'Asākir ابن عساكر İbn Munḳid ابن منقذ, 'Azîmî عظيمى Abū Ya'la al-Kalānisî ابو يعلى القلانسى, İbn Hamdūn ابن حمدون, İbn Zurayḳ ابن زريق, 'İmād al-Dîn Kātib İsfahānî عمادالدين كاتب اصفهانى, Ḳādî Fādil قاضى فاضل, Bahā' al-Dîn b. Şaddad بهاءالدين بن شداد, Camāl al-Dîn Ḳifṭî جمال الدين قفطى, Abu'l-Farac al Cavzî ابوالفرج الجوزى, İdrîsî ادريسى, Bakrî بكرى İbn Cubayr ابن جبير gibi zevatın eserleri ile al-Anbā fî Tārîḫ al-Ḫulafā الانبا فى تاريخ الخلفا adlı kitap ve İbni Havḳal'in ilâvesi; XIII. asır müverrihlerinden İbn Abî Tayy ابن ابى طى, İbn al-Aṣîr ابن الاثير, Sibṭ b. al-Cavzî سبط بن الجوزى, İbn Vasil ابن واصل, Abū Şāma ابوشامه, Abu'l-Barakāt Mūsulî ابوالبركات موصلى, Küçük 'İmad al-Din, Munzirî منذرى, Muvaffaḳ al-Dîn موفق الدين, İbn al-Naccār ابن النجار, İbn al-'Adîm ابن العديم, 'İzz al-Dîn b. Şaddad عزالدين بن شداد, İbn 'Abd al-zāhir ابن عبدالظاهر, İbni Şāfi' ابن شافع, İbn al-Sā'î ابن الساعى, İbn al-'Amîd ابن العميد Malatyalı Abu 'l-Farac, İbn Ḫallikān ابن خلكان, Yāḳūt Hamavî, Safî al-Dîn Arbilî, Rāfi'î رافعى. Bundārî بندارى İbn al-Dubaysî ابن الدبيثى, İbn Zāfir ابن ظافر, Sadr al-Dîn Nîsābūrî صدرالدين نيسابورى, İbn Abu 'l-Dam al-Hamavî ابن ابى الدم الحموى, İbn Muyassar ابن ميسر, Nesavi نسوى, Abu 'l-Favaris Ḫazracî ابوالفوارس خزرجى, İbn Abî-al-Ḥadîd ابن ابى الحديد, İbn Usaybi'a ابن اصيبعه, Zekeriya al Ḳazvînî ve İbn Sa'd ابن سعيد 'in eserleri ile Sultan Klavun tarihi ve Siyer-al Aba'al-ābāṭarika (سيرابابالبطارکه) ve Tārîḫ al Salihî تاريخ لصالحى; XIV. asır müelliflerinden İbn Fūṭî ابن فوطى, İbn Ḳiytū ابن قيتو, Şams al-Dîn al Ca-

zarı شمس الدين الجزرى, Ḳuṭb al-Dīn Yunīnī قطب الدين يونينى, Malikal - Muayyad abu 'l Fidā', Nuvayrī نويرى, İbn Begtemur ابن بكتمر, Şikā'ī صفاعى, Amīr Baybars امير بيبرس, İbn Habīb ابن حبيب, 'İlm al-Dīn Barzālī علم الدين برزالى, Şihāb al-Dīn al-'Omarī شهاب الدين العمرى, İbn Aybeg al-Davādār ابن ايبك الدوادار, Mufaddal b . Faḍā'il مفضل بن فضائل, Ṣafadī صفدى, Zahabī ذهبى, Yāfi'ī يافعى, İbn Kasīr ابن كثير, 'Abd al-Ḳādir Ḳararşī عبد القادر القرشى, Subkī سبكى, Kutubī كتبى, İbn al-Vardī ابن الوردى İbn Dokmaḳ ابن دقماق İbn Ḫaldūn ابن خلدون ve İbn al-Fırāt ابن الفرات 'ın eserleri; XV. asır müelliflerinden İbn Şihna ابن شحنه, İbn Abu 'l-Surūr ابن ابى السرور, 'Aynī عينى, Maḳrīzī مقريزى, İbn Ḳādī Şuhba ابن قاضى شهبه, İbn 'Uzayba ابن عذيبه İbn Fahd ابن فهد, ve İbn Tagribardī ابن تغرى بردى 'nin eserleri zikre şayandır.

İran müverrihlerine gelince: bunlar içinde Burhān al-Dīn Anevī برهان الدين آنوى (Anili), Minhāc Sirāc Cūzecānī, منهاج سراج جوزجانى, Rāvandī راوندى, Baydāvī بيضاوى, Neykabī نيكابى 'Ala' al-DīnCuvaynī, Abū Ḥāmid Muhammed b.İbrāhīm, Vezir Raşīd al-Dīn, Abu'l-Kāsim Ḳāşānī, ابو القاسم قاشانى, Benāketī بناكتى, Vassaf وصاف, Hamd Allāh Mustavfī حمد الله مستوفى, Hindū Şāh هندوشاه Şubankārī شبانكارى, Ḳivām al-Mulk Abarḳūhī قوام الملك ابرقوهى, Ḥāfiẓ Abrū حافظ ابرو, Ḥasan Yazdī حسن يزدى, Şams al-Dīn Mūsavī شمس الدين موسوى Fasīhī, فصيحى, Mirḫ'and ميرخوند, Ḫv'andmir خوندمير, Ġaffārī غفارى ve Lārī لارى'nin eserleri ile Tārīḫ i Alfi تاريخ الفى yi, ve Raşīd al-Dīn'in Cāmi' al-Tavārīḫ جامع التواريخ'nin zeylini zikretmek lâzımdır.

Süryaniler pek çok eser bırakmamışlarsa da eserlerini Anadolu hududuna yakın yerlerde yazdıklarından, verdikleri mâlûmat son derecede kıymetli ve mühimdir. Bunlardan Patrik *Mihail vekayinamesi* ile diğer anonim bir tarih ki, urfalı Basil tarafından yazıldığı zannedilmektedir, XII. asrın ikinci yarısında ve malatyalı Abu'l —Farac= Bar Hebraeus'unki XIII. asrın ikinci yasında yazılmışlardır. Bunlardan birincisi fransızcaya, diğer ikisi ingilizceye çevirilmiştir.

Ermeni müverihlerine gelince: bûnlar arasında başlıca XI. asırda yaşayan Arisdagès ve XII. asır muharrirlerinden urfalı Mattieu ile rahip Gégoire ve Anili Samuel'in; XIII. asır müelliflerinden Genceli Giragos ile Vardan, rahip Malakhi,

Mekhitar d'Ayrvank, Sempat, Hethoum ve Nerses'in eserlerini zikretmek lâzımdır. Bunlar içinde, Vardan'ın eserinin bir kısmı müstesna olmak üzere, fransızcaya çevrilmeyeni yok gibidir. Mezkûr eksik kısım da türkçeye çevrimiştir. XVIII. asrın meşhur ermeni müverrihi Çamçyan o zamanlar malûm ve mevcut olan eski ermeni vak'anüvislerine müracaat ettikten başka bir çok anonim tarihleri, hatıratları ve muhtıraları ve diğer vesikaları da gözden geçirerek meşhur büyük tarihini yazmıştır. Eski vak'anüvislerin kitaplarında bulunmayan bir çok mâlûmatı ihtiva etmesi dolayısıyla ehemmiyetli addedilen bu kitabın islâm ve türk tarihine müteallik bahis ve maddeleri dilimize çevrilmiştir.

Ermeni müverrihlerinin bir kısmı memleketimizde ve bir kısmı memleketimizin hudutlarında yaşamış olmaları itibariyle tarihimizin mechûl kalan bu devrini kısmen ve bir dereceye kadar aydınlatmışlardır.

Kısmen bahsettikleri zamanlara muasır olan gürcü vekayinameleri XVIII. asırda gürcü kıralı Vakhtang VI.'ın emri ile bir eser halinde telfik edilmişti. Brosset tarafından fransızcaya naklolunan bu eserde de yazacağımız devir hakkında bâzı mühim mâlûmat mevcuttur.

Bizans müverrihlerine gelince: bunlar içinde ancak Psellos, Bryenos, Zonaras, Anna Komnena, Nikitas Khonyates ve Pakhimare's'in vekayinameleri garp lisanlarına çevrilmiştir.

Miktarı pek çok olan lâtin vak'anüvisleri içinde, doğrudan doğruya haçlıların tarihini yazanların bir kısmı vukuatın şahidi ve bir kısmı da vukuata iştirak edenlerin vasıtasız nâkili olmak suretiyle muasırıdırlar. Bunlar içinde Tudebode, rahip Robert, Baudri, Raymond d'Agiles, Foucher de Chartres, Guibert de Nogent, Albert d'Aix, Jacque de Vitri, Raoul de Caen, Orderic Vital, Graindor de Douai, Guillanme de Tyr, Gautier, Odon de Deuil, Otton de Frisingen, Tagenon, Ansbert gibi müteaddit defalar başılmış ve hemen kâfesi fransızcaya çevrilmiş olan haçlı müverrihlerinin eserleri ile, haçlı vukuatına dâir müellifleri mechûl muhtelif vekayinameler ve bundan başka orta zaman lâtin tarihçilerinin muhtelif

mevzulara dâir yazdıkları eserlerde haçlı vukuatına taallûk eden bahisler, haçlı seferlerine iştirak eden zevatın yazdıkları mektuplar ve bir de bu zamanlarda yazılmış olan ve Anadolu'dan bahseden bâzı seyahatnamelerle, menziller hakkındaki eserler şayan-ı zikirdir. Lâtin tarihleri, diğerlerine nazaran tafsilâtı haiz ve bilhassa tasvir bakımından kıymetli membâlar iseler de, fazla mubalâgalı olmaları ve pek fazla tarafgir bulunmaları ve bilhassa bizim hakkımızda pek az mâlûmat vererek daimâ kendilerinden bahsetmeleri, bunlardan fazla istifade etmeğe imkân bırakmamaktadır.

Eserlerinde Anadolu Selçukluları hakkında ayrıca mebhas ve fasıl ayıran müelliflerden bahsedelim. Evvelâ XIII. asır İran tarihçisi Minhāc Sirāc Cūzecānī Tabakāt-i Naşirī'sinde küçük bir fasıl yazmıştırki yanlışlarla doludur. XIV. asrın ilk yarısında yaşayan Ḥamd Allāh al-Mustavfī Tārīḫ-i Güzide'sinde yine bu hususa dâir küçük bir fasıl yazmıştır. Bu da yanlışlarla doludur. Yine aynı asrın ilk yarısında yaşayan büyük arap tarihçisi Nuvayrī ile bu asrın ikinci yarısının sonunda meşhur eserlerini yazmış olan İbn Ḫaldūn birer fasıl yazmışlardır. Bunlardan birincisi daha ziyade istifadeye şâyandır. XV. asrın ilk yarısında Mecma' al-Tavārīḫ (مجمع التواريخ) veya Zubdat al-Tavārīḫ (زبدة التواريخ) adlı büyük kitabını yazan İran tarihçisi Ḥāfiz Abrū da — Tārīḫ-i Güzide'deki mâlûmatı esas ittihaz ederek — küçük bir fasıl yazdığı gibi bu asrın ikinci yarısında eserini yazan Mirḫvand da ondan naklen gene küçük bir fasıl yazmıştır. XVI. asır tarihçilerinden Ḫvandmir ile Lārī ve Gaffārī de eserlerinde birer küçük bahis yazmışlardır.

Bizim tarihçilerimize gelince: XV. asrın ilk yarısında arapça olarak yazılan al-Muḫtār fī Tārīḫ al-Aḫyār (المختار فى تاريخ الاخيار) - ki meşhur Muşannifek'in telifi olduğunu zannediyorum - da Anadolu Selçukluları ile Artuk-oğullarına dâir birer küçük bahis mevcuttur. Bundan sonra Şukr Allāh شكر الله fârisi olarak yazdığı Bahcat al-Tavārīḫ (بهجة التواريخ) 'inde Anadolu Selçuklularına dâir küçük bir bahis yazmıştır ki, fahiş yanlışlarla doludur. Bu eseri mehaz yapan XVI. asır tarihçisi Muḫammed Mīr Za'īm محمد ميرزعيم Cāmi' at-Tavārīḫ (جامع التواريخ) 'inde aynı yanlışları tekrar etmiştir. Birer Osmanlı hânedanı tarihi

yazmış olan Neşrî نشری ile İdris Bitlisî ادریس بتلیسی ve Ibn Kemal ابن کمال gayet ilmî bir yoldan giderek Osmanlı hânedanının tarihine medhal olmak üzere Anadolu Selçukluları için muhtasar bir fasıl yazmışdır. Her üçü de bu husus için Yazıcı-zâde Ali'nin eserini mehaz edinmişlerdir. Bundan sonra XVI. asrın ikinci yarısında yazılan Mir'ât-i Kâinât (مرآت کاینات) ve Mecmu' al-Siyer (مجموع السیر) gibi eserlerde Anadolu Selçuklularına dâir birer küçük fasıl tahsis edilmiştir. Yine bu asrın ikinci yarısında yaşayan 'Âlî Çelebi ile Cenâbi جنابی yazmış oldukları umumî tarihlerde gerek Anadolu Selçuklularına ve gerekse onlarla aynı zamanda yaşayan Danişmendli ve Artuklu gibi hânedanlara birer fasıl tahsis etmişlerdir. Cenâbî'ninki — elimize geçmeyen bazı vesikalara dayanan bir takım malûmatı ihtiva etmesi bakımından — diğerinden daha faydalıdır. Genâbî'nin bu fasıllarını XVII. asır mûverrihlerinden Karamânî, Aḫbâr al-Duval (اخبارالدول) adlı arapça tarhinde — sâir fasıllarda olduğu gibi - ihtisar etmiştir. XVII. asırda muhtelif umumî tarih yazanlar arasında Kara Çelebi-zâde 'Abd al-'Azîz Efendi ile Kâtib Çelebi'yi ve nihayet Müneccim-başı Derviş Ahmed Efendi'yi zikretmek lâzımdır. Bunların ilk ikisinin eserlerindeki fasıllar 'Âlî ile Cenâbî'nin tekrarından başka bir şey değildir. En büyük tarihçimiz olan Müneccim-başı ise Sahâyîf al-Aḫbâr (صحایف الاخبار) veya Câmi'al-Duval (جامع الدول) adını verdiği eserinde Anadolu Selçuklularına dâir uzunca bir fasıl tahsis ettiği gibi, diğer Anadolu beyliklerinin kâfesine de ayrı ayrı fasıllar tahsis etmiş ve bu hususta eski arap tarihçilerinden bâzıları ile İbn Bîbî'nin, Aksarayî'nin ve Yazıcı-zâde Ali'nin eserlerini kendine mehaz yapmıştır. Bu itibarla Müneccim-başıya, ilk defa Anadolu Selçuklularının ve o zamanki beyliklerin tarihini tedvin eden zattır demek icap eder. Bundan sonra yazılan umumî tarihlerdeki Anadolu Selçuklularına tahsis edilen fasıllar bahsettiğimiz müelliflerin eserlerindeki mebhasların tekrarından ibaret oldukları için zikirlerinden sarfi nazar edilmiştir.

Avrupa müellifleri arasında XVIII. asir müelliflerinden Deguignes Hunların, Türklerin ve Mogolların tarihine dair yazdığı büyük eseri..-

de Anadolu Selçuklularına ve onlar ile muasır olan Anadolu beyliklerine dair birer fasıl tahsis etmiş ve bunun için bazı arap menbâlarına ve bilhassa Grek ve Lâtin âsarına müracaat ederek bu bahsi tedvine çalışmıştır.

XIX. asrın meşhur âlimlerinden Hammer, Osmanlı imparatorluğu tarihinde, Anadolu Selçuklularına dair bir medhal yazdığı gibi, asrımızın sayılı tarihçilerinden Iorga da yine yazmış olduğu Osmanlı devleti tarihinde böyle bir medhal vücuda getirmiştir. Daha sonra Houtsma ile arkadaşları *Encyclopédie de l'Islam*'da Selçuklulara ve onlarla muasır olan beyliklere dair müfid ve âlimane ve fakat muhtasar makaleler yazdıkları gibi, muhtelif tarih mecmualarında da bu mevzua dair mühim makaleler neşretmişlerdir. Houtsma bundan başka Selçuklular tarihine ait eski mehazlardan bir kaçını da bastırmıştır.

Bundan başka XVII. asırda Ducange ve Le Nain de Tillemont'dan başlayarak zamanımıza kadar gelen ve Bizans ve şark Lâtinleri ve Haçlılar ve diğer şark hıristiyanları tarihine dair umumî eserler veya hususî monografiler veyahut makaleler yazmış olan birçok müellifler eserlerinde bahislerinin alâkası nisbetinde Anadolu Selçuklularından ve o zamandaki beyliklerden bahsetmişlerdir. Miktarı yüzlere balig olan bu eserlerden mühim gördüklerimi vekayiin nakli sırasında, bazan sahifelerin haşiyelerinde bâzan bahislerin nihayetinde, zikredeceğim.

Yukarıda söylediğim sebeplerden dolayı bu kadar uzun bir çalışmaya ve pek çok eser gözden geçirilmiş olmasına rağmen, istihsal edilen semere maalesef parlak değildir. Çünkü Anadolu kıt'ası tamamiyle tetkik edilememiş olduğu gibi, evrak hazinelerimiz de iyice taranmamıştır. Bundan başka Türkiye ve Fransa kütüphanelerinden maada, gerek islâm ve gerek Avrupa ülkelerinin muhtelif memleketlerindeki kütüphanelerin kitaplarını tetkik edemediğimden, ister istemez, mühim menbâların bir kısmını göremedim. Bundan dolayı mükemmel ve tamam bir kitap vücuda getiremeyeceğim. Şayet ileride, kısmet olur da, göremediğim mehazleri tetkik edersem bunun eksiklerini ve yanlışlarını tamamlamağa ve düzeltmeğe çalışırım.

Bu kitap, 22 seneden ziyade devamlı bir çalışma ile mehazlerini

toplamağa çalıştığım ve eksiklikleri tamamladıktan ve tetkiklerimi bitirdikten sonra yazmağa hazırlandığım büyükçe bir *Anadolu Tarihi*'nin vukuat fihristi ve hulâsası mâhiyetinde olacaktır. İşlenmemiş bir mevzu ile uğraştığım ve her seneye âit vak'aları bulmağa ve bu suretle memleketimizin ve milletimizin bu devirdeki tarihini meydana çıkarmağa çalıştığım için bu kitabı daha ziyade seneler tertibi ve takibi ile yazmağı muvafık gördüğüm gibi, esasen Selçuklu devletlerinin birer şubesi olan diğer Anadolu beyliklerinin vekayiini de—Anadolu'yu bir kül telâkki ettiğimden dolayı — ayrı fasıllar halinde yazmağı doğru bulmayarak seneler vukuatı arasında zikrettim. Vak'aların tafsilatı ile oluşlarının zaman ve suretleri hakkında mehazlar arasındaki ihtilâfları da mufassal esere bırakarak burada en mevsuk ve en kat'î addettiğim rivâyetleri kaydettim. Muhtelif sebeplerden dolayı yapılması tabiî olan hatalarla yanlışları ileride tashih edeceğimden bunları bana ihtar edecek olan zevata müteşekkir kalacağım.

Mükrimin Halil Yınanç

Oğuzların Anadolu'ya muhacereti ve istilâsı ve Anadolu'nun açılması

Anadolu'nun fethi mukaddematı, Oğuzlardan evvel Anadolu'yu zapta gelen müslüman Türkler

Anadolu'nun Fırat'tan itibaren şark kısmı ilk müslüman istilâsı sırasında açılmıştı. Emeviler zamanında bu fütuhat ikmâl edilerek Arminiye vilâyeti vücuda getirildiği gibi, diğer taraftan Anadolu'nun cenup kısımları olan Kilikya ve Komagen—ki, Ceyhan ile Fırat arasındaki bölgedir—hıtaları da açılmış ve birincisi Kinnesrîn قنسرين, ikincisi, merkezi Ḥarrān حران olan, Elcezire vâliliğine tâbi olmak üzere iki *Sugûr* yâni hudut âmilliği tesis olunmuştu. Birinci âmilliğin merkezi *Tarsus* ikincisininki *Malatya* idi[1].

Asya ve Afrika'nın en mühim kısımlarını alan Emevîler Anadolu kıt'asını açmak için fasılasız uğraştılar. Hemen her sene Ṣāyifa صايفه ve Ṣātiya شاتيه yâni yaz ve kış gazalarını yaptırdıktan başka birçok defalar kalabalık ordular ile Marmara ve Ege denizleri kıyılarına kadar geldiler ve hatta iki defa da İstanbul'u kuşattılar. İslâmlar ile Bizantinler arasındaki bu kanlı mücadele Anadolu kıt'asındaki pek çok mâmurelerin haraplığına sebebiyet verdikten başka, her iki tarafında nüfus ve servetçe pek çok zayiatına mâl olmuştur.

Abbâsîlerin hilâfeti esnasında yine Anadolu gazalarına büyük bir ihtimam ile devam olundu. *Sugûr* ثغور denilen ve islâmların elinde bulunan Anadolu parçalarına bilhassa Horasan ordusundan mühim bir kısım yerleştirildi. Halife Mahdî *Fergane*, *Esbicab*, *Balh*, Ḫᵛārizm, *Herat* ve *Semerkand* halkından yâni İranlılar ve Sugutlarla Türklerden pek çok ahaliyi Anadolu'ya gönderdi. Gerek bu suretle ve gerekse isteği ile

[1] İzz al-Dîn İbn Şaddad, *A'lak al-Hazira fi Umara al-Şam va'l-Cazira* اعلاق الخطيره فى امراء الشام والجزيرة (yazma), I, bab II.

gelen bu Türkler Tarsus, Misis, Anazarba عين زربه, Adana, Mar'aş, Hades حدث (bugünkü Göynük), Malatya, Âmid آمد, Mayyafarikin ميافارقين, Ahlat, Malazgirt, Kalikala (eski Erzurum) şehirlerine yerleştirildiler. Bu suretle Anadolu'nun cenup ve şark tarafları kısmen Mâverâünnehr Türkleri tarafından iskân olunmuştu. Mahdî'nin halefleri zamanında ve bilhassa Hârûn ile Ma'mûn ve Mu'tasim zamanlarında bu Türklerin miktarı daha ziyade arttırıldı (1). Mu'tasim zamanında Türk ordusu halifenin esas ordusu olarak teşekkül ettikten sonra Anadolu gazalarına memur edilen emîrler de, tabiî olarak, Türk beylerinden ve reislerinden seçildiler. Bu halifenin meşhur generallerinden Afşin, İtakh ايتاخ, Vasif وصيف, Mengü Cur, Ferganeli Ömer, Semerkandlı Hâris, Buğa gibi zatlar Türk beylerinin en meşhurlarıdırlar (2). Halife Mutavakkil zamanında Arap unsuruna mensup askerler terhis edilerek devletin bütün ordusu münhasıran Türklerden ibaret kaldıktan ve Türkler halifeler namına hükûmet idaresine el koyduktan sonra, tabiatıyle Sugûr ülkesi de bunların idareleri altına girdi. Anadolu'nun cenubunda yerleşen Türkler ve bunların beyleri zahiren halifeye tâbi, hakikat halde ise, bütün bütün müstakil idiler. Bu Türkler müslümanlığı müdafaa etmek ve aynı zamanda Bizanztinler elinde bulunan Anadolu'yu almak ve bu mümkün olmadığı takdirde onu zaafa düşürmek için mütemadiyen akın ve tahrip yapmak vazifesi ile mükellef bulunuyorlardı. Daha doğrusu o zamanki tâbir ile *mücahit* ve *murabıt* مرابط idiler. Bu mücahit ve murabıtların şehit olmak veya ecelleri ile ölmek suretiyle azalmaları mümkün olmuyordu. Çünkü mütemadiyen islâm ülkelerinden, bilhassa Horasan ve Türkistan diyarlarından gelen yeni mücahitler eksilenlerin yerlerini dolduruyorlardı. Aynı zamanda Sugûr beylikleri hiç bir zaman muayyen ailelerin elinde

---

[1] İbn al-'Adım, *Bugyat al talep fi Tarih al-Halab* بغية الطلب في تاريخ حلب, cild 1, yazma, Abu 'Amr Osman ibn 'Abd Allah al-Tarsusi 'nin *Siyar- al-Sugur* سير الثغور 'ından naklen.

[2] İbn Maskavayh ابن مسكويه, *Tacarib al-Umam* تجارب الامم, c. IV, s. 124-167 (Ayasofya kütüp, nr, 3119).

kalmıyordu. Oradaki mücahit reisleri toplanarak içlerinden birini başbuğluğa intihap edip tasdikine iktiran etmek üzere halifeye bildiriyorlardı. Diğer bir tâbir ile bir nevi askerî cumhuriyet idiler. Sugûr beyleri kendi adlarına para bastırırlar, bazan *emîr* bazan da *melîk* ve hatta *sultan* unvanını bile taşırlardı.

Tam iki asır Şark imparatorluğu ile mücadele eden ve hemen her sene orta Anadolu'ya gazaya çıkan bu Türk başbuğlarının meşhurları arasında Vasîf al-Türkî yâni Türk Vasîf, Fazl ibn Ḳārin, Farac al-Türkî yâni Türk Ferec, Amaçur, Bilkaçur, Ferganlı Ḥalaf, Yazmaz, Togan-oğlu Ahmed, Abū Sābit al-Turkî yani Türk Ebû Sabit, Burdu-oğlu Rustam, Mūnis, Ḥāḳān, Kayı-oğlu Ahmed, Busr-al-Afşînî yâni Afşinin Busr'u'nün adları sayılabilir. Ekserisi Tarsus'ta oturan, çok vakit Bağdad halifelerinin ve bâzı zamanlar Mısır'daki Tolonluların veya Suriye'deki Hamdan-oğullarının yüksek hâkimiyetini tanıyan bu başbuğlar hemen her sene gazaya çıkarlar, Bizans imparatorluğu ülkesine hücum ederek bir veya birkaç şehri zapt ve yağma ederler, ganimet ve esir ile dönerlerdi. Anadolu şehirlerinden bunların taarruzuna uğramayanı hemen hemen yok gibidir. İslâm gazaları sırasında bir veya birkaç defa istilâ ve tahribe uğrayan, ahalisi öldürülen veya satılmak üzere esir edilen şehirler meyanında Klodya, Sıvas, Komana, Niksar, Kolonya (Şarkî Karahisar), Ḥarşene خرشنه, Zamantı = زمندو, Amasya, Kayseri, Tiyana = طوانه, Ereyli = هرقله, Konya, İzorya ve Psidya Antakyaları, yâni Ermenak ve Yalvaç, Larende, Edrolya (Eskişehir), Bergama, Sart, Ankara, Amurya عموريه, Gangıra (Çankırı), Lulua لولوه (Ulukışla) şehirleri başta olmak üzere yüzlerce büyük ve küçük belde ve kasaba sayılabilir. Eski Yunan devrinde pek mamur olan ve bilhassa Roma imparatorluğu zamanında pek kalabalık bir nüfusa mâlik olan Anadolu kıt'asının hakikî haraplığının ve nufussuz kalmasının belli başlı sebeplerinden biri de bu gazalardır. Anadolu'nun her tarafında gördüğümüz harabelerin ve üyüklerin çoğu bu asırlarda islâm gazileri tarafından tahrip edilen şehir ve kasaba ve şatoların enkazıdır. Bizantinler de müslüman ülkelerini yağma etmek ve huduttaki İslâm mücahitleri ile

çarpışmak üzere aynı şekilde teşkilât vücuda getirmişler ve hatta Rumeli'den Türk unsuruna mensup ve fakat hıristiyan olmuş bir çok kabîleleri bu hududa yerleştirmişlerdi. Bizans Stratyotları ile islâm mücahitleri bu suretle asırlarca karada ve denizde döğüşmüşlerdir. Bizans'ın İzorya ve Amorya sülâleleri zamanında muvaffakiyet çok vakıt müslümanlarda kalmıştı; fakat Makedonya sülâlesinin iktidar mevkiine gelmesinden sonra vaziyet değişmeğe başladı. Bu sülâlenin ilk hükümdarı olan Bazil I. zamanında Tarsus emîri Seyma —, Ağribos adasında Halkis kasabasını muhasara etti ise de kendisi şehit ve donanması mahvoldu. Bizzat imparatorun idaresi altında yapılan seferler de bazı muvaffakiyetlerle bitti. Fakat bunun oğlu ve halefi olan Akıllı Leon'un zamanında müslümanlar yeniden muvaffakiyetler kazandılar Limni adası ile Tesalya'daki Demetriade şehrini aldılar. Tarsus emîri Damyane دمیانه bu suretle muvaffakiyetler kazanırken diğer taraftan Girit müslümanları da Selânik şehrini muhasara ile zapta muvaffak olmuşlardı. Biraz sonra 911'de, Damyane, Sisam açıklarında bir Bizans filosunu perişan etti. İmparator Alexandr zamanında ve onun halefi Konstantin Porphirogenete'ın ilk saltanatı devresinde gene iki taraf arasındaki mücadele müslümanlar ve Türkler lehinde idi. Fakat Romanos Lekapenes'in saltanata iştirakinden sonra mücadelede muvaffakiyet Bizans lehine inkişafa başlamıştır. 924'te islâmların bir donanması Limni açıklarında perişan oldu. Bizans'ın büyük şark domestiki olan Juanis Kúrkúas 927'de Arsomosat = Şimşat'ı, 928'de Kalikala = Eski Erzurum'u zapt ve Bitlis ile Ahlat'ı ve hattâ Arran'daki Dovin = Dübeyl'i muhasara ve etrafını gâret etti. 934'te Malatya'yı, uzun bir muhasaradan sonra, aldı. Musul'dan Muhammed İbn Nasr محمد بن نصر kumandasındaki mücahitler Kalikala'nın imdadına koştularsa da kurtaramadılar. Yalnız Müfallah al-Sāci مفلح الساجی ile Tarsus emîri Thamāl ثمل, Bizantinlere karşı taarruz ederek, bazı muvaffakiyetler kazanmışlardır.

Konstantin Porphirogenete'in müstakil saltanatı zamanında (945-959) Bizans ile müslümanlar arasındahi mücadele pek fazla şiddet kesbetti. Halep hükümdarı olan Hamdān-oğlu Sayf al-

Davla 'Ali سيف الدوله علي بن حمدان her sene gazaya çıkıp Anadolu'da fütuhat yaparken diğer taraftan Bardas Fokas ile üç oğlu da bilakis Bizans ordularına kumanda ederek islâm taarruzlarına karşı mukabele ediyorlardı. Sayf al-Davla 947'de Şark domestiki Bardas'ı mağlûp etti ise de, ertesi sene kendisi bozuldu ve Hadas = Göynük ve Mar'aş şehirleri islâmların elinden çıktı. 950'de Sayf al-Davla iki büyük meydan muharebesinde galip gelerek *Zamantı* ile Harşana خرشنه = *Harsanus* şehirlerini almağa muvaffak oldu. Fakat biraz sonra *Misis* şimâlinde Domestik'e mağlûp oldu. 954'te mücadele Bizans lehine olarak bitti: *Sarūc* = *Surūc*'u islâmlar zayi ettiler. 954, 955 ve 956 senelerinde muvaffakiyet Sayf al-Davla 'de kaldı ise de, 958 ve 959'da Bizans orduları galip geldiler; evvelâ Diyarbekir havalisini tahrip ettikten sonra *Sumaysat* سميساط=*Samsat*', ve aşağı *Seyhan* ve *Ceyhan havzalarını* yakıp yıkarak *Sīsīya* = Sis'i aldılar, aynı zamanda Urfa havalisini de alt üst eylediler. Diğer taraftan amiral Bazil de Tarsus donanmasını perişan etti.

Konstantin'in oğlu Romanos'un kısa süren imparatorluğu zamanında (959-963) Bizantinler mütemadiyen muvaffakiyet kazandılar. Nikephore Phokas *Kıbrıs*' ve *Girid adalarını* islâmlardan geri alırken onun kerdeşi Leon da *Kilikya*'da Sayf al-Davla'nin taarruzlarını durdurmağa çalışıyordu. Girid'i aldıktan sonra şark ordularının başına geçen Nikephore, müslümanların üzerine yürüdü ve Sayf al-Davla'nin bir ordusunu bozduktan sonra *Anazarba*'yı ve civarındaki kaleleri alarak harap ve ahalisini hicrete icbar etti. Bundan sonra doğruca Halep şehrine doğru ilerledi. Sayf al-Davla'yi bozduktan sonra şehre girdi, bu büyük belde emsâlsız bir yağma ve katliâma uğradı; bütün gençleri esir edilerek götürüldü. Bizans başkumandanı dönerken Halep'in şimâlindeki kaleleri de birer birer zaptetmeği ihmâl etmedi: *Delûk*, *Ayıntap* kaleleri bunlar arasında idi (962 / 963). Bu sırada imparator Romanos'un birden bire vuku bulan ölümü ve pek küçük yaşta olan oğullarının imparator ilân edilmesi muzaffer generalin ihtirasını tahrik etti: kendisini imparator ilân etti ve çocuklara vasi olduktan maada müteveffa imparatorun zevcesi ile de evlendi.

Nikephor Phokas'ın saltanatı zamanı (963 - 969) müslümanlar üzerine kazanılmış bir muzafferiyet silsilesinden ibarettir. 963'te şark domestiki olarak Bizans ordularını sevkeden Juanis Tzimisces Kilikya'da müteaddit muvaffakiyetlere nail oldu. 964'te imparator bizzat ordularının başına geçti, birbiri arkasına Adana, Misis ve Tarsus şehirleri ile bütün Kilikya'yı aldı. Müslümanları hicrete yahut hıristiyan olmağa icbar etti. 965 ve 966 senelerinde Tzimisces kumandasındaki Bizans ordusu Diyarbekir. Nusaybin, Antakya ve Halep havalisini yağmalayıp harap eyledi

Mısır hükümdarı Kāfūr كافور ile Sayf al-Davla'nın 967'de birbirini takip eden ölümlerinden ve Suriye'deki karışıklıktan istifade eden Bizans imparatoru taarruzlarına daha ziyade şiddet verdi: Bizantinler 967 ve 968 senelerinde Antakya, Trablus, Humus ve Halep havalisini tahrip ettiler ve bir taraftan Mardin sahrasına kadar inerek *Kafartūsa* كفرتوثا 'yı yıktılar; 969'da da *Antakya*'yı zapta muvaffak oldular.

Nikephor Phokas'ın katili ve halefi olan Tzimisces'in imparatorluğu zamanında Bizantinler, müslümanlar aleyhindeki fütuhatlarına devam ettirler. Ḫābūr ve Dicle havzalarını tahrip ve Van gölüne kadar istilâlarını tevsi ettiler. 972'de bizzat imparatorun kumadasında olarak Nusaybin'e kadar gelip, burasını kuşattılar; fakat buradan vazgeçerek Mayyāfārikīn'e gelip muhasara ettilerse de Musul emîri Ḥamdān-oğlu 'İdda al-Davla Abū Taġlib عدة الدولة ابو تغلب yetişerek onları çekilmeğe mecbur etti. Bundan sonra 973'te Âmid'i muhasara ettiler; fakat Buvayh-oğullarından 'İzz al-Davla عز الدولة 'nin Irak'tan gönderdiği imdat ve Musul'daki Hamdan-oğullarının gösterdikleri himmet sayesinde münhezimen döndülerse de bir sene sonra imparator bizzat Suriye'ye inerek başta Humus, Ba'labak ve Beyrut olmak üzere muhtelif şehirleri zaptedip geriye döndü ve biraz sonra da öldü. Bu imparatorun ölümünden sonra yerine geçen Basil II.'in zamanında hükümdarın gençliğinden ve tecrübesizliğinden mütevellit karışıklıklar çoğalmış ve saltanatının uzun bir kısmı zadegândan bazılarının imparatorluğu yakalamak için çıkardıkları isyanların bastırılması ile, diğer taraftan Ruslar ve Bulgarlarla muharebelerle geçmiş olduğundan müslüman-

lar bir müddet serbest nefes almağa ve fırsat bularak Suriye'de Bizans'ın eline geçmiş olan şehirlerin bazılarını geri almağa muvaffak oldular.

Dahilî isyanları bastıran ve Rumeli'de Bulgarları ezmeğe muvaffak olan Basil, müslümanlar aleyhine fütuhata devam etmek istiyordu. Fakat Suriye'nin Fâtimi halifeleri idaresine geçmesi ve Afrika ordularının bu kıt'aya gelmesi Bizantinlerin emellerini akamete uğrattı. Bununla beraber Rumlar 993'de şarkta Malazgirt ve Erciş kasabalarını, 1030'da Urfa'yı 1034'te Bargiri'yi almağa muvaffak oldular.

Abbâsîlere tâbi olan ve Bağdad haliferinden hil'at ve ferman alarak onlar namına hâkimiyet icra eden şarkî Anadolu'daki ermeni hükûmetleri, yâni Bagrat hanedanının hükûmet icra ettiği Ani ile, Artzrouni âilesinin hükûmet sürdüğü Van gölü havzasındaki Vaspuragan = Basfurcan إسفرجان krallıkları Bizans imparatorunu metbu tanımağa mecbur oldukları gibi, Gürcüstan kralları da Bizans imparatoruna tâbi olmak zaruretinde kalmışlardı.

Âmid, Mayyafârikîn, Bitlis, Erzen ve Ahlât ve civarları müstesna olmak üzere bütün Anadolu, Bizans'a geçmişti. Marvan âilesinin elinde bulunan Anadolu'nun bu cenub-i şarkî kısmındaki şehirler surlarının ve kalelerinin metinlikleri sayesinde istilâdan kurtulmuşlardı. Mamafih Diyarbekir bölgesi hükümdarları olan Marvan - oğulları bir taraftan da imparatorlara vergi vermek sureti ile onların hücumlarından kendilerini muhafaza edebilmişlerdi. 999'da imparator Basil, Diyarbekir bölgesine geldiği zaman Marvan - oğlu Mumahhid al-Davla Abū Mansūr مهذب الدوله ابو منصور onun istikbaline çıkmış ve resmen himayesini kabûl etmişti. Bizans'a komşu olan diğer küçük İslâm devletleri ve meselâ Mirdâs مرداس âilesinin hâkim olduğu Halep; Numayr âilesinin hâkim olduğu Harrān; Musāfir sülâlesinin emarette bulunduğu Âzerbaycan; Şaddād شداد hanedanının elinde bulunan ve Gence, Nahçıvan, Berdaa بردعه, Dubayl ve Baylakān بيلقان gibi başlıca mühim şehirleri ihtiva eden Arrān hükûmetleri ile Tiflis emareti Şarkî Roma imparatorlarına muntazaman vergi vermek suretiyle mevcudiyetlerini kurtarabilmişlerdi.

Yukarıda islâmlar elinden çıkıp Bizans'a geçtiğini gördüğümüz,

arap müelliflerinin Sugûr tesmiye ettikleri (Uc) ülkeleri üç kısma ayrılmıştı:

1 — Şam yâni Suriye ucu. Bu ucun merkezi *Tarsus* idi. X. asır iptidasında bütün ucu gezmiş olan İbn Havḳal bütün şarkta bu azamette pek az şehir gördüğünü ve şehirden her zaman yüz bin atlı muharibin çıkmakta olduğunu zikreder. İbn Havḳal'in bu rivâyeti mubalâgalı olsa bile diğer eserlerden biz Tarsus'un Bağdad, Fusṭāṭ ve Dimişk gibi birinci derecedeki islâm şehirlerinden sonra gelen Buhara, Nişabur, Rey, Musul ve Halep ayarında olduğunu istidlâl edebiliriz Bu ucun ikinci derecedeki şehirleri *Masîsa* = Misis, *'Ayn Zarbā* = Anazarba, *Antakya* ve *Adana* idi. Haruniye, Sisiye, İskenderun, Tinat, Avlas, Bagras, Mar'aş, Hades = Göynük üçüncü derecede müstahkem mevkiler idi.

2 — Al-Cazîra ucu: Bu ucun merkezi İbn Havḳal'in ifadesine göre mamur ve büyük şehirlerden biri olan *Malatya* idi. Fırat kenarında Sümeysat = Samsat, Hisn Mansûr = Adıyaman, Murad suyu kenarında Şimşat = Arsamosat = Aşmoşta, Hisn Ziyād = Harput, Âmid, Mayyāfāriḳîn, Erzen (bugünkü Garzan civarında) ikinci derecedeki şehirlerdi.

3 — Armîniye ارمينيه ucu: Anadolu'nun şarkını ihtiva eden bu ucun en mühim şehirleri *Kalikala* yâni eski *Erzurum* ile *Bitlis*, *Malazgirt*, *Aḫlāt*, *Erciş* ve *Kemah* idi.

Çok mümbit ve mahsûldar olan uc ülkeleri aynı zamanda büyük ticaret yollarının uğrakları idiler. İlk zamandanberi mevcut olan şark ile garp arasındaki kara yollarının mühim bir kısmı buralardan geçmekte idi. Uctaki şehirler hem istihsâl yapıyorlar ve hem de ticarete tavassut ediyorlardı. Bu sebepten dolayı büyük ve zengin şehirler ve kasabalar vücuda gelmişti Bunlardan Suriye ucu aynı zamanda bir ticaret donanmasına da mâlik bulunuyor ve şarkî Akdeniz'deki diğer memleketlerle de mubadele yapıyordu. Kesif nüfus besleyen bu şehirler yalnız mücahitlerin ve murabıtların değil, aynı zamanda mu tavassıtların ve tüccarların da karargâhı olmuştu. Bundan başka uc şehirlerinin mühim bir kısmı islâm ilim ve edebiyatı tarihinde meşhur olan pek çok zatlara doğum ve yetişme ve oturma yeri olmuştu. Ucta yetişen veyahut hariçten gelerek burada yerleşen âlimlerin, muhaddislerin, mutasavvıf ve fakihlerin ve diğer muharrir ve ediplerin

adlarını ve hayatlarını eski vekayinâmelerden ve hâl tercümesi kitaplarından alarak buraya yazarsak mevzuumuzun haricine çıkmış oluruz. Muhtelif cins ve soylara mensup olan bu münevver zümrenin en mühim merkezleri Tarsus, Misis, Antakya, Âmid, Malatya, Mayyâfârikîn, Erzen ve Kalikala idi. Uc ahalisinin esas vazifesi din uğrunda muharebe olduğu için buradaki medreselerde tabiatiyle dinî ilimler ve bilhassa hadis bilgisi diğerlerinden daha kuvvetli idi. Yalnız Tarsus'ta yetişen muhaddislerin sayısı yüzden fazladır. İkinci derecede çokluk mutasavvıflarda idi. Bu mutasavvıflar içinde İbrāhîm İbn Edhem al-Balḫî ve 'Abd Allāh İbn Mubarak gibi müslümanların son derecede kıymet verdikleri müteaddit kimseler mevcuttur. Bununla beraber şark edebiyatının iftihar edeceği simalardan Kalikalalı Abū 'Alî al-Ḳālî ابو علی القالی ile Mayyafarikinli 'Abd al-Rahîm ibn Nubāta عبدالرحیم بن نباته ve büyük şair Misisli Abu 'l-'Abbās al-Nāmî ابوالعباس الناجی gibi zatlar da uctan yetişmişlerdir.

İrili ufaklı 200 kadar şehir, kasaba ve kaleyi ihtiva eden uc ülkelerinin nüfusu bir kaç milyondan fazla tahmin olunabilir. Dâimâ muharebeye hazır 100.000'e yakın mücahid çıkaran uc halkı her vakıt harp hayatı yaşarlardı. Bundan başka her taraftan zahitler ve dindarlar uca gelerek gaza farizasını yapmak ve fazla savap kazanmak için cihada iştirak ederlerdi. Tövbe eden günahkârların bir kısmı da din uğrunda muharebe yaparak günahlarını affettirmek için uca gelirlerdi. Fakat uctaki mücahit ve murabıtların en büyük kısmı, bilhassa IX. asırdan itibaren Horasan ve Türkistan diyarlarından gelen gazilerdi ki, bunların ekseriyetini Türkler teşkil ediyordu. Eski vak'anüvisler vakayinâmelerinde bunların hangi senelerde geldiklerinden ve bazan miktarlarından bahsetmişlerdir.

Hariçten gelen mücahitler ile beslenen uc ordugâhlarının başlıca maişet ve varidat menbaları şunlardı: evvelâ: bizzat uc bölgelerinin ziraat ve sanaat bakımından istihsalâtı; saniyen: ticaret varidatı; salisen: muhtelif islâm diyarlarında uc gazileri için yapılan vakıflar (bunlar Mekke ve Medine için yapılan vakıflar kadar mühim bir yekûna baliğ idi); rabien: muhtelif zenginlerin teberruleri; hamisen: islâm hükümdarlarının ve bilhassa halifenin muavenetleri. Bu sayede ucta 100.000'e yakın mücehhez büyük bir mücahid ordusunun bütün ihtiyaçları temin olunabiliyordu

Bizans imparatorluğuna karşı iki asır kadar muzafferiyetle ve galibiyetle mücadele ve mukavemet etmiş olan ucun düşmesinin ve Bizanslıların galebelerinin sedeplerini X. asırda cereyan etmiş olan vak'alarda aramalıdır. İstiklâl kesbetmiş olan muhtelif mıntakaların emîrlerini zorla kendine itaat ettirmek isteyen halife al-Mu'tadıd, Irak ve Elcezire ümerasını tedip ettikten sonra 900'de uca gelmiş ve Tarsus büyüklerini tevkif ettikten maada ucun harp donanmasını da yaktırmıştı. Bu vak'a uc kıyılarının düşman taarruzuna açık kalmasına ve Bizans'ın denizde islâmlara tefevvuk etmesine sebep oldu. Bundan başka bundan biraz sonra bu asırda Deylemlilerin Irak'ı istilâsı ve Bağdad türkleri ile mücadeleleri ve nihayet Buvayh - oğulları ile Elcezire'ye hâkim olan Hamdan - oğulları arasında uzun bir çarpışma başlayıp devam etti. Ayrıca buna Buvayh hanedanına mensup prenslerin birbirleri ile mücadeleleri inzimam etti. Bu yüzden Hamdanlı emîrleri Elcezire ve Arminiye ucunu iyi müdafaa edemediler. Nitekim evvelâ bu uc elden çıkmıştır. Yalnız Suriye ucu yâni Kilikya kıt'ası Halep hükümdarı Hamdan-oğlu Sayf al-Davla'nın şeciane ve fakat mezbuhane mücadelesi sayesinde bir müddet daha mukavemet etti. Mısır'a ve Suriye'nin çoğuna hâkim olan *İhşitli hükûmeti* Afrika'dan ikide birde gelmekte olan *Fatîmî orduları* ile uğraştığından uca yardım etmek imkânını bulamıyordu. İşte bu kabil siyasî vakıalar muhtelif ülkelerdeki hudut vakıflarını indirasa sevketmiş, âsâyişsizlik zenginlerin teberrularını azaltmış, birbirleri ile uğraşan islâm hükümdarlarının uca maddeten ve nakten yapmakta oldukları yardımların bütün bütün kesilmesine sebep olmuştu. Horasan ve Türkistan diyarlarından gelmekte olan gönüllüler yollarda iaşeleri ve sair ihtiyaçları temin edilmediği cihetle artık sık sık gelmiyorlardı. Gelenler de çok defa yollarda sefaletten perişan olup dağılıyorlar, yahut geçmekte oldukları memleketlerin hükümdarlarının siyasî ihtiraslarına âlet ittihaz edilerek uca gönderilmiyorlardı. Bizans'ın çeyrek asır süren sürekli saldırışlarına karşı Halep emîri Sayf al-Davla'den başka bir kimse, mücadele etmek şöyle dursun, alâkadar bile olmamıştı. Bu emîrin 967 senesinde ölümünü müteakip, halefleri ve ümerası arasında zuhur eden mü-

nazaalar ucun şimdiye kadar bin müşkülât ile dayanabilen kısımlarının da elden çıkmasına sebebiyet vermişti. Bizanslılar uc ahalisinin bir kısmını her türlü vahşetlerle öldürmüşler ve bir kısmını da hicrete mecbur etmişlerdi. Orada kalanlar ise hıristiyanlığı ve Bizans tâbiiyetini kabule mecbur olmuşlardı.

İslâm ordularının İspanya ve Türkistan gibi hilâfet merkezlerinden çok uzak olan ülkeleri açtıkları halde, pek yakın olan Anadolu kıt'asını alamayışlarının belli başlı sebeplerini. o asırlarda Bizans imparatorluğunun karada ve denizde en kudretli askerî teşkilâta malik bir devlet olmasında; birde istilâ hareketinin, bütün dağ sisilelerı şarktan garba doğru birbirine muvazi olarak uzanan ve bilhassa Anadolu'nun cenubunu müteaddit kademeli duvarlar halinde Suriye ve Elcezire'ye karşı ören, yüksek dağ zincirlerinin aralarındaki dar geçitlerden vukua gelmesi ve Bizans kıt'alarının islâm ordularına karşı geçitlerde şiddetli müdafaaları ve hele islâm orduları orta Anadolu'ya girdikten sonra gerek karadan gelen ve gerekse denizden çıkarılan kuvvetlerin ric'at ve muvasala yolu olan bu dar geçitleri kapatmaları ve hareket üslerinden uzaklaşan gaza kıt'alarının Suriye ve Elcezire ile ve hattâ Sugûr şehirleri ile irtibatlarını kesmeleri ve bilhassa dönüş esnasında yolları kesilen bu kıt'aları çok müşkül vaziyete sokmaları ve ekseriya perişan etmeleri gibi coğrafî vaziyetin husule getirdiği askerî harekâtta aramalıdır. Üç asır fasılasız bir halde devam eden ve bize büyük bir halk tarihi ve halk dâsıtan ve edebiyatı bırakan ve zamanımıza kadar hamaset hatıraları yaşatan bu gaza ve cihat devri X. asrın ikinci yarısında islâmların hezimet ve felâketleri ile, şimdiye kadar ellerinde tuttukları Anadolu topraklarını bırakmak gibi elim bir akibetle bitmiş olmakla beraber bu devirde Anadolu'ya akın ederek Bizans'ın belli başlı istinatgâhı olan bu kıt'anın şehirlerinin ve müstahkem mevkilerinin çoğunu harap etmek ve ülkenin nüfus ve servetini mahveylemek ve bilâhare XI. asırda şark yollarından gelecek ve bu ülkeye girecek olan Türk fatihlerine feth için kolay bir zemin hazırlamak bakımından millî tarihimizin çok ehemmiyetli bir safhası sayılmak icap eder.

Bizans ve İslâm mücadelesi devri hakkında bibliyografya

1. Coğrafya kitapları: İbn Ḫurdadbeh ابن خرداذبه, **İbn Havkal, Abu'l-Farac Kudama b. Ca'far** ابوالفرج قدامه بن جعفر ve Ya'kūbī'nin يعقوبى eserleri birinci derecede mühimdir. Muḳaddasī, İbn Rusta ابن رسته, İstaḫrī ve İbn Fakīh'in Uc'a dair verdikleri mâlûmat ehemmiyetsizdir. Yine X. asırda fars dilinde yazılan *Hudud al 'Alam* حدود العالم kitabında mühim fakat muhtasar bazı mâlûmat vardır. İdrīsī ادريسى *Nuzhat al-muştaḳ* نزهة المشتاق ve *Uns al-Muhac* انس المهج adlı eserlerinde bilhassa ilk ikisinden istifade ettiği gibi, **Ya'ḳut al-Hamavī** de *Mu'cam al-Buldan*'ında yine bu ilk iki kitaptan mâlûmat almıştır.

2. Vekayinâmeler: Vaḳidi واقدى *Kitāb al-Futūḥ* (bu kitabın Elcezire ve Arminiye kısmı tamamiyle basılmamıştır); Abu'l-Ḳāsim İsmā'īl al-Tamīmī ابوالقاسم اسماعيل التميمى *Kitab al-Mab'as va 'l-Magazi* كتاب المبعث والمغازى (yazma); İbn Sa'd ابن سعد, *Tabakat* طبقات; Abū Zur'a al-Dimişḳī ابوزرعة الدمشقى, *Tarih* (yazma); Belāzorī بلاذرى, *Futuh al-Buldan* فتوح البلدان; Tabarī طبرى, *Tārīḫ al-Umam va'l-mulūk* تاريخ الامم و الملوك; İbn A'sam al-Kūfī ابن اعثم الكوفى, *Kitāb al-Futūḥ* كتاب الفتوح (yazma); Mas'ūdī مسعودى, *Murūc al-Zahab* مروج الذهب ve *al-Tanbīh va 'l-İşrāf* التنبيه و الاشراف; Mahbūb al-Manbicī = Agapius, *Tārīḫ*; İbn Maskavayh ابن مسكويه, *Tacārib al-Umam* تجارب الامم; Yahyā ibn Sa'īd Antākī يحيى بن سعيد الانطاكى, *Zayl 'Alā' Tārīḫ-i İbn al-Baṭrīḳ* ذيل على تاريخ ابن البطريق; 'Osmān al-Tarsūsī عثمان الطرسوسى, *Siyer al-Sugūr* سير الثغور (bu eser ele geçmemiştir. İbn al-'Âdīm ابن العديم büyük eserinde bu kitabı kopye etmiştir); X. asırda yazılan *Muhtār al Mulk* مختار الملك ile Şimşāṭī'nin eserleri de ele geçmemiştir. XIV. asrın meşhur tarihçisi Zahabī ذهبى bunlardan istifade etmiştir; Abu'l-Farac al-İsfahānī ابوالفرج الاصفهانى, al-Agānī الاغانى; Abu Nu'aym al-

İsfahānî ابونعيم الاصفهانى, *Hilya al-Avliyā* حلية الاولیا; Abū Tammam ابوتمام, Mutanabbî متنبي ve Abū Firās ابوفراس başta olmak üzere IX. ve X. asırlardaki şâirlerin divanları ve bunlara yazılan şerhler.

İkinci elden eserler: Muhammed b. 'Abd al-Malik al-Hamadānî محمد بن عبدالملك الهمدانى, *'Unaān al-Siyar* عنوان السير (yazma); Hatîb al-Baġdādî خطيب البغدادى, *Tārîḫ- Baġdād* تاريخ بغداد; İbn 'Asākir ابن عساكر, Tārîḫ - *Dimišk* (muhtasarının bir kısmı basılmıştır); İbn al-Azrak ابن الازرق, *Tārîḫ- Mayyāfārikîn* تاريخ ميافارقين (yazma); Abu' l-Farac al-Cavzî ابوالفرج الجوزى, *al-Muntazam fî Tārîḫ al-mulûk ve 'l-Umam* المنتظم فى تاريخ الملوك والامم (yazma); İbn Zāfir ابن ظافر, *al-Duval al-munḳāṭi'a* الدول المنقطعة (yazma); İbn al-Athîr ابن الاثير, *al-Kāmil* الكامل (basma); İbn al-'Adîm ابن العديم, *Buġyāt al-Talab fî tārîḫ al-Ḥalap* بغية الطلب فى تاريخ الحلب ve *Zubdād al-Halep min Tārîḫ al-Halep* زبدة الحلب من تاريخ الحلب; 'Izz al-Dîn ibn Şaddād عزالدين بن شداد *'Alāḳ al-Hazîra fî Umarā° al Şām va' l-Cazîra* اعلاق الخطيره فى امراء الشام والجزيره Sıbṭ ibn al-Cavzî سبط بن الجوزى *Mir'āt al-Zamān* مرآت الزمان; Zahabî ذهبى *Tārîḫ al-Islām* (bunların hepsi yazmadır); İbn Kathîr ابن كثير, *al-Bidāya va' l-nihāya* البداية (basma); Badr al-Dîn Mahmūd - al'Aynî بدرالدين محمود العينى *'Iḳd al-Cumān* عقد الجمان (yazma).

3 — Ermeni vak'anüvisleri islâm ile Bizans arasındaki münasebetler ve mücadeleler hakkında bilhassa Anadolu'nun şark kısmı için mühim mâlûmat vermişlerdir. Ghevond, Asoghik, Jean Catholicos, Thomas Ardzrunî gibi IX. ve X. asır müelliflerî ile XI. asır müelliflerinden Arisdaguès ve XII. asrın ilk yarısında yaşayan Urfalı Mathieu'nün eserleri garp lisanlarına tercüme edildiği gibi bilâhare XIII. asır müelliflerinden Vardan'ın islâm ve Bizans münasebatı hakkındaki kısmı da fransızcaya çevrilmiştir, XVIII. asrın büyük Ermeni tarihçisi Çamiçyan'ın büyük vekayinâmesi muhtasaran ingilizceye tercüme edildiği gibi bu eserin islâm ve Türklere ait olan kısımları son zamanda dilimize çevrilmiş ise de henüz basılmamıştır.

4 — Süryani tarihçilerinden Tel Mahre'li Denys ile Nusaybin'li Elie'nin ve Patrik Mikhayel'in eserleri fran-

sızcaya, Bar Hebraeus yani Malatyalı Abu'l-Farac'in *süryâni vekayinamesi* evvelce lâtinceye ve zamanımızd aingilizceye çevrilmiştir.

5 — Uc vekayiine muasır olan Bizans müverrihlerinden hiç birinin eseri garp dillerine çevrilmemiştir.

6 — Muahhar telifler içinde aşağıdaki eserler bilhassa tavsiyeye şayandır: Saint Martin, *Mémoires Historiques et géographiques sur l'Arménie*; Laurent, *l' Arménie entre Byzance et l' Islâm*; Vogt, *Basile I.*; Rambaud, *Constantin Porphyrogenète*; Schlumberger, Nicéphore Phocas; aynı müellif, *Epopée Byzantine*; Vasiliev, *Byzance et les Arabes*.

7 — Umumî Bizans tarihlerinden aşağıdaki eserler tavsiyeye şayandır: Lebeau, *Histoire du Bas-empire*; Muralt, *Chronographie Byzantine*; Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*.

TÜRKMEN YANİ SELÇUKLU İSTİLÂSI ARİFESİNDE ANADOLU

Büyük Roma imparatorluğunun Anadolu'da yapmış olduğu mülkî ve askeri teşkilât VII. asırda imparator Heraklius'un halefleri zamanında bütün bütün değiştirilmiş ve bu kıt'a 18 temaya ayrılmıştı: 1. *Anatolik temi*: bu tem Firikya, Likaonya ve Pisidya kıt'aları ile Likyanın bir kısmını ihtiva ediyordu. Merkezi evvelce Amurya şehri iken IX. asırda, buranın islâmlar tarafından tahribinden sonra, Konya şehri olmuştu. 2. *Armenyak temi*: bugünkü Sinop, Samsun ve Amasya havalisini ihtiva eden bu temin merkezi Amasya şehri idi. 3. *Trakezyen temi:* Lidya hıttası ile Frikya ve Karya'nın bir kısmını muhtevi idi. Merkezi Efes şehri idi. 4. *Opsikyon temi:* bugünkü Bursa, Eskişehir ve Balıkesir vilâyetlerini ihtiva ediyordu. Merkezi Nikea yâni Iznık idi. 5. *Optimat temi:* Kocaeli'ni muhtevi idi. Merkezi Nikomedya yâni İzmit idi. 6. *Bukkellaryen temi*: bugünkü Ankara ve Bolu vilâyetlerini ihtiva ediyordu. Merkezi Ankara şehri idi. 7. *Paflagonya temi*: bugünkü Kastamonu ve Çankırı vilâyetlerinden ibaret olan bu temin merkezi Gangra yâni Çankırı şehri idi. 8. *Khaldea temi*: bungünkü Trabzon ve Rize vilâyetlerinden ibaret olan bu temin merkezi Trabzon idi. 9. *Mezopotamya temi*: imparator Romanos Le Kapen zamanında teşkil edilen bu tem, yukarı Fırat'ın suladığı bir kısım arazi ile menbâından itibaren Murat suyunun ve

kollarının sahasını ve bu su ile Dicle'yi ve onun ilk kollarını doğuran dağlar arasındaki araziyi ihtiva ediyordu. Erzincan'ın merkez olduğu bu tem, Kemah, Divrigi, Arşamoşat, Palu, Harput ve havalisini muhtevi idi. Bu temin mühim bir kısmını, islâmlardan geri alınan topraklar teşkil etmekte idi. 10. *Kolonea temi*: bugünkü Şarkî Karahisar'ın merkez olduğu bu tem, Armenyak ve Khaldea temlerinin cenubunda bulunuyordu. 11. *Sabast temi*: Kapadok'un bir kısmını ihtiva ediyordu. Merkezi Sivas şehri idi. Anadolu'daki büyük temlerden birisi olan bu vilâyete Kapadok unvanı da veriliyordu. 12. *Likandos temi*: Tohma suyu menbâından Fırat'a kadar sahayı kaplayan bu temin merkezi Malatya idi. Büyük bir kısmı müslümanlardan geri alınan topraklar üzerinde vücuda getirilen bu tem, imparator Âkil Leon zamanında teşkil edilmişti. 13. *Selokya temi*: evvelâ bugünkü İçel bölgesinden ibaret olan bu teme, bilâhare müslümanların tart ve ihracını müteakip bütün Kilikya kıt'ası da ilâve edilmişti. Merkezi evvelâ Silifke iken bilâhare Tarsus şehri olmuştur. 14. *Kibyrreoteen temi*: Pamfilya, Likya ve Karya kıt'alarının cenup kısmından ibaretti. Milâs, Halikarnas = Bodrum, Megri = Fethiye ve Antalya bu temin meşhur şehirleri idi. Merkezi Antalya idi. 15. *Sami temi*: Sisam adasının ismi ile söylenen bu tem adaların bir kısmı ile İzmir'i ve sahil şehirlerinden bazılarını ihtiva etmekte idi. Merkezi İzmir idi. 16. *Kıbrıs temi*. 17. *Kharsian temi*: kendinin merkezi olan ve islâm tarih ve edebiyatında pek meşhur bulunan Kharşana خرشنة şehrine izafetle tesmiye edilen bu tem, X. asrın başında Kapadok ve Likandos temlerinden ayrılan bir takım bölgelere islâmlar elinden alınan bazı mıntakaların ilâve edilmesi şeklinde vücuda getirilmişti. Tohma ve Seyhan menbâları ile Ceyhan nehrinin ve onun kollarının suladığı araziyi ihtiva ediyordu. Kharşana'nin Sayf al-Davla tarafından zapt ve tahribinden sonra Kayseri şehri bu teme merkez olmuştu. 18. *Suriye temi*: islâmlar elinden zaptedilen Suriye kıt'asının şimâl sahilindeki kısımlarında bu tem vücuda getirilmişti. Antakya şehri bu teme merkez ittihaz olunmuş ve evvelce islâmlar elinden alınıp da Harisan temine bağlanan Mar'aş ve Samsat şehirleri ile XI. asrın birinci yarısında islâmlar elinden alınan Urfa havalisi de bu teme bağlanmıştı.

İmparator II. Bazil'in son senelerinde Türkmenlerin Van gölü havzasında bulunan ve merkezi Vustan şehri olan ermeni Vaspuragan kıralliğına taarruzundan sonra, kıral Senakharim Ardzruni'nin, memleketini Bizans imparatoruna terkettiğini biliyoruz. Bunun üzerine burada kıralliğın adı ile yeni bir tem vücuda getirildi. Bu suretle imparatorluğun hududu Van gölünün cenubuna ve *Dovin* = Dubayl ve *Nahçıvan* kapılarına kadar uzandı. Aynı B a z i l'in Gürcüstan ve Abkhazya kıralliğına yaptığı bir seferle bu kıralliğın topraklarının bir kısmı da imparatorluğa ilhak edildi ve bundan İberya temi teşkil olundu. Bilâhare XI. asır ortalarına doğru Türkmen taarruz ve istilâsının şiddetli bir şekil alması üzerine Ani ve Kars kıralları da memleketlerini, orta Anadolu'da muayyen bir takım topraklar mukabilinde, İstanbul imparatoruna terkettiler. Bu iki kıralliktan yeni bir Ani temi vücuda getirildi. Bu suretle imparatorluğun hududu Çoruh munsabına ve Kür nehri menbâlarına ve bu nehri şimâlden ihata eden dağlar silsilesine ve Tiflis önlerine kadar dayanıyordu.

Cenupta Akdeniz kıyısındaki Lazkiye ve Asi ırmağı üzerindeki Şeyzar şehirleri de Bizans imparatorluğuna tâbi bulunuyordu. İmparatorluğun hududu bundan sonra *Hiyerapolis* = Membiç = Mümbiç'in cenubunda, Urfa ve havalisini Bizans'ta bırakarak, Fırat'ı geçiyor, imparatorluğa vergi vermekte olan ve küçük bir islâm hükûmetinin yâni M e r v a n - o ğ l u 'nun emaretinin merkezleri olan Mayyâfârikîn = Martiropolis ve Âmid şehirlerini cenupta bıraktıktan sonra Dicle'yi ve onun ilk kollarını Murad suyu ile birbirinden ayıran dağ silsilelerini takip ediyor ve Bitlis şehrini islâmlarda bırakarak Aḫlāṭ şehrinin şimâlinden Van gölüne doğru uzanıyordu. Bütün Van gölü sahilleri Aḫlāṭ şehri müstesna olmak üzere, bu gölün şimâl doğusundaki Bargiri ile gölün batısında bulunan Malazgirt ve Aras menbâlarında bulunan Olti şehirleri Bizans'a ait bulunuyordu. Hudud şarkta Azerbaycan ile Anadolu'yu ayıran kalın dağ silsilesini takip ederek şimâle doğru uzanıyor ve Ani'nin doğusundan geçerek Çoruh'un döküldüğü yere varıyordu. Hudud temlerine Duk veya Katepano veyahut Magistros unvanları ile tâyin edilen askeri vâliler hem teşkilât-ı mülkiyeye bakmak ve hem de ordu vücuda getirmek ve hududları müdafaa ve kaleleri tahkim eylemek vazifesi ile mükelleftiler. Yalnız hudud eya-

letleri değil, bu eyaletlere yakın olan temlerdeki şehirler bile çok müstahkem bir halde idiler. Cenub-u garbîden itibaren Antakya, Delûk, Zamantı, Gogusos = Göksün, Mar'aş, Keysun, Malatya, Gargar = Gerger, Neokesarea = Niksar, Tefrike = Divrigi, Samsat, Urfa, Harput, Palo = Romanopolis, Kemah, Arsamosat, Paypert=Bayburt, Kolonya = Şebinkarahisar, Teodosyopolis yâni bugünkü Erzurum, Malazgirt, Kars ve Ani şehirleri ile islâmların Meryemnişin dedikleri Van şehri ve bu göl etrafındaki diğer kasabalar bu müstahkem beldelerin en mühimmi idiler. En mühim sevkülceyş noktaları üzerinde bulunan bu müstahkem şehirlerde Bizans imparatorluğu daimî olarak külliyetli miktarda asker bulunduruyor ve en güzide generallarını buralara tayin ediyordu.

Bibliyografya: İbn Ḫurdadbeh, *Kitāb al-Māsālik va 'l-Mamālik;* Abu'l-Farac Ḳuddāma b. Ca'far, *Kitāb al-Ḫarac;* İdrîsî, *Nuzhat al-Muştāḳ;* Yākūt Hamavî, *Mu'cam al-Buldān.*

Vivien de Saint Martin, *Description Historique et Géographique de l'Asie Mineure;* Saint Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie;* Vogt, *Basil I.;* Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides.*

TÜRKMENLERİN ANADOLU'YA İLK AKINLARI

Ḳādî Ḳivām al-Mulk Abarkūhî'den naklen Hasan b. Şihāb al-Dîn Yazdî ve ondan naklen diğer İran müverrihleri Selçukluların henüz Horasan'a geçmedikleri ve Mâverâünnehr'de bulundukları esnada Selçuk Bey'in torunu ve Mikâil'in oğlu olan Dāvūd Çagrı Bey'in oğuzlardan bir kısım mücahitleri yanına alarak Horasan'a geçtiğini ve daha evvel Sâmanlılardan Emîr Aḥmed b. İsmā'îl zamanında Horasan'a getirilmiş olan türkmenlerden de imdat alarak Anadolu hududuna gelip bir kaç sene orada müslüman dini uğrunda cihad ve gaza ettiğini zikrederler. Gazneli Sultan Maḥmūd, Çagrı Bey'in Horasan'dan geçerek Azerbaycan'a gitmesinden çok endişe duymuş ve Tus vâlisi Arslan Câzib'e, Çagrı Bey'in geçmesine mâni olma-

dığından dolayı itab eylemişti. Çagrı Bey'in adını kardeşi Tugrul Bey ile karıştıran ermeni müverrihleri ise türkmenlerin onun maiyetinde olarak 1015-1016 seneleri içinde şarkî Anadolu hududuna gelerek Ermeni Vaspuragan kırallığına taarruzlarından bahsederler. Ermenilerin Reşdunî tesmiye ettikleri Van gölünün cenup havzasına gelen bu türkmenler kıral Senakharim'in oğlu David ile onun generali Sâpûr'un kumanda ettikleri kuvvetlerle muharebelere tutuştular. Türkmenlerin galebesinden telaş eden ve ülkesini koruyamayacağını anlayan kıral kendi hayatını muhafaza için kırallığını imparator Bazil II. 'e terketti. İmparator da ona mukabil mumaileyhe Kapadok temini ve Sıvas şehrini mülhakatı ile vermişti. Senakharim 1021'de yeni memleketine hareket ederek tebaasından mühim bir kısmını da birlikte götürdü. İmparator bu kırallığın yerinde yine o isimde bir tem vücuda getirerek vâliliğini Argiros Bazil'e ve daha sonra Nikephor Komnen'e vermişti.

1018 — 1021 seneleri arasında Türkmenler küçük bir müslüman emareti olan Şeddad-oğulları'nın arazisine girip evvelâ Nahçivan'a ve badehu *Aras*'ı geçerek Dovin'e muvasalat ve daha sonra bu şehrin şimâlinde bulunan Nik nahiyesine geldiler. Gürcü generali Liparit maiyetinde 5.000 kişi olduğu halde karşı çıkmağa cesaret edemediğinden bütün bu havza Türkmenlerin istilâsı altında kaldı. 1021'de Türkmenler Ani kırallığı havzasında göründüler ve Dovin şimalinde olan *Beçni* kalesini muhasara ettiler. Kalenin kumandanı olan Vasak Bahlavoni, oğlu Kirkor'u kale muhafazasında bırakarak toplayabildiği askerle mukabeleye hazırlandı. Muharebede Türkmenler geri çekilmeğe mecbur oldularsa da Vasak da telef oldu.

Çağrı Bey bu suretle bir kaç sene gaza ettikten sonra mühimce ganimetlerle geriye döndü. Tus vâlisi Arslan Câzib'in - ki, Sultan Mahmud Gaznevî'nin emri ile yolları tutmuş ve Çağrı Bey'i yakalamağa hazırlanmıştı - takibatından kurtularak Horasan'ı geçip Mâverâünnehr'e dönmeğe ve kardeşi Tuğrul Bey'e kavuşmağa muvaffak oldu [1].

[1] Bu ilk akın hakkında zikredilen iki eserden maada aşağıdaki mehazler tavsiyeye şayândır: Arisdagues, s. 31; Thomas Ardzrouni zeyli

Mâverâünnehr'de bulunan Türkmenlerin büyük reisi olan Arslan Bey b. Selçuk Bey'in 1025'te Sultan Mahmut tarafından tevkif ve hapsinden sonra ona tâbi olan boy ve oymakların mühim bir kısmı onun tarafından Horasan'a geçirilmişti. Bunlar daha evvel Saman-oğulları zamanında oraya geçmiş olan soydaşları ile birleşerek isyan ve Tus vâlisi Arslan Câzib'i mağlûp ettiler. 1028'de Sultan Mahmud bizzat yürüyerek onları bozguna uğrattı. Onlar çöllere ve dağlara kaçtılar; ancak 2.000 kadar çadır halkı Irak-ı Acem yolunu tuttu. Bunlar bir çok sergüzeşt geçirdikten sonra Azerbaycan'a geldiler, Bizans'ın taarruz ve tehdidine karşı bunların yardımına muhtaç olan Azerbaycan hükümdarı Vehsudan onları maiyetine aldı. Onlar Azerbaycan'dan Bizans arazisine geçerek akınlar yapmağa başladılar.

Sultan Mahmud'un oğlu ve Irak-ı Acem vâlisi Mas'ūd, Horasan 'da kalan diğer Türkmenlere vaitler yaparak maiyetine aldı. Sultan Mahmud'un ölümünden sonra yerine geçen Mas'ūd bu Türkmenlerden saltanatının ilk zamanlarında çok istifade etti. Fakat bir müddet sonra Türkmen beylerinden Yağmur Bey'in, Rey ve havalisi kumandanı Taş Ferraş tarafından öldürülmesi diğerlerini telaşa ve heyecana düşürdü. Yağmur Bey'in maiyetindeki oymak başta olmak üzere oradaki bütün Türkmen oymakları silâha sarıldılar. Belli başlı Kızıl Bey - ki, Tugrul ve Çağrı Bey'lerin eniştesidir - ve Buğa, Anası-oğlu, Dana, Göktaş, Mansur gibi reislerin kumandalarında olan ve miktarları 10.000'den fazla bulunan bu Türkmenler Taş Ferraş'ınki başta olmak üzere Sultan Mas'ūd'un gönderdiği bütün kuvvetleri birer birer bozdular. Bir kısmı Irak-ı Acem'de dağılmakla beraber diğer mühim bir kısmı Azerbaycan'a yürüdüler ve kendilerinden evvel oraya gelmiş olan soydaşları ile birleşip mezkûr bölgenin muhtelif

(B r o s s e t'nin *Ermeni müverihleri kolleksiyonunda*), c. I, s. 247 - 248; Mathieu, *d'Edese*, s. 40 - 43; Michel le Syrien, T. 3, s. 133; Vardan vekayinamesi, Andreasyan tercümesi (tarih semineri dergisi), c.1, T. II, s. 173; Çamiçyan vekayinamesi (Andreasyan tarafından Türkçeye tercümesi; henüz basılmamıştır) bu hususta daha fazla tafsilât ihtiva etmektedir; L e b e a u, T. 14, s. 210 - 211, 349-350 ile Saint - M a r t i n, M u r a l t, S c h l u m b e r g e r, T o u r n e b i z, M o r g a n gibi son zaman müelliflerinin eserlerinde de Bizans ve Ermeni müverrihlerinden naklen malûmat verilmiştir.

taraflarında yaylaklar ve kışlaklar kurdular (427 = 1036). Bunların bir kısmı cenuba ve şarka dönmekle beraber, diğer kısmı Azerbaycan'da kaldı. Bunlar Aras nehrini geçerek Arrān اران ülkesine girip buranın emiri Fadlūn فضلون ve bunun oğlu Abū al-Svār ابوالسوار ile birleştiler ve Ermenilerle meskûn olan ülkelere akınlar yapmağa başladılar ve Arrān emîri ile Ermeni reislerinden David arasındaki muharebede ermenilerle çarpıştılar (428 = 1037). 1038 (429)'de Gürcüstan kıralı Bağrat IV. Tiflis'i müslümanlardan almak için muhasara ettiği esnada Türkmenlerin geldiğini işiterek muhasarayı kaldırmağa ve memleketine çekilmeğe mecbur olmuştu. Abu 'l-Haycā Hadbānî ابوالهيجاالهذبانى 'nin hâkim olduğu Rumiyye = Urmiye havalisinde bulunan bir kısım Türkmenler yeniden Van gölü havzasına girerek akınlar yaptıktan sonra geriye döndüler. Diyarbekir, Elcezire ve Musul havalisine akınlarda bulunan ve muvaffakiyetsizlikle dönen Türkmenlerin bir kısmı 1042 - 1043 tarihlerinde Aras kenarına gelerek Beçni kalesine taarruza hazırlandılar. Ani kıralı Gagik kalenin imdadına geldiğinden almağa muvaffak olamadılar. Fakat Ermenilerle meskûn olan diğer memleketlere akınlar yaparak pek çok esir ve ganimet topladılar. Ermeni müverrihleri Musul'dan dönen Türkmenlerin Murad suyu ile Dicle'yi vücuda getiren kolların suladığı bölgelerde müthiş akınlar yaptıklarını zikretmişlerdir. 1045-1046 senelerinde bu Türkmenlerin mühim bir kısmı Bizans imparatorunun ordularının Arrān ülkesine ve Dovin şehrine taarruzu esnasında bu ülkenin hükümdarı Abū al-Svār'ın maiyetinde bulunmuşlar ve Bizans kuvvetleri ile çarpışmışlardır.

(Bibliyoğrafya : Muḥammed b. 'Abd al-Malik al-Hamadānî, *'Unvān al-Siver* (yazma); İbn al-Athīr, *Tārīḫ al-Kāmil* (Bulak, 1290), c. IX, s. 141-143, 146, 170; Amīr Baybars, *al-Davādār*, *Zubdat al-Fikra fi Tārīh al-Hicra* (yazma); Mahmūd al-'Aynî, *'ikd al-Cumān* (yazma); Mathieu (Dulaurie tercümesi), s. 71; Çamiçyan vekayinamesi tercümesinde ve Lebeau, T. 14, s. 289, 336'da ve Schlumberger, *Epopée Byzantine*, T. 3, s. 480-488, 495 498'de fazla tafsilât vardır).

SULTAN TUĞRUL BEY ZAMANINDA BİZANS'A KARŞI GAZALAR VE ANADOLU FÜTÜHATI

Arap müverrihi Halepli Muḥammed b. 'Alī al-'Aẓīmī محمد بن علي العظيمي hicrî 437 (milâdî 1045/1046) senesinde Bizans imparatorunun 'Abd Allāh b. Assuvār'ın memleketi olan Dubayl'e ordu gönderdiğinden ve fakat Tuğrul Bey'in de bunu duyarak amcasının oğlu Kutulmuş'u ona yardım için mühim kuvvetlerle sevkettiğinden ve Kutulmuş'un Bizans ordusunu hezimete uğrattığından bahseyler. O zamanda yaşayan Bizans müverrihi Kedrenos ve ondan naklen Zonaras ile Nikefor Briyennos, Sultan Tuğrul Bey'in emri ile Musul arapları ile yâni Ukayl-oğulları ile harbe memur olan Kutulmuş'un Musul hükümdarı Kurayş'e karşı yaptığı muharebede bozularak Vaspuragan yâni Van havzasına çekildiğinden ve orada Bizans vâlisi olup İstanbul imparatoru Konstantin Monomakhos'un vükelâsından Konstantin Likhudes'in oğlu olan Stefanos'tan Azerbaycan'a geçmesi için müsaade istediğinden ve fakat mağrur olduğu nisbette çılgın ve cür'etkâr olan bu genç vâlinin, müsaade etmek şöyle dursun, bilâkis türklere karşı harp açtığından ve fakat mağlûp ve esir olduğundan, Kutulmuş'un onu Tebriz'e götürerek sattırdığından bahsederler. Bütün Bizans müverrihlerinin ve onlardan naklen Saint-Martin, Deguignes, Lebeau, Muralt, Schlumberger gibi son zaman müelliflerinin verdikleri bu mâlûmat kat'iyen yanlıştır. Zira Kutulmuş 437 'de değil, bundan 11 sene sonra yani 448 'de (milâdî 1056) ve Tuğrul Bey'in Bağdad'da bulunduğu esnada onun emri ile, evvelce Musul havalisine çekilmiş olan Arslan Besasirî ve onun müttefiki olan Hille hükümdarı Dubays ile muharebeye memur olmuştur. Saniyen : Kutulmuş'un mağlûp olduğu bu muharebede Musul hükümdarı Kurayş onun düşmanı değil bilâkis müttefikidir ve maiyetindedir. 11 sene sonraki vak'ayı 11 sene evvele alan ve onu da yanlış bir şekilde bize bildiren eski vak'anüvislerle onların rivâyetlerini tenkitsiz ve tahkiksiz bir halde nakleden yeni müverrihlerin bilgilerini bertaraf ettikten sonra meselenin hakikatine gelelim :

Evvelce Azerbaycan'a gelip Vahsudan ile iş birliği yapmış olan Türkmenler 1041 'de bu hükümdarın hiyanetine uğradılar. Vahsudan bunların reislerinden 30 kadarını bir ziyafet esnasında öldürtmüştü. Bu sebepten dolayı oradaki türkmenler tutunamadılar ve onunla yaptıkları bir savaşta bozguna uğradıklarından dolayı öteye beriye dağılmağa başladılar. Bir kısmı Urmiyye'ye giderek oradaki soydaşları ile birleştiler ve buradan hareket ederek Hakkâri bölgesine girdiler ve çok vakit galibiyet kendilerinde kalmak üzere Kürtlerle bir çok savaşlarda ve döğüşlerde bulunduktan sonra etrafa dağıldılar. Bir kısmı İbrahim Yınal'ın Rey'e gelmesi üzerine orayı terke mecbur kalarak Azerbaycan'a yürümüş olan daha kalabalık bir Türkmen kafilesi ile birleşerek onlarla birlikte garb - i cenubiye doğru yürüdüler ve Zap ırmağı ile şazkî Dicle'yi yâni Bohtan ırmağını doğuran sarp dağları aşarak Zevezan زوزان denilen ve bugün Zaza Kürtlerinin sâkin oldukları Bohtan, Erzen ve Batman çaylarını doğuran dağlık bölgeye geldiler ve bu hıttayı akınları ile dehşet içinde bıraktılar. Onların bir kısmı Buka ve Anası - oğlu Bey'lerin maiyetinde olarak Diyarbekir bölgesine geçip Amid, Mayyāfārikîn, Erzen ve Mardin arasında dolaşmağa başladılar. Diğer kısmı ise Cezireti ibn Ömer جزيرة بن عمر yâni bugünkü Cizre civarına gelerek o bölgedeki Kardî قردى , Bazabdî بازبدى , Hasaniya حسنيه ve Fîşābūr فيشابور kasabalarını talan ettiler. O esnada merkezi Mayyāfārikîn ve Āmid şehirleri olan Diyarbekir hıttasının hükümdarı bulunan Marvan-oğullarından Nasr al-Davla Ahmed'ın oğlu Süleyman, babası tarafından Cizre vâlisi tâyin olunmuştu. Bu Süleyman, maiyetindeki oymakla birlikte Cizre'nin şark tarafında karargâh tesis etmiş olan Türkmen reisi Oğuz-oğlu Mansūr'a haber göndererek onunla barışmağa tâlip oldu ve kışın sonuna kadar Cizre havalisinde kalmasını, bahar gelince diğer Türkmen beylerini ve onların oymaklarını da yanına alarak Suriye'ye gitmesini teklif etti. Mansūr Bey'in, bu teklifi kabûl etmesi üzerine müsalaha yapılarak yeminlerle kuvvetlendirildi. Halbuki Süleyman, Türklere hiyanet etmeği düşünüyordu. Mükellef bir ziyafet hazırlayarak Mansūr'u dâvet ve ondan sonra hapsetti. Onun maiyetindeki Türkmenler öteye beriye dağıldılar ve çoğu Musul yolunu tuttular. Musul

hükümdarı Ukayl-oğlu Karvaş قرواش bunların geldiğini duyunca şehre yaklaşmamaları için karşılarına kuvvet gönderdi. Diyarbekir hükümdarı Nasr al-Davla de askerini toplayıp ona imdat irsal etti. Fenek فنك kalesine hâkim olan Beşneviyye بشنويه Kürtleri de bunlarla birleşip hep birlikte Türkmenlerin üzerine yürüdüler. Türkmenler yağmalamış oldukları malları geri vereceklerini bildirerek kendilerine taarruz edilmemesini rica ettilerse de dinletemediler. 1042 senesinde vukua gelen savaşta Türkmenler üstün geldiler. Ölümden ve esirlikten kurtulabilen Araplar ve Kürtler Musul'a doğru kaçtılar ve Türkmenler tarafından şiddetle kovalandılar. Bu kovalama esnasında Sincar ve Nusaybin havalisi bunların yağmalarına mâruz kaldı. Ondan sonra geriye dönüp Cizre'yi kuşattılarsa da alamadılar. Bunların bir kısmı bu sıralarda Diyarbekir bölgesine gelerek talanlarda bulundular. Diyarbekir hükümdarı Nasr al-Davla, ülkesinin Türkmenler tarafından yıkılmakta olduğunu ve onlarla başedemeyeceğini görerek barışmağa karar verdi ve Cizre'de tutsak olan Mansûr Bey'i oğlu Süleyman'dan istedi ve Mayyâfârikîn'e getirtti. Nasr al-Davla diğer Türkmen beylerine haber gönderip Mansûr Bey'i serbest bırakacağını ve aynı zamanda onlara birçok mal ve para göndereceğini bildiriyor ve buna mukabil kendi ülkesinden çekilmelerini onlardan istiyordu. Beyler bu teklifi kabûl ettiler. Nasr al-Davla onlara bir miktar eşya ve para gönderdi ve Mansûr'u da azat etti ise de onlar bu mâli az bulduklarından eski hareketlerine devam ettiler ve hatta yağma ve garetlerini daha fazla genişlettiler. Bir kısmı yeniden Nusaybin, Sincar ve Hâbûr taraflarına inip yağmaladıktan sonra geriye döndüler, diğer bir kısmı ise Cüheyne ve Farac havalisini alt-üst ettiler. Musul'a doğru giden Türkmenler ise buranın hükümdarı olan 'Ukayl oğlu Karvaş'ı 1043' te fena halde bozarak şehre girdiler ve yağmaladılar ve bir müddet Musul'a hâkim olarak bütün o havaliyi dehşet içinde bıraktılar. Türkmenlerin Diyarbekir ve Musul ülkelerinde yaptıkları hareketler bütün ümerayı ve hükümdarları korkutmuştu. Irak 'taki Al-i Büveyh hükümdarı Calâl al-Davla — karargâhı henüz Horasan'da Nişabur şehrinde bulunan — Sultan Tuğrul Bey'e mektup yazarak bunlardan şikâyet ettiği gibi, Diyarbekir hükümdarı Nasr al-

Davla de yine müşarünileyh sultana ayrıca bir şikâyetname yazıp bunların yaptıkları korkunç işlerden bahsediyor ve önüne geçilmesini rica eyliyordu. Tuğrul Bey Irak hükümdarına yazdığı cevapta mazeret izhar ediyor ve devletinin idaresi altına girmek istemeyen ve yaptıkları şiddetli hareketlerden dolayı te'dip edileceklerinden vehim duyan bu Türkmenlerin İbrahim Yınal'ın Irak-i Acem'e gelmesi üzerine daha ileriye kaçmış olduklarını ve her halde yakın bir zamanda itaat altına alınıp terbiye edileceklerini bildiriyordu.

Tuğrul Bey diğer taraftan Diyarbekir hükümdarına yazdığı cevapta ise «tebeamdan bir kısmının senin ülkene girmiş olduklarını öğrendim. Sen bir hudut emîrisin, para ve mâl vermek suretiyle onları kendine yaklaştırıp kâfirlerle olan muharebelerde onlardan istifade edebilirdin» diyor ve onlara haber gönderip Diyarbekir ülkesinden uzaklaşmalarını temin edeceğini vaad ediyordu. O sırada Diyarbekir bölgesinde bulunan Türkmenler bu bölgenin şimâl kısmında ermenilerle meskûn olan memleketlere hücum ederek ganimet ve esir toplamakla ve bunları gayet ucuz fiatlarla satmakla meşgûl olmakta idiler. Tuğrul Bey daha evvel bu Türkmenler Azerbaycan'da bulunurlarken onların reislerine elçi gönderip hepsini huzuruna çağırmıştı. Onlar elçiyi Zencan mülhakatından Ebher'de epice alıkoyduktan sonra geriye göndermişler ve sultana «bizi hep bir arada huzurunuzda bulundurmaktan maksadınız yaptığımız kusurların cezasını vermek ve hapsetmektir; bundan dolayı korkup gelemiyoruz, siz hükümdarımızsınız, şâyet bizim behemhal gelmemizi isterseniz o zaman buralardan Rum ve Şam ülkelerine kaçıp yakamızı kurtarmağa çalışacağız» şeklinde cevap vermişlerdi. Türkmenlerin bir kısmı Musul'a hâkim olup, nüfuzlarını etrafa yaymağa uğraşırlarken oranın hükümdarı olup şehirden kaçmağa mecbur olan Karvaş da boş durmamış ve civardaki arap ve kürt emirlerinden kuvvet aldıktan ve bilhassa Hille hükümdarı Dubays b. Mazyat al-Asadî ile birleştikten sonra Musul'a yürümüştü. Bunu duyan Türkmenler Musul'dan çıkarak Tal A'far تل اعفر ve Bümäriya بوماريه civarlarında toplandılar ve Diyarbekir bölgesinde bulunup Anası-oğlu ile Buka'nın idaresi altında bulunan diğer soydaşlarına haber göndererek yardım istediler. Bunlar derhâl

imdada koştular. 1044 senesi nisanında vukua gelen savaşta Türkmenler evvelâ üstün geldilerse de sonra mağlûp oldular ve bozgun bir hâlde Diyarbekir bölgesine kadar Karvaş tarafından tâkip edildiler. Bu vukuatı duyan Tuğrul Bey yeni karargâhı olan Rey'den bunlara islâm ülkelerine akın etmemeleri ve Azerbaycan'a dönerek orada yaylak ve kışlak kurmaları ve oradan Bizans'a gaza yapacak olan emîrlerin maiyetine girmeleri hakkında emir gönderdi. Bunlar başlıca yukarıda ismi geçen Buka, Anası - oğlu, Mansûr ve Göktaş Bey'lerin kumandaları altında oldukları halde sultanın bu yeni emrine itaat ederek Diyarbekir bölgesini bırakıp Dicle'nin şimâline çıktılar ve oradan Murad suyu istikametini tâkip ederek Bizans'a tâbi olup, Ermenilerle meskûn olan şehir ve kasaba ve köylere akınlar yaptıktan sonra Erciş şehri önüne geldiler ve Vaspuragan'da Katapan yâni vâli olan evvelce adı geçen Stefanos'a haber ve hediye gönderip Azerbaycan'a geçebilmeleri için müsaade istediler. Fakat o bilâkis Türklere taarruz etti, fakat mağlûp ve esir oldu. Bu vak'ayı bu suretle doğru bir şekilde bize bildiren Urfalı Mathieu türklerin vâliyi Azerbaycan'a götürüp orada Her = Eher kasabasında öldürdüklerini ve akrabasının bu maktulün cesedini 10 bin dirheme satın almış olduklarını nakleyler (1045). [1]

İbn Azrak ayrıca Sultan Tuğrul Bey'in yukarıda adları geçen Anası - oğlu ile Buka'yı 10.000 atlı ile Diyarbekir bölgesine gönderip bu havaliyi onlara ikta ettiğinden ve bu iki beyin bu ülkede bir çok garetler yaptıktan sonra Mayyāfārikîn önüne geldiklerinden, Emir Nasr al-Davla'nin kapıları kapatarak müdafaaya hazırlandığından ve nihayet onlara 50.000 altın mukabilinde geriye dönmelerini teklif ettiğinden ve fakat bunların kabûl etmeyerek şehri muhasaraya hazırlandıklarından bahsettikten sonra bir gece sarhoşluk esnasında bu iki beyin birbirleri ile kavgaya tutuşup yekdiğerini bıçakları ile yaraladıklarını ve bunun neticesinde her ikisinin de telef olduğunu ve ertesi gün bunu duyan maiyetlerindeki boy ve oymakların başsız kalarak şaşkın bir halde birbirlerine düştüklerini ve bunu

[1] Bibliyografya : İbn al-Athir, c. IX, s. 144-147; Emir Beybars, *Zubdat al-Fikra* (yazma); 'Ayni, *'Ikd al-Cumān* (yazma); Mathieu, s. 80-81.

fırsat bilen Nasr ala-Davla'nin şehirden çıkarak baskın yapıp onların bir kısmını telef ve esir eylediğini ve onların evvelce talan etmiş oldukları malları kurtarmış olduğunu ve onların bir kısmının kaçıp kurtulabildiklerini söyler. Diğer taraftan İbn al-Athīr hicrî 439 (= milâdî 1047) vukuatında Buvayh - oğlu Emīr Abū Kālīcār Fenā Husrav b. Macd al-Davla'nin kuvvetler toplayarak Āmid önüne geldiğini ve şehir halkının da yardım ve müsaadesi ile surların içine girerek Sultan Tuğrul Bey'in adamlarını katil veya esir ettiğini ve bunu duyan sultanın bu emîri terbiye etmek üzere Rey'den yürüyüşe çıktığını nakleder (c. IX, s. 202). İbn Azrak'ın verdiği malûmat ile İbn al-Athīr'inki birbirlerine eklenmek üzere vak'a izah edilebilir: Azerbaycan'a döndükten ve Tuğrul Bey'in affına nail olduktan sonra kendilerine Diyarbekir kıt'asını ikta suretiyle tevcih ettiren iki türkmen beyi ikinci defa bu ülkeye gelmişler ve sultanın kudretinden korkan Nasr al-Davla'nin müsaadesi ile Āmid'de ve diğer bazı kasabalarda muhafızlar bırakmışlar ve badehu emirin hükûmet merkezi olan Mayyāfārikīn'e yaklaşarak onunla müzakereye girişmişlerse de zikrolunduğu veçhile birbirlerini yaralayıp öldürmüşlerdir. Sultana karşı açık bir muhalefetten çekinen Mervan-oğlu Nasr al-Davla Diyarbekir'deki Türk muhafızlarını Büveyh-oğlu vasıtası ile ortadan kaldırmıştır. Burada yalnız İbn Azrak'ın verdiği sene biraz daha evveline âittir. Bu seneyi ileriye almak icap eder.

1043 senesinde Rey şehrine gelerek karargâhını orada kuran Tuğrul Bey maiyetinde olan Selçuklu prenslerinin her birini bir bölgenin fethine gönderirken amcası Yusuf Yabgu'nun oğlu İbrahim Yinal'ı Cibal yâni Hemedan ve Isfahan vilâyetlerinin fethine memur etmişti. Diğer taraftan öteki amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutulmuş ve Resul Tekin ile Bizans müverrihlerinin Abū Mālik diye kaydettikleri üç kardeşi de Hazar denizi sahillerindeki ülkelerin zaptı için muvazzaf kılmıştı. Aynı zamanda diğer amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile kendi kardeşi ve Horasan hükümdarı Davud Çağrı Bey'in oğlu Yāḳūtī'yi de Azerbaycan kıt'asını itaat altına almak için göndermişti. Emir ve bâzan Melik unvanlarını alan bu prenslerin yanına, büyük divan-ı saltanatça vezir ve bütün bir divan erkânı yol-

daş edilmişti. Aynı zamanda her birinin emrine muhtelif Türkmen boy ve oynakları verilmişti. Bu prensler vazifelerinde muvaffak oldular: İbrahim Yinal üç dört yıl içinde Dicle sahillerine kadar fütuhatını ilerletirken diğer taraftan Geylân ve Tarim kıt'alarını itaat altına alan Kutulmuş da Aras nehrini geçerek Bizans ve Ermeni müverrihlerinin Albanya ve İberya dedikleri Arrān ve Gürcüstan ve Ermenistan ülkelerine girmiş bulunuyordu. Azerbaycan'ı işgâle memur olan prensler de bu ülkeyi açarak Rumiye gölü kenarlarına geldiler. Evvelce bu havzalara gelmiş ve bir çok sergüzeştler geçirmiş olan Türkmen oymaklarının reisleri ile iş birliği yaptılar. Bu Selçuklu prensleri Tuğrul Bey'in yüksek hâkimiyetini tanımakla beraber hareketlerinde tamamen müstakil olduklarından istedikleri şekil ve surette istilâ yapabiliyorlardı. Arrān kıt'asında Ermeni ve Gürcü krallıklarından maada iki müslüman hükûmet mevcut bulunmakta idi. Bunlardan biri Derbent şehrini ve Hazar sahilini muhtevi olan Şirvanşahlar hükûmeti; diğeri başlıca Nahçıvan, Dübeyl ve Gence şehirlerini ihtiva eden Ravadiye veya Şeddat-oğulları hükûmeti idi. Bundan başka Tiflis'te de kendilerini Ümeyye hânedanının azatlısı sayan Cafer-oğulları'nın bir emareti mevcuttu. Kutulmuş Bizans'ın ve onların tabiiyetleri altında olan Ermeni prenslerinin tecavüzüne karşı Şeddadî hükûmetini himaye ederek Bizans ordularını geri çekilmeğe mecbur ederken diğer taraftan Hasan da İstanbul imparatoru Konstantin Monomakhos ile Sultan Tuğrul Bey arasında dostluk muahedesi yapılmış olmasına rağmen Bizans hududunu geçerek Vaspuragan'a girdi ve akınlara başladı. Yukarıda adı geçen Stefanos'tan sonra bu temin vâlisi olan Araon, İberya vâlisi Katakalon'dan imdat istedi. İkisi kuvvetlerini birleştirdiler, Bizans müverrihlerinin miktarını mubalâğa yaparak 20.000'e çıkardıkları Türk ordusu ile Bizans ordusu Aras kenarında Beçni civarında Stranga çayının yanında karşılaştılar. Bizans kumandanları muharebe başladıktan biraz sonra Türk ordusunu tuzağa düşürmek için mahsus geri çekildiler ve bütün eşyalarını olduğu yerde bıraktılar. Türkler Bizans ordusunun bozulduğunu zannederek onların karargâhına hücum edip yağmaya başladılar; fakat bu sırada pusuya girmiş olan düşmanlar çıkarak dağınık bir halde yağma ile meşgûl

olan Türklere hücum ettiler, Hasan ile arkadaşlarından bir çoğu silâh elde dövüşerek şehid oldular (1047) [1].

Aynı sene içinde Kutulmuş Gence'yi muhasara etmişti. Bu şehrin emîri Leşkerî b. Musa b. Fadlun - ki, Ebüssevar'ın kardeşinin oğludur - şehri uzun müddet müdafaa etmiş ve Kutulmuş'un taarruzlarını akamete uğratmıştır [2].

Bizans menbâları Musul araplarına karşı harb ederek mağlûp olduğundan dolayı Kutulmuş'a kızan Sultan Tuğrul Bey'in onu kovalayarak Pasar adındaki bir kalede muhasara ettiğini uzun uzadıya hikâye ederler [3]. Bu menbâların bahsettikleri bu vakıa bu seneler içinde asla mevzuubahis değildir ve hakikate muhaliftir.

Sultan Tuğrul Bey Hasan'ın ve mağlûp olan ordusunun intikamını almak üzere o sırada Şehrizur taraflarını itaat altına almakla uğraşan İbrahim Yinal'a Azerbaycan vâliliğini tevcih ederek Anadolu seferine memur ettiği gibi, Arrān kıt'asının bir kısmını işgâl etmiş olan Kutulmuş'u da onunla birleşmeğe ve birlikte Rum gazası yapmağa memur kıldı. İki şehzade birleşerek Bizans ülkesine yürüdüler. Bizans menbâlarının miktarını yine mubalâğa yaparak yüzbin kişiye çıkardıkları bu kuvvete karşı mukavemet edemeyeceklerini anlayan Vaspuragan ve İberya vâlileri imparatora haber gönderip yardım istediler. İmparator, o esnada Gürcüstan kıralı Bagrat'ı kaçırarak onun ülkesini almış ve Bizans'ın himayesini kabûl etmiş olan genç Liparit'e - ki, yukarıda bahsi geçen eski Liparit'in torunudur - haber gönderip bütün Gürcüstan ve Apkhazya'nın kuvvetleri ile birlikte imparatorluğun generallerine iltihak etmesini rica etti ve aynı zamanda kendi generallerine Liparit'i beklemeleri için emir gönderdi. İki general yâni Araon ile Katakalon civar vilâyetlerdeki lejyonları da toplaya-

[1] Bibliyografya: 'İmād al-Din İsfahāni, *Nusrat al-Fetre* (yazma) bunun Bundāri tarafından yapılan muhtasarı hem Hollanda'da ve hem de Mısır'da basılmıştır; Hasan Yazdi, *Camī' al-Tavarih* «Al-i Selçuk faslı» (yazma); Hafiz Abru, *Macma al-Tavarih*, «Al-i Selçuk faslı» (yazma), c. III; Zonaras tercümesi, Lyon, 1560, varak 97a; Bryennos tercümesi, s. 674, Paris, 1672; Schlumberger, *Epopée Byz.*, c. III, s. 545-546, 548-550; Aristaques tercümesi, s. 72-73.

[2] 'Azimi, *Al-Tārih* (yazma); İbn Dukmak, *Nuzhat al-Anām fi Tārih al-İslām*.

[3] Zonaras, varak 97 a.

rak İberya'ya hareketle orada etrafı uçurumlarla çevrilmiş yüksek bir dağa çıkıp yürüyüşünü sür'atlendirmesi için gürcü prensine haber gönderdiler. Aras nehri kenarını tâkip ederek ilerleyen ve yürüyüş yolları üzerinde Bizans ordusunu bulamayan Türk prensleri yâni İbrahim Yinal ile Kutulmuş o zaman Arze denilen ve aynı zamanda Kalikala adını taşıyan ve bugünkü Erzurum'un civarında bulunan eski Erzurum'a doğru yürüdüler. Ermeni müverrihlerinden olup bu vekayie şahit olan Aristagues ile yine bu vak'anın muasırı olan Bizans müverrihi Kedrenos bu şehrin şark havalisinin ticaret merkezi olduğundan ve büyük küçük 800'e yakın kilisesi bulunduğundan ve 150.000 nufusu ihtiva ettiğinden bahsederler. Bu şehri şiddetli bir hücumdan sonra alan ve yakıp yıkan Türk şehzadeleri bundan sonra Bizans ordusunu aramağa başladılar. Maiyetinde ermenilerle gürcülerden mürekkep 26.000 kişilik bir kuvvet olduğu halde, Liparit Gürcüstan'dan henüz gelmiş ve Bizans ordusu da sığınmış olduğu dağdan inip Pasin ovasına muvasalat etmişti. Bu ordu o ovanın şimâl nihayetinde bulunan Kapetre şatosunun eteğinde bekliyordu Güneş batımına doğru Türkler yetiştiler. Bizans ile Türkler arasında ilk büyük muharebe orada vukua geldi: Katakalon sağ cenaha, Araon sola, Liparit ise merkeze kumanda ediyorlardı. Türk ordusu ise iki büyük gurup halinde bulunuyor ve bunun birine İbrahim Yinal, diğerine ise Kutulmuş kumanda ediyordu. Bütün gece devam eden muharebe Bizans ordusunun bozgunluğu ve Liparit'in esareti ile bitti. Bazı arap menbâları bu muharebeye İbrahim Yinal'ın oğlu Mehmed'in de iştirakinden bahsetmişlerdir. Türk şahzadeleri bu muzafferiyeti müteakip aldıkları esirler — ki, arap menbâları bunu 100.000'e çıkarmışlardır — ve gene o menbâların miktarını 15.000'e çıkardıkları arabalar dolusu ganimetler ile memleketlerine dönmüşlerdir. İbrahim Yinal Liparit'i Rey'de bulunan Sultan Tuğrul Bey'e esirlerin ve ganimetlerin bir kısmı ile birlikte götürmüştü (1048) [1].

[1] Bibl.: Zonaras, varak 97 a,b; Aritagues, s. 74-81; Mathieu, s. 83-88; fazla tafsilât için Saint - Martin, *Mémoires sur l'Armenie*, cild II, s. 204-216; Brosset, *Hist. de la Géorgie*, cilt 1, s. 323; XIII üncü asır Ermeni müelliflerinden Orbelian Liparit'in bu muharebede telef olduğunu söyler: *Hist de la Siounie*, s. 214; Schlumberger, *Epopée.*, s. 551-563.

Liparit'in tutsaklığından müteessir olan imparator bir taraftan onu kurtarmak için Sultana bir elçi gönderirken diğer taraftan da Diyarbekir hükümdarı Nasr al-Davla Aḥmed b. Marvān'a müracaatla sultanın yanında tavassutta bulunmasını rica etmişti. Sultan elçinin getirdiği necat fidyesini almağa tenezzül etmedi ve Liparit'i serbest bıraktı ve İstanbul'a gidecek olan Liparit'e kendi elçisini de yoldaş etti. Bu elçi şeriflerden Abu'l-Faẓl Nāsir b. İsmā'īl al-Alevī idi. Şerif vaktiyle İstanbul'da IX. uncu asırda imparator Mikhail le Begue zamanında yapılıp bilâhare harap olan camiin inşası ile Tuğrul Bey namına hutbe okunmasını teklif etti.

İmparator camii yaptırdı ve Sultan namına hutbe okuttu. Şerif İstanbul'da uzun müddet kaldı ve İmparator ile ve vükelâsı ile bir çok müzakerelerde bulundu. Onun, Bizans imparatorluğunun, Abbâsî halifeleri zamanında olduğu gibi, Türk sultanına haraçgüzar olması yolundaki teklifleri kabûl edilmedi ve şerif geriye gönderildi ve musalâha da imzalanamadı. Artık muharebeyi muhakkak gören ve Türk taarruzlarının daha fazla bir şiddetle Bizans ülkesini tehdit edeceğini anlayan imparator şark hududundaki kale ve istihkâmların tamirine ve bu sınırdaki askerî kıt'aların arttırılmasına emir verdi [1].

Fakat ertesi sene (1049) içinde Turğul Bey ile İbrahim Yinal'ın arasının bozulması ve bu yüzden aralarında muharebeler vukua gelmesi, 1050'de Tuğrul Bey'in İsfahan başta olmak üzere orta İran şehirlerinin zaptı ile uğraşması, Bizans'a fırsat verdi. Selçukluların bu dahilî kavgaları sırasında yalnız Arrān hükümdarı Ebüssevar maiyetine toplayabildiği Türkmenler ile Bizans ülkesine taarruzunda devam ediyordu. İmparator generallerinden rahip Nikephor'u bir ordu ile şarka gönderdi. Bu ordu Dubeyl ve Gence kapılarına kadar

---

[1] Bibl.: İbn Nubāta, *Tārīh-al-Hulafā* (yazma); İbn Dukmaḳ, *aynı eser*.; Zonaras, var. 97 B.; 'Azimi ile İbn Dukmak 446 (1054) senesinde Tuğrul Beyle Rum imparatoru arasında mütâreke yapıldığını ve 447 (1055) senesinde İstanbul'da yapılmış olan camide Bağdad Halifesi ile Tuğrul Bey adlarına hutbe okunduğunu, fakat Mısır Halifesi al-Mustansir'in İstanbul'da bulunan elçisinin bunu protesto ettiğini söylerler.

ilerledi ve Ebüssevar'ı ağır bir sulhü kabûl etmeğe mecbur etti [1].

Bizans müverrihleri İbrahim Yınal ile Tugrul Beg arasındaki mücadeleden bahsederlerken İbrahim Yınal'ın Kutulmuş ile birleştiğinden, Tugrul Beg'in her ikisini birlikte bozguna uğrattığından, İbrahim Yınal'ın esir düştüğünden ve fakat Tugrul Beg tarafından affedildiğinden, Kutulmuş'un ise kaçarak İberya'ya geldiğinden ve Tuğrul Beg tarafından takip edildiğinden, Kutulmuş'un İstanbul imparatoruna haber gönderip imdat istediğinden ve sonra küçük bir Ermeni kırallığının merkezi olan Kars şehrini muhasara eylediğinden ve fakat sultanın Âzerbaycan'a yürüdüğünü işitir işitmez maiyeti ve askeri ile birlikte Arabistan'a kaçtığından bahsederler. Bu zamanların vukuatına muasır olan Arap tarihçisi Gars al-Ni 'ma Muḥammed b. Hilāl al-Sābi' ise Kutulmuş'un bu isyanını meskut geçiyor. Yalnız Düsturname müellifi Enverî asılları elimize geçmeyen kaynaklara dayanarak Kutulmuş'un Tugrul Beg önünden kaçarak Urfa havalisine geldiğini söyler. Fakat bu müellif de İbn Hilāl'in zikretmiş olduğu Kutulmuş'un ikinci isyanını meskût bırakır. Muhtelif yabancı ülkelerde bulunan bir çok eski yazma kaynakları görmemiş olduğum için bu mesele hakkında henüz kat'î bir hüküm veremeyeceğim ve yalnız bu vak'anın 1053 senesinde vuku bulduğunu söylemekle iktifa edeceğim [2].

1054'te Tugrul Beg Anadolu'ya girerek Bargiri'yi aldı. Bundan sonra Van gölü sahilindeki şehirleri muhasaraya başladı. Diğer taraftan ordusunun bir kısmını Çoruh ırmağı havzasına gönderdi. Bu giden kuvvet Bayburt'u aldıktan sonra Trabzon havalisine doğru akınlarını ilerletti. Ordunun diğer bir kısmı ise Ağrı ve Kars mıntakalarında fütuhata devam etti. Tugrul Beg de gölün şimâlinden yürüyüşüne devam ederek, Malazgird önüne gelip bu müstahkem şehri muhasaraya başladı. Basil adında bir ermeni asılzadesi tarafından müdafaa edilen bu şehir, bütün hücumlara şiddetle dayandı.

[1] Brosset, aynı eser, s. 328; Muralt, c. 1, s. 635; Tarihçi 'Ayni, 'İḳd al-Cumān'ında bu Bizans taarruzunun 1053 (445) senesinde vuku bulduğunu söyler.

[2] Düturnâmei Enverî, s. 6,77,78. Düsturnâmei Enverî methalinde tarafımdan bu hususta yapılan tenkitlere müracaat, s. 7,91,92; Gars al-Ni'ma ve ondan nekleden Sibṭ b. al-Cavzi (yazma); Schlumberger, Epopée, c. III, s. 598.

Ümeradan Harzım askerlerinin kumandanı olan Akhan آق خان'ın bütün gayretine ve taarruzun başında şehid düşmesine rağmen, şehir bir türlü alınamadı. Diğer taraftan kış mevsiminin yaklaşması da Tugrul Beg'i muhasaraya devamdan vazgeçirdi, geri dönen sultan yalnız Van gölü sahilindeki şehirlerin zapt ve tahribi ile iktifa etti. [1]

Ertesi sene Tugrul Beg halife al-Ḳāyim'in daveti ile Bağdad'a gitti. Evvelce kendisine isyan edip affedilmiş olan İbrahim Yınal Âzerbaycan ve Cibal kıt'alarını idareye memur olmuştu. Aynı zamanda yine evvelce isyan ettiğinden bahsettimiz Kutulmuş da sultan tarafından affedilmiş ve onunla birlikte Bağdad'a girmişti. Mısır halifesinin elinde bulunan Suriye'yi almak ve ondan sonra Mısır'ı fethederek şi'î hilâfetini ortadan kaldırmak arzusunda bulunan ve Bağdad halifesi tarafından o yolda teşvik gören Tugrul Beg, Kutulmuş'u Irak ve Elcezire'deki Fâtimî halifesi tarafdarlarını ezmeğe memur etti. Evvelâ Vāsiṭ vâlisi İbn Fasances ابن فسانجس'in ve badehu bir takım Arap emîrleri ile birleşerek Musul havalisine çekilmiş olan Arslan Besâsîrî'nin üzerine gönderdi. Musul hükümdarı Kureyş ile birlikte Kutulmuş muharebede mağlûp oldu ve hatta bunlarla birlikte harbe iştirak eden sultanın büyük hâcibi de telef oldu. Bir taraftan Mısır halifesi al-Mustansir'in veziri Hasan al-Yāzūrī حسن الیازوری Tugrul Beg'i iğfal ederken, diğer taraftan İbrahim Yınal'a da haber gönderip onu isyana teşvik ediyor ve Mısır halifesi tarafından ona «Sultan» unvanının tevcih edildiğini bildiriyordu. Saltanat hırsı ile Mısır halifesine ve şi'îliğe meylederek kendini sultan ilân etmek isteyen İbrahim Yınal gizlice Besâsîrî ile ve diğer şi'î olan Arap melikeleri ve emîrleri ile anlaştı ve Tugrul Beg'in kat'î emirlerine rağmen, Kutulmuş'un meğlûbiyetinin intikamını almak üzere, Besâsîrî'nin üzerine yürümekten istinkâf etti. Bunun üzerine Tugrul Beg o esnada birçok Türkmen boy ve oymaklarını maiyetine alarak Bizans'a ve

[1] Arisdagues vekayinamesinde Tugrul Beg'in bu seferi hakkında pek uzun mâlûmat vardır, s. 90-101; Mathieu, s. 98-102; Schlumberger, Epopée, c. III, s. 599-610. Arap müelliflerinde Tugrul Beg'in bu seferi hakkında pek az ve muhtasar mâlûmat vardır: İbn al- Aşir (cild IX, s. 223), zahabi, Emir Beybars ve diğer vak'anüvislerin eserlerine müracaat.

hıristiyanlara karşı gaza etmek niyeti ile gelmiş olan kardeşinin oğlu Yâḳūtî Beg b. Çagrı Beg'i Âzerbaycan'a ve Anadolu hududuna tâyin ederek gazaya memur etti. Yâḳūtî ile maiyetinde bulunan Türk ümerasından Sabuk 1057'de Anadolu kıt'asına müthiş akınlarda bulundular. Bu akınları durdurmak isteyen İstanbul imparatoru Mikhail Staratyotikos büyük zâdegândan ve imparatorluğun şöhretli generallerinden Nikefor Briyennos'u Kapadok temi vâliliğine ve Anadolu'da bulunan Rumeli ve Makedonya kıtaatı kumandanlığına tâyin etti; fakat bu general hiç bir iş göremedi ve Türklere karşı yaptığı müdafaa harplerinde bozguna ugradı [1].

1056'da Besasîrî ile işbirliği yaparak Mısır halifesi namına hareket eden Arap ümerasını tedip ve itaate mecbur etmiş olan sultan Tugrul Beg 1057'de Musul'da bulunduğu esnada Diyarbekir bölgesi hükümdarı olan Marvân-oğlu Nasr al-Davla'nin bu muhaliflere yardım gönderdiğini duymuş ve onun memleketini tahribe karar vermişti. Fakat biraz evvel, evvelce İstanbul'a elçilik ile gönderildiğini söylediğimiz, Şerif Abu'l-Faẓl Nāsir b. İsmā'īl al-ʿAlevī شريف ابوالفضل ناصر بن اسمعيل العلوى yanına yoldaş edilen Rum elçisi ile birlikte ve imparatorun gönderdiği ağır hediyeler ile İstanbul'dan dönmüş ve Amid şehrine gelmişti. Sultan ile Besâsîrî ve Arap emîrleri arasındaki savaşlar dolayisi ile yollarda emniyet kalmadığını gören Marvan oğlu bu elçileri uzun müddet yanında alıkoyarak hürmet ve ikramda bulunmuştu. Besâsîrî'nin kaçmasından ve Arap ümerasının teslimiyetinden sonra kendisini müşkil vaziyette gören Diyarbekir hükümdarı, Şerif Abu'l-Faẓl'a sultanın yanında kendi lehinde şefaatte bulunmasını rica etmiş ve onu Bizans elçisi ile birlikte yola çıkarmış ve aynı zamanda sultanın üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan zevcesine — ki, Turuncan Hatun'dur — ağır hediyeler göndermiş ve kendisini sultana affettirmesini rica etmişti. Bizans elçisi de Mayyāfārikīn'de bulunduğu esnada bu hatuna aynı zamanda mektup yazmış ve sultan ile imparator arasında sulh müzakeresi yapmak üzere geldiği şu sı-

[1] Abu'l-Farac al-Cavzi, Al-Muntazam (yazma); İbn Hilāl ve ondan naklen Sibṭ ibn al-Cavzi (yazma); Makrizi, al-Muḳaffā, c. I (yazma); aynı müellif, İtti'āẓ al-Hunafā fi aḫbār al-Hulafā (yazma); Çamçiyan tercümesi (yazma); Schlumberger, Epopée, c. III, s. 775–76, 786.

rada sultanın kardeşinin oğlu Yâḳūtî'nin Rum ülkesine taarruzlarından şikâyet eylemiş ve bu hücumların durdurulması için zevcinin yanında tavassutta bulunmasını temenni etmişti. Biraz sonra Sultan Tugrul Beg Musul'dan Cezirei İbn Ömer'e gelmiş ve burayı kuşatarak emanla almıştı. Sultanın akıncılarından bir kısmı Diyarbekir bölgesine girdiler. Marvân-oğlu korkusundan Amid surlarının içine kapandı. Türk akıncıları Mayyâfârikîn etrafında garetlerde bulundular ve bilhassa bazı manastırları zapt ve tahrip ettiler. Marvân-oğlu memleketinin büsbütün harap olmasından çekinerek eski dostu olan İbrahim Yınal'a haber gönderip sultanın yanında tavassutta bulunmasını diledi ve onun tavassutu ile, yapılmakta olan akınlara son verildi [1].

Sultan Tugrul Beg dahilî gaileler ile meşgûl olduğundan Anadolu fütuhatını bizzat idare edemiyordu. 1056'da Elcezire'nin istirdadı ve Mısır halifesini tanıyan Arap emîrlerinin tedibi ile, 1057'de Khūzistan'da isyan eden amcazadesi Resul Tekin b. Arslan'ın itaat altına alınması ile, 1058'de Irak-ı Acem ve Cibal ve Âzerbaycan kıt'alarını idaresi altına almış ve Mısır halifesinin namına hutbe okutarak kendi sultanlığını ilân etmiş olan İbrahim Yınal'ın ve onunla birleşmiş olan diğer Selçuklu şehzadeleri ile ve bunların müttefiki olan Besâsîrî'nin gailelerinin ve isyanlarının teskini ile, 1059 ve 1060 senelerinde İran ve Irak'taki diğer karışıklıkların düzeltilmesi ile uğraşmış ve 1061 senesinde ise evvelce İbrahim Yınal ile birleşmiş olan Türkmenleri, onun öldürülmesinden sonra kendi etrafında toplamağa muvaffak olan Kutulmuş'un Irak-ı Acem ve Âzerbaycan ve Arran kıt'alarında sultanlık ilân etmesi Tugrul Beg'i haricî düşmanlar ile uğraşmaktan ve Anadolu'yu açmaktan menetmişti. Bilhassa Kutulmuş'un gailesi senelerce sürmüştür. Tugrul Beg'in büyük ümerasından Khumartekin onu Girdigûh گردگوه kalesinde muhasara etmiştir. Muhasara ve muharebe yıllarca uzadı ve hatta Tugrul Beg'in ölümüne kadar devam etti. Yalnız 1062'de Curcan'daki bir gaileyi yatıştırdıktan sonra Âzerbaycan'a gelen ve oranın yerli hükümdarlarını ve Arran ümerasından Halil-oğlu'nu yerli yerinde bırakarak hepsine ema-

[1] İbn Hilâl ve ondan naklen Sibṭ b. al-Cavzi (yazma).

ret hil'atleri ve menşurları dağıtan ve badehu Nahçıvan, Huy ve Rumiyye şehirlerine uğrayan Tugrul Beg'in Anadolu yürüyüşlerine pek az bir müddet için olsun iştirak ettiğini görmekteyiz.

1063 senesi eylulünde Tugrul Beg öldüğü zaman Kutulmuş hâlâ Girdigûh kalesinde mukavemette bulunuyor ve vezir ʿAmîd al-Mulk muhtelif ümeranın başında olduğu halde onun muhasarası ile meşgûl oluyordu [1].

Irak ve İran ve Kafkasya'da bu kabil karışıklıklar devam ederken Anadolu hududunda bulunan ve Yāḳūtī'nin nezareti altında faaliyete geçen Türkmen beyleri Bizans ülkesine taarruz ediyorlardı İbrahim Yınal'ın maiyetinde olarak sultana karşı isyan etmiş olan Türkmenlerin bir kısmı da bu mücahitler ile birleşerek onların miktarlarını arttırdılar. 1058'de Kars şehrini muhasara ederek, kal'ası müstesna olmak üzere, bu beldeyi aldılar. Sonra Ani şehrini muhasara ettilerse de alamadılar; bundan sonra Pasinler bölgesine girerek buradaki şehirleri birer birer zorladılar ve birçoğunu ve bilhassa bugün harabesinden başka bir izi kalmayan Okum şehrini zaptettiler. Diğer bir takım akıncılar da Muş ve Malazgird bölgelerine akınlar yaptılar. Bundan biraz sonra Arran ve Âzerbaycan'dan gelen kesif Türkmen kuvvetleri Pasinler'den geçerek Karin yâni Erzurum bölgesindeki kasabaları ve nihayet daha ileri yürüyüşlerinde devam ederek Erez yani bugünkü Erzincan'ı ve bunun arkasından Kemah'ı aldıktan sonra, Fırat ırmağı istikametinde ilerleyerek Harput hıttasındaki şehirlere akınlar yaptılar. Daha sonra cenuba inerek Malatya bölgesine girdiler ve bu geniş ovanın içindeki kasabalara ve köylere fütuhat ve istilâlarını uzattılar. Bu sırada Dinar adındaki diğer bir Türk emirinin kumandasındaki kuvvetler şimali Anadolu'daki şehirlere taarruz ediyordu. Çoruh vâdisini takip eden bu emîr, daha ileriye giderek, Kelkit vâdisine girdi ve bugün Şarkî Karahisar dediğimiz Kolonya'yı aldı. Fırat istikametini tâkip eden mücahitlerin bir kısmı ise şiddetli bir hücum neticesinde Malatya'yı zaptetmeğe

---

[1] İbn Hilāl ve Sibṭ İbn al-Cavzi (yazma); İbn Hamdūn al-Baġdādi (yazma).

muvaffak oldular (1058). Bu muharebelerin birinde Emîr Dînar şehid olmuştur [1].

1059 senesinde mücahitler yeniden Anadolu'ya girerek Van gölünün şimâl ve şarkındaki kasabaları aldılar ve ondan sonra Murad ırmağını tâkip ederek bu nehrin Fırat ile karıştığı yere kadar istilâlarını ilerlettiler. Daha sonra cenuba sarkarak Dicle'nin ve kollarının çıktığı memleketleri aldılar. Bu arada yalnız Sason'da muvaffakiyetsizliğe uğradılar. 1060 senesinde Yâḳūtî'nin başlığı altında çok miktarda Türkmen kuvvetleri Horasan sâlârı unvanını taşıyan Emîrlerden biri ile — ki, bunun Altuntak olması muhtemeldir — Sabuk, Kapar ve ermeni müverrihlerinin Kicaciç dedikleri emîrlerin reisliklerinde oldukları halde tekrar Bizans ülkesine hücuma geçtiler. Bunlardan Horasan sâlârı Urfa'yı kuşattı. Mikhail'den sonra İstanbul imparatorluğunu ele geçiren İsaak Komnen tarafından Antakya dükü tayin olunan Anili Khaçator bu muhasarayı akamete uğrattı. Fakat şimâlden gelen diğer beyler yürüyüşlerini Kızılırmak sahasına kadar uzatarak evvelce adı geçen Senekharim'in oğullarının idaresi altında olan Sıvas şehrini şiddetli bir hücumdan sonra aldılar ve yağmaladılar. İsaak'ı imparatorlukta istihlâf eden Kostantin Dukas bu taarruzların önüne geçmeğe çalıştı. Asya'da bulunan askerî kıt'alar ile Türkleri mağlûp edeceğini söyleyen Pankaras adlı bir ermeni sergerdesini bu vazifeye memur etti (1061). Bu kumandan kış mevsiminin yaklaşması dolayısı ile Anadolu'dan toplamış oldukları esirleri ve ganimetleri yanlarına alarak Âzerbaycan ve Arran'daki kışlaklarına dönmekte olan Türklerin arkasına düştü ve onların artçılarına taarruz etti; fakat bunlar geriye dönerek onun kuvvetlerini darmadağın ettiler [2] Bunun üzerine imparator Türklerin kış münasebeti ile tahliye etmiş oldukları

[1] Aristagues, s. 103-122; Mathieu, s. 107-109; Michel le Syrien, c. III, s. 158-160; Bar Hebraeus (Abu'l-Farac), İngilizceye tercümesi, s. 212-213; Çamiçyan tercümesi (yazma); Kadı Abū Naer Anevî (yani Ani'li): Enis al-Kulūb انيس القلوب (yazma), 7 inci kitap, bu müellif Kutulmuş'un Kars şehrini zabtettiğini söyler; 'Azimi ve ondan nakleden İbn Dukmāḳ, 445 (1053) senesinde Kutulmuş'un Kars'a hücum ederek şehri almış olduğunu ve bütün ahalisini öldürdüğünü söylerler.

[2] Mathieu, s. 111-114; Çamiçyan tercümesi; Lebeau, c. XIV, s. 436-444; Muralt, c. II, s. 4-6.

şarkî Anadolu'daki şehirlerin Malatya başta olmak üzere, surlarının ve kalelerinin yeniden tamirine başlattı. 1062'de Âzerbaycan'a ve ondan sonra Arran'a bizzat gelip oranın yerli küçük hükûmetlerini ve emaretlerini – ki, evvelce İbrahim Yınal'a ve ondan sonra da Kutulmuş'a tâbi olmuşlardı — tekrar kendine itaata mecbur eden Tugrul Beg Irak'a döndü. Anadolu hududuna gaza için vekil bıraktığı Yâkûtî, muharebelerine devam etti. Bu şehzade Horasan sâlârının yanına eski ermeni müverrihlerinin Cemcem ve İsulu tesmiye ettikleri iki Türk serdarını koşarak gazaya çıkardı. Bunlar bugünkü Argını şehrini ve civarındaki Bagin'i ve ondan sonra Telhum'u aldılar ve Diyarbekir hükümdarı Nizâm al-Davla Nasr b. Aḥmed b. Marvân ile de iş birliği yaparak Dicle ve Fırat havzalarında fütühata devam eylediler. İstanbul imparatoru bu defa evvelce Türkler üzerine gönderilen ordulara başkumandan tayin edilmiş iken hiyanet edip Türklerle birleşmiş ve sonra tekrar İstanbul'a gelip affe uğramış olan Normandiyalı Herve — ki, Frankopol unvanı ile meşhurdur — yi Türklerle muharebeye memur etti. Urfa vâlisi Tavadanos'a onunla birleşmesi yolunda emir verdi. Türk mücahitleri İran'a döndükleri için bunlar gelerek Amid şehrini zaptetmek üzere kuşattılar. Şehrin önünde şiddetli bir muharebe vukua geldi. Bu muharebede Amid'de bulunan Türk reislerinden Hacı Başara şehid olduğu gibi Urfa vâlisi Tavadanos da telef olmuştu. Bizans ordusu muvaffakiyetsizlikle geriye döndü (1063) [1].

Sultan Tugrul Beg'in Rey şehrini aldığı 1043 senesinden itibaren onu matbu tanıyan, onun adına hutbe okutan ve ona pek kıymetli hediyeler ile çok miktarda para göndermek sureti ile hükûmetini muhafaza etmiş olan Diyarbekir bölgesi emîri Marvân-oğlu Nasr al-Davla Abû Nasr Aḥmed 1061 senesinde tam yarım asır bir emaretten sonra ölmüş ve yerine oğullarından Nizâm al-Dîn Nasr, Mayyâfârikîn'de hükümdar ilân edilmişti. Bu yeni hükümdarın büyük kardeşi olup babasının zamanından beri Amid emîri bulunan Sa'îd bir müddet küçük kardeşinin hükümranlığını kabul etmiş ise de, bilâ-

[1] Erzurum'da bir Cemceme Sultan türbesi vardır. Bu türbe belki de bu emîre veya evlâdından birine âittir. Mathieu, s. 115-120; Bar Hebraeus tercümesi, s. 216; Çamiçyan tercümesi; Muralt, c. II, s. 7.

hare onunla ihtilâfa düşmüş ve sultanın yanına giderek, büyük kardeş olmak dolayısı ile, emarete hak iddia etmişti. Sultan da 1063'te ümerasından birinin maiyetine 5000 asker koşarak Sa'îd ile birlikte Diyarbekir'e göndermiş ve bu Türk emîri Mayyāfārikîn önüne gelerek şehri tazyik etmiş ve nihayet Diyarbekir veziri Abū Nasr Muḥammed b. Cuhayr araya girerek Nasr'ın Mayyāfārikîn'de, Sa'îd'in Amid'de emîr olmaları ve Diyarbekir ülkesini yâni Marvân-oğlu hükûmetini ikiye bölmeleri suretinde bir hal yolu bulmuş ve iki kardeşi barıştırmış ve bu suretle bu küçük devleti inkırazdan kurtarmıştı. Türk emîri de sefer masrafı olarak 50.000 altın aldıktan sonra geriye dönmüştü [1].

İşte Tugrul Beg'in saltanatı esnasında Türkmenlerin Anadolu'ya yapmış oldukları gazaların muhtasar bir takvimi bundan ibarettir. Uzun ve muntazam bir şekilde devam etmiş olan bu gazalar Gökçegöl hududundan başlayarak Anadolu ortalarına doğru açılan vadilerin ve nehirlerin istikametini tâkip eylemiş ve nihayet Kızılırmak kenarlarına kadar gelmişti. Türkmenlerin bu müddet zarfında fethetmeğe hazırlandıkları bu memleketi zaptedip yerleşmekten ziyade şiddetli akınlar ve taarruzlar yaparak mukavemet edecek büyük şehirleri ve müstahkem kaleleri ezip mahvetmek istedikleri ve ileride yapılacak esaslı fütuhat ve yerleşme siyasetine zemin hazırladıkları görülmektedir. Bizans imparatorluğunun Basil II. 'in ölümünden itibaren saltanat münazaaları dolayısıyla geçirdiği gailelere inzimam eden cenubî İtalya'ya Normanların istilâsı, Peçeneklerin ve Avrupa Oğuzlarının Tuna'yı geçerek Balkan yarımadasına inmeleri yüzünden çıkan mühim vak'alar ile Macarların yaptıkları taarruzlar Türkmenlerin Anadolu kıt'asını fetih ve İstanbul imparatorluğunu mahvetmelerine kolay bir zemin hazırlamıştı. Asya'da bir kaç sene içinde irili ufaklı bir çok devletler yıkmış olan büyük fatih Tugrul Beg için Anadolu'yu açmak işden bile değildi. Fakat amcazadeleri İbrahim Yınal'ın, Kutulmuş'un ve Resul Tekin'in çıkardıkları ihtilâller onun bu büyük arzusunun icrasına mâni olmuş ve onun zamanında Türkmenler bu kıt'aya yalnız

---

[1] İbn al-Azrak; İbn Şaddād, A'lāk ... (yazmadırlar); İbn al-Athir, c. X, s. 8.

akınlar yapmakla iktifa etmişlerdi. Anadolu'nun fethi onun haleflerine müyesser olacaktır.

SULTAN ALP ARSLAN ZAMANINDA BİZANS'A YAPILAN GAZALAR VE ANADOLU FÜTÜHATI

Babası Davud Çağrı Beg'in ölümünden beri Horasan valisi olan Alp Arslan, amcası Tugrul Beg'in ölümünü müteakip orada sultan ilân edildi. ʿAmîd al-mulk o esnada Girdigûk kalesinde muhasara ettiği Kutulmuş ile uğraşmaktan vazgeçmiş ve Çağrı Beg'in oğullarından Süleyman'ı Tugrul Beg'in yerine saltanat tahtına geçirmek için Rey şehrine dönmüştü. Kutulmuş kaleden iner inmez bütün Türkmen uluslarına haber gönderdi ve az bir zamanda 50.000'e yakın kuvvet toplamağa muvaffak oldu ve kendini sultan ilân ederek Rey'i muhasaraya başladı. Fakat Alp Arslan'ın Horasan'dan Dâmgan'a gelmesi onun bu teşebbüsünü yarıda bıraktı. Nihayet ikisi arasında muharebe vukua geldi ve savaş Alp Arslan'ın galibiyeti, Kutulmuş'un ölümü, Kutulmuş'un kardeşi Resul Tekin ile büyük oğlu Mansûr'un esir olmaları ile neticelendi (1063). Alicanaplıkta amcasından ve babasından geri kalmayan sultan, bütün esirleri affetmiş ve âsî olan Selçuklu prenslerine vazife vermekten çekinmemişti: Kutulmuş'un oğulları affedildiler ve «Melik» veya «Emir» unvanları ile Anadolu hududunda gazaya memur oldular [1]

1064'te Alp Arslan büyük bir ordu ile Horasan'dan hareket ederek Âzerbaycan'a geldi. Orada bulunan Türkmen boy ve ulusları reisleri ile birlikte sultana iltihak eftiler. Sultan'ın kardeşi olup uzun zamandan beri Bizans hududu başkumandanlığını yapan Yâḳûtî ile diğer Selçuklu prensleri de — ki, İbrahim Yınal'ın ve Kutulmuş'un

[1] Sultan Alp Arslan ile Şaḥâb al-Davla veya Muʿizz al-Davla Abu'l-Favâris Kutulmuş arasındaki muharebeler hakkında en mühim mâlûmat şu mahezlerdedir: Muḥammed b. Hilâl al-Sâbi ve ondan naklen Sibṭ ibn al-Cavzi; İbn Hamdûn al-Baġdâdi; İmâd al-Din İsfaḥâni, Nusrat al-Fetre (yazmadırlar); Sadr al-Din Nisâbûri, Aḫbâr al-Davla al-Selçukiye, s. 30-32; İbn al-Athır, c. X, s. 13; Zahabi, Târîḫ al-İslâm (yazma); Abû Hâmid, Târiḫ-i âl-i Selçuk (yazma).

oğulları da bunların içinde idiler — sultanın yanına geldiler. Sultan ordusunun bir kısmını oğlu Melikşah ile kardeşi Yâḳūtī'nin emrine verip vezir Niẓām al-Mulk'ü bunlara terfik ederek Vaspuragan kıta'sında bulunan ve şimdiye kadar alınmamış olan müstahkem şehirlerin ve kalelerin açılmasına memur etti. Bu ordu Sürmâri ile eski müelliflerin Meryemnişin diye ad verdikleri Van başta olmak üzere bütün göl havzasındaki kaleleri muhasara ederek aldı [1]. Bu fütuhatı müteakip Melikşah babasının yanına döndü. Sultan bundan sonra Aras'ı geçerek Albanya yâni Arran kıt'asına girdi. Burada küçük bir ermeni krallığı mevcut olup Lori şehri bu krallığın merkezi bulunmakta idi. Kıral Giyork itaat göstererek kızını sultana verdi [2]. Sultan bundan sonra Gürcüstan'a ve Abkhazya'ya taarruz ederek Kangarnı ve Trialet vilâyetlerini aldıktan sonra fütuhatını Gürcüstan'ın batı şimali müntehasında Kvelikur mıntakasına kadar götürdü. Gürcü kıralı Bagrat, Khartlı ülkesine kaçtı. Sultanın orduları bundan sonra Cavakhet vilâyetine girerek o havalideki şehirleri ve ezcümle Lâi ve islâm müverrihlerinin Selidşehir yâni Akşehir dedikleri Akhalkelek beldeleri başta olmak üzere bir çok şehirleri şiddetli hücumlardan sonra aldılar. Sultan bu muharebelerde emsalsiz bir şecaat gösteriyordu. Gürcü kıralı elçi göndererek sulh istedi ve vergi vermeğe razı oldu. Sultan bundan sonra geriye dönerek tekrar Aras havzasına indi ve orada bir çok küçük kaleleri aldıktan sonra Ani şehrinin surları önünde göründü. Vaktiyle ermeni Bagrat hânedanının payitahtı iken 1045 yılında son kıral olan Gajik tarafından Bizans imparatoruna terkedilen bu şehir yüksek duvarlarla ihata ve tahkim edilmişti. Arpaçay'ın suları surlarının bir kısmının kenarında hendek vazifesini görüyordu. Bizans imparatorunun Dük unvanını haiz ve aslen Ermeni olan Bagrat adında biri ile Gürcü cinsinden Krikor isminde diğer biri çifte vâli olarak şehrin muhafaza ve müdafaasına memur olmuşlardı. Sultan tarafından sevk ve idare edilen muhasara nihayet

[1] Sadr al-Dīn Nisābūrī, s. 34-35; bundan naklen İbn al-Athir, c. X, s. 14; Vesayayı Niẓām al-Mulk (yazma) ve bundan naklen Gaffārī, Nigâristan, s. 166.

[2] Brosset, Histoire de la Georgie, c. I, s. 328-329; c. II: Chronique de la Georgie, s. 55.

şehrin düşmesine sebebiyet verdi. Sultan Ermenilerle meskûn ülkelerle ve Gürcüstan'dan almış olduğu memleketleri maiyetinde bulunan İslâm mülûk ve ümerasına hediye etti. Van gölü havzasındaki fütuhatı Nahçivan emîri Abū Dulaf b. Sakar al-Şaybānī ابودلف بن صقرالشيبانى 'ye; Aras havzasındaki fütuhatı yâni Ani'yi ve mülhakatını Dubaylî emîri Menuçehr b. Abu'l-Savār منوچهر بن ابى السوار 'a; Gürcüstan fütuhatının bir kısmını Gence emîri Fadlun فضلون 'a, diğer bir kısmını da Tiflis emîrine tevcih etti. Sultan büyük generallerinden birini şehzadelerden bazıları ile birlikte Arran'da bırakarak İran'a döndü. Her tarafa ve bilhassa Bağdad'a zafernameler gönderildi. Halife, sultan Alp Arslan'ın medih ve senasını, ona ve yanındaki bütün mücahitlere dua ve teşekkürü havi bir beyanname neşretti.

Ani'nin düştüğünü gören Kars kıralı Gajik b. Abbas — evvelce zapt ve tahribe uğramış olan ve ancak kalesinin alınamaması dolayısı ile yaşayabilen — hükûmetini ve kendi şahsını tehlikede görerek sultana tabiiyetini bildirdi ve bu sayede memleketini istilâdan kurtardı ise de, biz az sonra hükûmetini imparator Kostantin Dukas'a terkedip mukabilinde Likandos teminde bulunan Zamantı (bugüngü Pınarbaşı) şehri ile diğer bazı kasabaları aldı [1].

Bu fütuhattan sonra Sultan Alp Arslan İran'da ve şarkta iki sene kadar bir takım gaileleri yatıştırmak veya fütuhat yapmakla uğraşırken Anadolu hududunda bulunan Selçuklu şehzadeleri ile diğer Türkmen beyleri ve divanı saltanata mensup olan emîrler fütuhat ve gazavata devam ettiler. Yine Horasan Sâları unvanını taşıyan ümeradan biri Dicle havzasındaki kalelerin bir çoğunu aldı ve üçüncü defa olarak Urfa'yı kuşattı ve etrafındaki şehirlere ve kasabalara

[1] Sadr al-Din Nişābūri, s. 39-40; bundan hulâsaten İbn al-Athir, c. X, s. 15; İbn Hilāl ve ondan naklen Sibṭ b. al-Cavzi (yazma); Arisdagues, s. 139-140; Mathieu, s. 122-126; Süryanî Mikhail'in ermenice metni, Langlois tercümesi, s. 292; Samuel D'Ani (Brosset kolleksiyonu), c. II, s. 449; Vardan tercümesi (türkçeye), s. 177; Orbelian tercümesi (Brosset tarafından fransızcaya), s. 215; Çamiçyan vekayinamesinde Ani'nin *sukutu hakkında fazla tafsilât* vardır; Brosset, Histoire de la Géorgie, c. I, s. 327-328; Saint-Martin, c I, s. 111-113. c. II, s. 224-229; Muralt, c. II, s. 9; Anili kadi Abū Nas'rın Enis al-Kulūb'unda da faydalı ve mühim malûmat verilmektedir.

akınlar yaptı (1065). Aynı tarihte Türkistan hakanı Tamgaç Han'ın oğullarından biri — ki, babası ile bozuşmuş ve Selçuklular hizmetine girerek maiyetinde pek çok Türk olduğu halde Anadolu hududuna gelmiş ve gazalara iştirak etmişti - Halep'te hükümran olan Mirdas âilesinden Maḥmūd'un amcası ve onun rakibi olan 'Aṭiyye عطية 'nin teşviki ile Suriye'ye inip o huduttan Antakya dükünün idaresinde olan Bizans ülkesine taarruz ile muhtelif kaleler zaptına muvaffak oldu [1].

1066'da sultan Alp Arslan Aral denizinin şarkında ve şimalinde bulunan muhtelif Türk il ve uluslarını itaat altına almakla meşgûl iken Anadolu hududunda bulunan gaziler de boş durmadılar. Eski vezir 'Amîd al-Mulk عميد الملك 'ün devatdarı iken onun Alp Arslan tarafından öldürülmesinden sonra Bizans hududunda gazaya memur edilen Gümüştekin adlı bir emîr maiyetinde Afşin, Ahmed Şah ve daha birçok Türk beyleri bulunduğu halde Murad ve Dicle havzalarındaki şehirlerin birçoğunu aldıktan sonra Elcezire'ye inerek Nizib önüne geldi. Birkaç gün bu şehri muhasaradan sonra Fırat'ı geçerek Hısn-ı Mansur havalisine girdi ve bütün o bölgeye akınlar yaptı ve ondan sonra geriye döndü. Bizans'ın o havalide hudud kumandanı olan Aruantanos toplayabildiği 10.000 kişilik bir kuvvetle Fırat kenarında Türk emîrinin yolunu kesmeğe hazırlandı. Burada vukua gelen şiddetli bir savaşta Bizans ordusu bozuldu ve kumandanı başta olduğu halde mühim bir kısmı esir oldu. Gümüştekin bu esirlerin bir kısmını Urfa önünde sattıktan sonra toplayabilmiş olduğu ganimetlerle birlikte şimale döndü; fakat Aḫlāṭ'ta silâh arkadaşlarından bazıları ile bozuştu ve bilhassa Afşin ile münazaaya tutuştu. Afşin hücum ederek Gümüştekin'i öldürdü. Fakat yaptığı bu büyük cürmün cezasız kalmayacağını bildiği için kendine tabi olan boyları ve oymakları alarak garba doğru firar etti. Bunlar Fırat'ı geçip Bizans ülkesine hücuma başladılar ve kendilerinden önce Suriye'ye gelmiş olan diğer Türkler ile ve bilhassa Hakanın oğlu ile iş birliği yaparak hıristiyanlara karşı gazaya başladılar ve amansız bir harp açtılar. Afşin ve

[1] İbn al-'Adim, Zubdad al-Halab min tārih al-Halab (yazma): Mathieu, s. 130-132.

arkadaşları Bizans elinde bulunan Deluk, Ro'ban, Artah ve Keysûm kalelerini aldılar ve buraları kendilerine karargâh yaparak Bizans'ın Antakya düklüğüne tâbi olan diğer şehirlerine akınlar yapmakta devam ettiler [1].

Yine bu 1066 (458) senesinde Anadolu içlerine gaza ile meşgûl olan ve Horasan sâlârı unvanını taşıyan ümeradan biri 5.000 kadar atlı ile Mayyâfârikîn önüne gelmiş ve muhasaraya hazırlanmıştı. Muḥammed b. Cuhayr'in Abbasî hilâfetinin veziri olmak sureti ile Diyarbekir'den ayrılmasından sonra onun yerine Al-i Marvân'ın veziri olan Abu 'l-Faḍl İbrâhîm b. 'Abd al-Karîm b. al-Anbârî ağır bir para mukabilinde Türk emîrini geri gitmeğe razı kılmış ve nihayet bu emîri, onun karargâhına Diyarbekir hükümdarının kardeşlerini rehine göndermek sureti ile, kandırarak şehrin içine ve nihayet kasra sokmağa muvaffak olmuş ve Diyarbekir hükümdarı Niẓâm al Dîn Nasr iseğbu emîri öldürtmüştü. Dışarıda vak'ayı duyan Türkler kendi ellerinde bulunan rehineleri öldürmüşlerse de başsız kaldıklarından etrafı yağmalayarak çekilmekten başka birşey yapmamışlardı [2].

İmparator Konstantin Dukas tarafından şark orduları başkumandanı tayin edilen Nikephore Botaniates imparatorluğun cenup ve şark hududundaki kalelerinin taḥkimi, surlarının tâmiri ve müdafaa edecek kuvvetlerin tedariki ile meşgûl oluyordu. Bu arada evvelce tahrip edildiğini gördüğümüz Malatyanın surları yeniden tâmir edildi ve içine muhafız kuvvetler konulduğu gibi Sıvas, Divriği ve diğer şehirler için de aynı şeyler yapıldı. Bu imparatorun ölümünden sonra onun yerine geçen zevcesi Odokya'nın ilk saltanatı senesinde yâni 1067'de Türk gazileri yeniden imparatorluğa taarruza geçtiler. Bizans'ın Malatya'da toplanan ordusu emîr Afşin'in taarruzuna mukavemet edemeden dağıldı. Bozulanlar Malatya surlarının içine can attılar. Türkler bu muzafferiyetten sonra Tohma vâdisini tâkip ederek Kayseri'ye doğru yürüyüp şehre hücum ettiler ve zaptına muvaffak oldu-

[1] İbn Şaddâd, A'lâk al-Haṭîra, c. I; İbn al 'Adîm, Zubdad al-Ḥalab (yazmadılar); İbn al-Athir, c. X, s. 155; Mathieu, s. 157-159; Lebeau, c. XIV, s. 459; Bar Hebraeus (İngilizce tercümesi), s. 218.

[2] İbn al-Azrâk; İbn al Şaddâd, A'lâk al-Haṭîra, c. II. (yazmadırlar).

lar. Bundan sonra orta Anadoluya girip Likaonya mıntakasında birçok akınlar yaptıktan ve pek çok ganimetler topladıktan sonra Torosları geçip Adana ve Seyhan havzasına girdiler. Burada da muhtelif akınlar yaptıktan sonra Gavur dağlarını yani Amanos'ları geçerek Halep ülkesine ve kendi hareket üslerine geldiler. Bu taarruzları durduramadığından dolayı Botanyates vazifesinden azledildi [1].

İmparatoriçe, Türk taarruzları karşısında imparatorluğun pek az müddet zarfında yıkılacağından korkarak bu hücumları durduracak muktedir bir kimse aradı ve nihayet Bizans zâdegânı içinde, biraz evvel isyanından dolayı tevkif edilmiş iken affedilmiş olan Romanos Diyogenis'i imparatorluğa ve kendine zevçliğe intihap etti. Hakikaten teşkilâtçı ve büyük bir asker olan bu adam işe başlar başlamaz imparatorluğun ordusunu tensika başladı ve Türklerle muharebe için büyük hazırlıklar yapmağa koyuldu. Bu sırada 1067 senesi sonlarında sultan Alp Arslan'ın Horasan'dan büyük bir ordu ile gelerek Aras nehrini geçip Gürcüstan'a girdiğini ve biraz sonra da Anadolu'ya yürüyüş yaparak Buğazlara kadar bu kıt'ayı fethetmek tasavvurunda olduğunu öğrenen imparator müdafaaya hazırlandı. Filhakika sultan, Gürcü vak'anüvislerinin inanılmaz bir şekilde mubalâğa ile yazdıkları büyük bir ordu ile Aras ırmağını geçerek eskiden Hereth denilen Şeki bölgesine girmişti. Emîr Savtekin Türk ordusunun öncü kıt'alarına kumanda ediyordu. Bu bölge ormanlık olup ötedenberi haydutların sığnak yeri idi. Sultan bu ormanların yakılmasına naftçıları memur ettiğinden bunlara ateş verildi. Yanan ormanların içinde haydutların karargâhı olan iki kale zaptolundu. Sultan bundan sonra Kakheti ülkesine girdi. Buranın hükümdarı olup gürcü kaynakları tarafından Agsartan veya Askharkhathan tesmiye olunan ve islâm tarihçileri tarafından Akhsatan اخستان adı ile yadedilen zat mukavemet edemeyeceğini anlayarak itaat ve tabiiyetini bildirdikten başka saltanat dergâhına geldi ve merasimle islâm dinini kabûl etti. Onun bu hareketinden çok memnun olan padişah ona pek çok iltifat ve ikramda bulunduktan başka evvelce hâkim olduğu memleketi yeniden

[1] Michel le Syrien, c. III, s. 165; Lebeau, c. XIV, s. 459-461; Muralt, c. II, s. 12.

ona verdi ve ayrıca da gürcü kıralı Bagrat'a âit olup da yeniden açılmış bulunan bölgeleri de ona bağışladı. Sultan bundan üç hafta sonra maiyetinde Albanya'da merkezi Lōrī olan Ermeni kıralı Kiyork ile yukarıda adı geçen Akhsatan ve Tiflis emîri ile diğer bazı müslüman hükümdarlar olduğu halde 1067 yılının birinci kânununda Caşvi istikametinde ilerleyerek Karthli ülkesine girdi ve burada 6 hafta kalarak her tarafı yağma ettirdi ve ahalisini esarete sürükletti. Türk akıncıları Arguet bölgesini geçerek Sver kalesi önüne kadar geldiler. İslâm kaynaklarının Salip صليب tesmiye ettikleri bu müstahkem mevki bilhassa vezir Niẓām al-Mulk'ün teşvik ve gayreti sayesinde alındı ve içindekiler esir edildi. Sultan 1068 senesi başında Tiflis'te bir müddet durarak orada bir cami yaptırdı ve bu soğuk mevsimde Gürcüstan'ın ve Abkhazya'nın her tarafına akıncılar gönderdi. Bunlardan korkup canlarını kurtarmak için dağlara çekilenlerin çoğu soğuktan telef oldular. Bir müddet Tiflis'te kalan ve Gürcü kıralı Bagrat'ın elçilerini kabûl edip istiman şartlarını öğrenen sultan kışın şiddetine bakmayarak Sumkheti hıttasına girip Kars önüne geldi ve evvelce Kutulmuş tarafından yağma edilmiş ve daha sonra oranın kıralı tarafından Bizans'a terkedilmiş olan bu şehri kat'î surette aldı ve burada bir müddet kaldıktan sora Şerthulni bölgesine girdi. Akıncı kuvvetleri Abkhazya'nın her tarafını alt üst ettiler. Gürcistan kıralı memleketinin şimaline kaçmış ve geçilmesi çok müşkil olan yüksek dağlar arasına saklanmıştı. Kış mevsiminin şiddeti azaldıktan sonra, sultan yeniden istilâ hareketine başladı; bir taraftan Gürcüstan'ın içerilerine ve diğer taraftan Abkhazya'ya kuvvetler gönderdi. Bu kuvvetlerin bir kısmı Karadeniz kenarlarında göründüler ve hatta Trabzon'a kadar akınlarını ilerlettiler. Sultan bundan sonra geriye dünerek tekrar Karthli bölgesine girdi ve ikinci defa Tiflis'e uğradı ve o civarda bulunan pek müstahkem kalelerden Rusthav hisarını şiddetli bir muhasaradan sonra aldı ve bu kaleyi evvelce Ani şehrine emir tayin etmiş olduğunu gördüğümüz Menuçehr'in kardeşi bulunan ve halen Gence emiri olan Fadlun'a verdi. Yeni Bizans imparatoru tarafından teşvik gören ve yardım vadi alan ve bundan dolayı mukavemet göstermekte israr eden kıral Bagrat evvelce Sultan

Tugrul zamanındaki muharebelerde zikrettiğimiz meşhur Liparit'in oğlunu - ki, Yovane'dir - sultanın yanına gönderip tâbiiyeti ve haraç-güzarlığı kabûl ettiğini bildirdi. Bunun üzerine sultan kıralın ülkesine yapılmakta olan istilâ ve fütuhatı durdurdu. İşte bu sırada Gürcü zadegânından bazıları müslümanlığı kabûl ederek Türk ümerası meyanına girdiler ve sultanın verdiği aman ve azad alâmetlerini boyunlarına ve kulaklarına taktılar. Sultanın maksadı Bizans'ın tâbii ve müttefiki olan Gürcüstan ve Abkhazya kırallığını ortadan kaldırdıktan veya zararsız bir hale getirdikten sonra Anadolu'ya girmek ve Rum imparatorluğuna büyük bir darbe vurmaktı; fakat o sırada Türkistan hakanının ölümü ve onun ülkesinde karışıklıklar çıktığı haberi geldi. İran'ın muhtelif bölgelerinde çıkan bazı gaileler de sultanın geriye dönmesini icap ettirdi. Bundan dolayı sultan Bizans seferinden vazgeçerek geriye döndü ve Gence yolu ile Barda'a'ya gitti ve Aras'ı geçip Âzerbaycan'a indi ve oradan Faris'e kadar uzun bir yürüyüş yapıp Şiraz'a vasıl oldu ve ramazanı ve bayramı orada geçirdi. O devrin muasır Bizans tarihçileri sultanın bu dönüşünün sebebini bilmediklerinden, Roma imparatoru Romanos Diyogenis'in büyük hazırlığına karşı kendi tedariklerini kâfi göremeyen sultanın onunla boy ölçüşmeğe cesaret edemeyerek İran'a avdet ettiğini zikretmişlerse de bu izahın ne tarihî hakikatle ve ne de Türk ve islâm kahramanlığının emsalsiz bir nümunesi olan Alp Arslan'ın ulüvü himmet ve fedakârlık misali olan seciyesi ile karşılaştırılması mümkün olamaz [1].

Bu suretle İran'a döndüğünü gördüğümüz sultan yanındaki ordularından bir kısmını Anadolu hudutlarında bırakmış ve bu sınırdaki kuvvettlerin miktarını arttırmıştı. Bu cihat ve gaza ordularına Selçuklu şehzadelerinden Kutulmuş oğlu Mansur ile onun kardeşi Süleyman, sultanın küçük kardeşi ve Âzerbaycan kıralı Yāḳūtī ile sultanın enîştesi olan ve aynı zamanda amcası Yūnūs b. Selçuk'un

[1] Sadr al-Din Nisābūri, Aḫbār al-Davlat al-Selçukiya, s. 43-46; Ḥamd Allāh Mustavfī, Tārīḫ-i Güzide, s. 441; Brosset, Hist. de la Georgie, c. I, s. 331-333; c. II, Chronique de la Georgie, s. 55; Lebeau, c. 14, s. 469-470; Saint-Martin, c. I, s. 375.

oğlu bulunan Erbasgan (yahut Ertaşgun) — ki, Bizans müverrihleri bunu Chrisoskül, Ermeni müverrihleri de Güedriç tesmiye ederler — [1] ile eski islâm şehri olan Aḫlāṭ şehrini cihat ve gaza üssü yapan ve Anadolu'ya muntazaman akınlar icra eden ve sultanın ümerası içinde birinci derecede cesaretiyle tanınan beylerden emir Sanduk kumanda etmekte idiler.

Anadolu'nun cenup hududunda bulunan Afşin ve arkadaşları ise reisliklerinde bulundukları Türkmen boy ve oymaklarının başında olarak akınlar yapmakta devam ediyorlardı. İmparator bilhassa bu cenuptakileri ezmek için büyük bir ordu topladı. Makedonya, Trakya ve Yunanistan'ın yeni erleri silâh altına çağırıldı; Frikya ve Kapadok ve bütün orta ve batı Anadolu halkını askere aldı. Bundan başka Rumeli'deki Oğuz ve Peçenek Türklerinden de çok miktarda kuvvet topladığı gibi, Franklardan, Almanlardan, Varank denilen İskandinavya ahalisinden ve İtalya Normanlarından mühim miktarda ücretli asker topladı. İmparator bütün bu kuvveti tensik ettikten sonra Suriye'ye gitmek üzere yola çıktı. Daha Kayseriyye'ye yaklaşmadan evvel şimâlden gelen bir Türk ordusunun akın ederek Niksar'a gelip zapt ve yağma etmiş olduğunu haber aldı. Bunun üzerine yolunu değiştirerek Kayseriyye'ye ve oradan Sıvas'a geldi ve oradan sonra şarka doğru ilerleyerek Divrigi'de Türk ordusu ile karşılaştı ve şiddetli bir muharebeden sonra onları geri çekilmeğe mecbur etti. İmparator bundan sonra cenup istikametini tutarak Maraş'a geldi. Ordusunun bir kısmını ayırıp o sırada Fırat nehri sâhillerini zaptetmiş olan emîr Has İnal'ın kumandasındaki Türk fırkası üzerine gönderdi; fakat bu kuvvet perişan olduğundan imapator bizzat yürüyerek

---

[1] Arap menbâlarında Erisği ارىـغى, Rāvandi'de noktasız olarak ارىـغن şeklinde yazılan ve bir kısım Arap menbâlarında İbn-i Erisği ابن ارىـغى diye kaydedilmiş olan ve Ermeni müellifleri tarafından Güedriç tesmiye olunan bu zatın hakikî ismini kat'iyetle tesbit biraz müşküldür. Rāḥat al-Sudūr'da noktasız ارىـغن şeklinde yazılan bu ismin Erbasan demek olan Erbasgan yahut Ertaşgun olması mümkündür. Ermeni müverrihlerinin verdikleri Güedriç adını Arap müelliflerinin kaydı ile karşılaştırırsak şu şekilde bir neticeye varırız: Sultan Alp Arslan'ın enistesi olan bu zatın ismi Kurtçu'dur ve babasının adı Erbasgan veya Ertaşgun'dur ve bu zat da Yünüs Yabgu'nun, o da Selçuk'un oğludur.

Türk emîrini ric'ate mecbur edip ordusunun sol cenahını bu suretle emniyet altına aldı. Bundan sonra Mirdas-oğlu elinde bulunan Halep şehrine yürüdü. Bu şehrin bütün mülhakatı Türkmenler tarafından zaptedilmişti. İmparator Halep hükümdarından para aldıktan ve şehrin etrafını yağma ettirdikten sonra evvelce Hiyerapolis tesmiye edilmekte olan Membiç = Mumbuç'a gelerek burasını muhasara ve zaptetti. Şehri müdafaa eden emîr Umur Tekin iç kaleye çekilmişti. İmparator iç kaleyi muhasara ederken Halep hükümdarı ile birleşen Türkmenler onun ordusuna taarruza başladılar. İmparator pek çok müşkilâtla bu taarruzları durdurabildi; fakat ric'at etmiş olan Türkler iki gün sonra tekrar gelerek yeniden hücuma geçtiler. İmparator Türklerin devamlı taarruzlarından yıldıktan başka ric'at hattının kesilmesinden de korkuyordu. Diğer taraftan çok kalabalık olan ordusunu beslemekte müşkilât çekiyordu. Ric'ate karar verdi (1068); dönerken Artah'ı aldı ve oradan İskenderun'a ve ondan sonra Kilikya'ya girerek Ceyhan ve Seyhan vâdilerine geldi. İmparator Halep havalisinde muharebeler ile meşgûl iken Anadolu'nun şarkına ve Aḫlāṭ hareket üssüne dönen Afşin oradaki Türkmen beylerinin bir kısmını da beraberine alarak Ahmed Şah ile birlikte orta Anadolu'ya şiddetli bir akın yaptı; sür'atli bir rüzgâr gibi memleketi boydan boya geçerek Sakarya vâdilerine kadar geldi ve bütün islâm tarihinde meşhur olan Amurya şehrini zapt ve yağma etti. İmparator bu vak'ayı Bozantı'da öğrendi. Afşin'in üzerine yürüyerek onun yolunu kesmek istedi ise de, bu emîr tekrar sür'atle şarka döndüğünden bu arzusunda muvaffak olamadı. Kış mevsimi olmak dolayısı ile askerini kışlaklara dağıtan imparator, İstanbul'a döndü. [1]

1069 'da Selçuklu şehzadelerinin maiyetinde Anadolu'ya taarruza memur olan Türkmen beylerinin şarktan, şarkı cenubîden ve cenuptan Bizans imparatorluğuna hücum ettiklerini görüyoruz. Halep tarihi müellifi Kamāl al-Dīn İbn al-ʿAdīm bu beylerin en meşhurlarının adlarını bize vermektedir: Bekçi-oğlu Afşin, Ahmed Şah, Uvak-oğlu Atsız

[1] İbn al-Athir, c. X, s. 155; Sibṭ İbn al-Cavzi, Mir'āt al-zamān (yazma); Dhahabi; Tārīḫ al-İslām; İbn Kathir, al-Bidāya va'l-Nihāya, c. XII, s. 93; Zonaras, var. 105,106: Bar Habraeus tercümesi, s. 218; Lebeau, C. XIV, s. 469-477; Muralt, c. II, s. 13-15.

ve bunun kardeşi Çavlı, Arslantaş, Türkman, Dimlaç-oğlu Mehmed, Sanduk, Tavtav-oğlu, Tarank-oğlu. İmparator Romanos Diyogenis bu taarruzları durdurmak için kuvvetli bir müfreze gönderdi ise de bu müfreze bozuldu. Bunun üzerine imparator bizzat sefere çıktı ve Kayseriyye'ye gelip o civara yaklaşmış olan bir Türk fırkasını geri çekilmeğe mecbur etti ve bazı ufak tefek muvaffakiyetler kazandı. Ondan sonra ordusunun en büyük bir kısmı ile Fırat kenarına kadar ilerledi ve Türkleri nehrin sol sahiline geçmeğe mecbur etti. Türklerin şarkta hareket merkezi ittihaz etmiş oldukları Aḫlāṭ'a kadar gitmek ve orasını aldıktan sonra diğer kaleleri istirdat etmek ve nihayet onları bütün bütün eski Bizans hududundan dışarıya atmak istiyordu. Bu maksat ile Fırat'ı geçerek Harput'a geldi; fakat o sırada Türkler Malatya'ya hücuma başladılar ve imparatorun mühim bir askerî kuvvetle orada bırakmış olduğu Ermeni Filaretos'u mağlûp ettiler. Bu general kılıç artığı askeri ile kaçarak imparatora iltihak etti. İmparator Harput'tan hareket ederek Murat çayı sahilini takip edip şarka doğru ilerlediği ve Romanopolis denilen bugünkü Palu şehrine geldiği zaman Türk beylerinin Anadolu'yu boydan boya geçerek Likaonya hıttasına girip o havali şehirlerini ve bilhassa Anatolik teminin merkezi olan meşhur Konya şehrini yağma ve tahrip ettiklerini öğrendi ve şarka yürüyüşten vazgeçerek geri dönüp Sıvas'a geldi ve Türklerin ric'at hatlarını kesmek üzere Kayseriyye'ye doğru hareket etti. Fakat Türkler bunu haber alarak Kilikya'ya girdiler ve önlerine tesadüf eden bütün maniaları kırarak cenubî Anadolu daki hareket üslerine döndüler[1].

Aynı Halep tarihi müellifi İbn al-ʿAdīm gene bu 1069 yılı içinde Anadolu'da Bizans'a karşı gaza ve cihat etmekte olan büyük emîrlerden Sanduk Bey'in gayet kalabalık bir asker ile Suriye'ye inip birçok vak'alar çıkardıktan sonra kış mevsiminin bitmesini mü-

[1] İbn al-ʿAdim, Zubdad al-Haleb (yazma); Zonaras, var. 105 b; Lebeau, c. XIV, s. 479—483; Muralt, c. II, s. 15—17; İbn Şaddād, Aʿlāk al-Haẓira'sinde Afşin'i Becki-oğlu ابن بكى diye gösterir. Emîr Uṣāma ibn Munkidh Dimlaç دملاج yerine Dilmaç دلماج yazar. Arap harfleri ile (ابن اوناق), (ابن دملاج), (ابن طوطو), (ابن برق) şekillerinde yazılan bu isimlerin başka türlü okunmaları da mümkündür

teakip 1070'te tekrar Anadolu'ya döndüğünü ve ondan sonra yine evvelki gibi gazalarına devam ettiğini nakleyler [1].

1070'te imparatorun şark orduları başkumandanlığına tayin ettiği Manuel Komnenos Türk emîrlerinin taarruzlarını durdurmağa çalıştı ve onlarla birçok müsademelerde bulundu. O sırada sultan Alp Arslan'a karşı isyankâr bir vaziyet almış olan sultanın eniştesi ve hemşiresi Gevher Hatun'un zevci olup evvelce adı geçen Erbasgan-oğlu yâni Kurtçu 24 Türkmen ulusundan biri olan Yavuk yahut Yivek ulusunun başında bulunuyordu. Sultan Alp Arslan, Afşin ve diğer hudut emîrlerini eniştesi aleyhine göndermiş ve onu yakalamalarını emretmişti. Sultanın gazabından korkan bu enişte şehzade kendi ulusunu yanına alarak garba doğru yürüdü ve Kızılırmak kenarına kadar ilerledi. Karşısına çıkan ve yolunu kesen Bizans başkumandanı Manuel'i şiddetli bir muharebede bozarak gerek onu ve gerekse maiyetindeki generallerden birkaç sima başta olduğu halde ordusunun çoğunu esir etti. Fakat arkadan Afşin ve diğer beylerin kendi üzerine gelmekte olduklarını öğrenince Manuel'e ve diğer Bizans generallerine hürriyetlerini iade etti ve sultanın takibatından kurtulmak için bütün ulusu ile birlikte imparatora iltica etti ve hatta kendisi bizzat İstanbul'a geldi. Erbasgan-oğlunu bulmaktan ümit kesen Afşin Bizans ülkesinde yürüyüşüne devam edip Kapadok kıt'ası şehirlerinin mühim kısmını aldıktan sonra yıldırım sür'ati ile Frikya bölgesine girdi ve Khonas ile bugünkü Denizli şehri civarında bulunan Laodikya şehirlerini aldı ve Ege denizi sahillerine kadar gâret ve istilâsını ilerletti. Muḥammed b. Hilâl al-Sābi'nin rivâyetine göre Afşin Marmara sahillerine kadar gelmiş ve mülteci prens ile bütün Yavuk ulusunun teslimini Sultan Alp Arslan namına imparatordan istemiş ve fakat müşarünileyhin bu isteği reddolunmuştu. Kışın yaklaşması üzerine şarka dönen ve bu dönüşte de bir çok kahramanlık sergüzeştleri geçiren Afşin vaziyeti sultana bildirmişti [2].

---

[1] İbn al-ʿAdim, Zubdad al-Haleb (yazma).

[2] İbn Hilāl ve ondan naklen Sibṭ İbn al-Cavzi, Mir'āt al-Zamān (yazma); Mathieu, s. 162; Zonaras tercümesi, varak 105 b; Briyennos tercümesi, s. 675-676, Bar Hebraeus tercümesi, s. 220; Lebeau, c. XIV, s. 483-486; Muralt, c. II, s. 17-19.

Sultan Alp Arslan bu sıralarda Horasan'da bulunmakta idi. Fâtimî halifelerine merkez olan Mısır kıt'ası karışıklıklar içinde bulunuyordu. Mısır vezirliğini ele geçirerek bu kıt'ayı halife namına idare eden Hamdan-oğullarından Nâsir al-Davla ile rakipleri Yeldegüz al-ʿAcamī يلدكوز العجمى ve Emîr al-Cuyūş Badr al-Camālī امير الجيوش بدر الجمالى mücadele halinde bulunuyorlardı. Rakiplerinin üstün geleceğini anlayan Nâsir al-Davla fakihlerinden Abū Ca'far Muḥammed b. Aḥmed al-Buḫārī'yi sultanın yanına göndererek Mısır'ın fethine teşvik etmiş ve Fâtimî halifelerinin yerine Abbâsî halifelerini tanımağa hazır bulunduğunu bildirmişti. Bu teşvikin neticesi olarak 1070 senesi ortalarına doğru bütün Horasan ve Irak ordularının başında olarak Azerbaycan'a gelen ve oradaki kıt'aları ve aynı zamanda Anadolu hududundaki mücahitleri de maiyetine toplayan Alp Arslan Van gölünün şimalinden geçerek Malazgird önüne geldi ve amcası Tuğrul Bey'in evvelce zaptedememiş olduğu bu şehri kolayca aldı ve yürüyüşüne devam ederek hâlâ Türkler eline geçmemiş olan Murad suyu ile yukarı Dicle ve kolları arasındaki müteaddit müstahkem mevkileri fethettikten sonra Diyarbekir bölgesine girdi. Kardeşi Niẓām al-Dīn Nasr'ın elindeki memleket parçasını da alarak bütün Diyarbekir bölgesine hâkim olmak ve babasının mirasını ve hükûmetini tamamile almak isteyen Âmid emîri Saʿīd daha evvelden sultanın istikbaline gitmiş ve kardeşinin memleketinin de kendisine verileceği yolunda vaad almıştı. Saʿīd'i de maiyetine alarak Âmid'e gelen sultan bu şehrin surlarının metinliğine hayran olmuş ve badehu bu şehrin civarında Dicle kenarında — bugün mevkiini iyice tesbit edemediğimiz — Harşefiye حرشفيه mevkiinde karargâh kurmuştu. Bundan haberdar olan Mayyāfāriḳīn emîri sultana ağır hediyeler ile ordusunun iaşesi için lâzım gelen zahireyi yolladı. Sultan, veziri Niẓām al-Mulk'ü Mayyāfāriḳīn'e gönderdi. Bu şehre giden ve bir vazifesi de sultanın arzusu veçhile emîr Nasr'ın elinden hükûmeti almak ve kardeşi Saʿīd'e vermek olan vezir, bir taraftan aldığı ağır hediyelerin ve diğer taraftan emîrin hemşirelerinin ve zevcesinin yalvarışlarının tesiri altında kalarak, yine evvelki gibi Diyarbekir bölgesini iki kardeş arasında paylaştırmağa sultanı razı etti. Bundan sonra emîr Nasr sultanın huzuruna gelerek tazimlerini icra etti ve iltifata nail oldu.

Alp Arslan bundan sonra yürüyüşüne devam ederek Elcezire kıt'asına girdi, Süveyda ... başta olmak üzere bir çok kaleleri aldıktan sonra şimdiye kadar üç defa muhasara edildiği halde alınamamış olan müstahkem Urfa şehrini muhasara etti. Bu muhasara 50 gün sürdü. Hücumda kullanılan fillerin bir kaçı helâk oldu [1]. Alp Arslan bu şehrin önünde uzun uzadıya beklemek istemediğinden muhasarayı kaldırıp Halep'e teveccüh etti ve 1071 senesi iptidasında Fırat'ı geçerek Halep önüne geldi. Halep hükümdarı Mahmud korkusundan sultanı istikbâl etmemiş ve şehrin surları içine kapanmış olduğu için bu şehir muhasara edildi. Çok dindar ve müslümanlara karşı pek merhametli olan sultan hücum neticesinde şehrin alınması takdirinde tahrip olunmasından korktuğundan hiç bir gün taarruz yaptırmadı ve yalnız kuşatarak tazyik ile iktifa etti. Nihayet Halep hükümdarı, validesi ile birlikte, şehirden çıkarak padişahın otağına gelip tazimlerini arzetti. Bu şehri tekrar eski sahibinde bırakan ve Mirdas âilesinin devletini Türk imparatorluğuna kat'î şekilde bağlayan sultan, bundan sonra Dimişk'e müteveccihen yola çıktı. Bir günlük mesafe katedilmeden yolda Bizans imparatorunun Azerbaycan'a girmek üzere Anadolu'nun şarkına doğru ilerlemekte olduğu haberi geldi. Sultan derhal ordusunun sol cenahından bir kısmını orada bırakarak bunları Suriye'nin fethine memur etti. Kendisi ordusunun külî kısmı ile geriye dönüp imparator ile çarpışmak üzere yürüyüşüne devam ederek Fırat'ı geçti ve bu sırada iaşe müşkilâtından dolayı Irak-ı Arab ve Acem kıtaatını terhis etti ve yalnız Horasan ve Azerbaycan ve Arran askerlerini yanında bıraktı. Sultan bundan sonra Dicle'yi geçerek Âmid ve Bitlis yolu ile Aḫlāṭ'a müteveccihen hareket etti [2].

Diğer taraftan imparator Romanos Diyogenis Türklerin senelerden beri Anadolu'da yapmakta oldukları taarruzlara ve istilâlara bir

[1] Bibliyografya: İbn al-Azrak, Tārīḫ-i Mayyāfārikīn; İbn al-ʿAdim, Buġyat al-ṭalab; aynı müellif, Zubdat al-Halab (üçü de yazma); bu Urfa muhasarası hakkında en mufassal mâlûmat arapça Tārīḫ Abā al-Batārika'nın ikinci cildindedir (yazma), s. 165 167; Mathieu, s. 163-166; Bar Hebraeus terc., s. 219.

[2] Bibliyoğ. : İbn al-ʿAdim, Buġyat al-ṭalab; ayn. müll, Zubdat al-Halab; Sibṭ ibn al-Cavzi, Mir'āt al-Zamān (üçü de yazma).

nihayet vermek için Azerbaycan'a bir sefer yapmak ve Suriye'ye inmiş olan sultanın İran'da bulunmamasından istifade ederek bu kıt'aya, mukabil akınlar icra etmek ve nihayet sultanı harbe icbar ederek Türkmenlerin bir daha Anadolu toprağına girmeyeceklerini tazammun eden bir muahedeyi kabûl ettirmek niyetinde idi. Bu maksatla Rumeli'de bulunan Peçenek ve Oğuz Türklerini ve o kıt'ada sakin muhtelif unsurları silâh altına çağırdı. Rumeli'nin ve Anadolu'nun temleri ahalisi de silâh altına alındı. Mikdar itibarı ile 100 000'i piyade ve bir okadarı da süvari olan, yâni hemen hemen 200.000 kişiye baliğ olan bu ordunun içinde ücretli Frank, Alman, Norman ve İskandinav müfrezeleri de bulunuyor ve bunlar hassa askerini teşkil ediyordu. Sefer maksadını gizlemek arzusu ile sultanın Halep önünde bulunduğu esnada ona elçi gönderip evvelce müslümanlar elinde iken Rumlar tarafından alınmış olan bâzı şehir ve kaleleri geriye vermek üzere sulh teklif edip sultanı iğfal etmiş olan imparator İstanbul'dan hareketle Sakarya'yı geçtikten sonra Kayseriyye'ye ve oradan Sıvas'a ve nihayet Kolonya = Şarkî Karahisar'a ve oradan Theodosyopolis'e muvasalat etti. İmparatorun Azerbaycan'a girmek hususundaki fikrine muarız olan Rumeli orduları kumandanı Nikefor Briyennos ve diğer bazı generaller ileri yürümek aleyhinde bulundular ve en muvafık hattı hareketin Sıvas'ta kalmak olduğunu ve şayet imparator behemehal ilerilemek istiyorsa eski Arzan şehrinin yâni Kalikala'nın Türkler tarafından tahribinden sonra bura ahalisinin hicretleri sebebi ile ehemmiyet kazanan ve bilâhare onun adını alan ve Anadolu'daki diğer Arzan'lardan ayırt edilebilmek için Arzan i Rum tesmiye edilen Theodosyopolis müstahkem mevkiinde yâni bugünkü Erzurum'da bekleyip ya bu ovada yahut Pasin sahrasında muharebeyi kabûl etmek muvafık olacağı re'yinde bulundular; fakat imparator kendi fikrinde ısrar ederek İran'a girmeğe karar verdi ve askerine iki aylık erzak tedarik edilmesini emretti. Bundan sonra imparator Normandiya'nın meşhur asilzadelerinden olup İtalya'ya gelen ve Sicilya'nın islâmlar elinden geri alınmasında bir çok hizmetler yaptığı halde fütuhattan kendisine hiç bir şey verilmemesine kızarak Bizans hizmetine giren Ursel de Bayyöl'ü Frank ve Oğuz askerlerinden bir kısmının başına koydu ve İran'a ilerleyişinde arka-

dan tecavüze uğramak tehlikesini önlemek için Aḫlāṭ yolunun teminine ve nezaretine memur etti. Fakat bunu da kâfi görmeyerek bizzat Malazgird'e yürüyüp muhasara etti. Mahsur Türkler eman alarak teslim oldukları halde hepsini öldürttü. Bu sırada imparatorun generallarından Nikefor Basilas Suriye hududundaki kuvvetler ile gelerek büyük orduya iltihak etti. İmparator diğer taraftan kendi generallerinden olup aslen Türk cinsine mensup olan Tarkhanyot'a mühimce bir kuvvet vererek Ursel'e iltihak etmesini emretti; aynı zamanda Gürcüstan ülkesinin Türklerin eline geçmiş olan yerlerini geri almak ve islâmların taarruzuna uğrayan Gürcü kıralı Bagrat'a yardım olmak üzere o tarafa da bir mikdar kuvvet gönderdi. İmparator İstanbul'dan beraberinde getirdiği Selçuklu şehzadesi Erbasgan oğlu'nu da — belki de muharebe zamanında Türklere iltihak etmesinden kuşkulandığı için — İstanbul'a geri gönderdi. İmparator sultanın kendi vürudunu işitir işitmez Suriye'den İran'a döndüğünü duymuş ve bundan dolayı Türk gazilerinin hareket üssü olan Aḫlāṭ'ı zapt ve Van gölü sahillerini takip ederek bu göl kenarında Türkler eline geçen şehirleri istirdat ederek Azerbaycan'a girmeği kararlaştırmıştı. Lâkin ağustosun 24 ünde sultan Alp Arslan'ın Aḫlāṭ'a geldiği şâyi olur olmaz imparator hayret içinde kaldı ve fakat bir türlü inanamadı. O gün Türk akıncıları göründüler. İmparator hem bu akıncıları durdurmak ve hem de sultanın hakikaten gelip gelmediğini öğrenmek üzere büyük generallerinden Nikefor Briyennos'u mühim bir kuvvetle ileriye görderdi; fakat sultanın akıncı kuvvetlerine kumanda eden Emir Sanduk — ʿİmād al-Dīn Kātib, Sadak ismini verir — bu kuvveti hezimete uğrattı ve hatta Bizans generali yaralanarak geri kaçmağa mecbur oldu.

İmparator bunu işitince Basilas'ı mühim bir fırka ile imdada gönderdi; fakat bu kuvvet de Türklerin taarruzuna mukavemet edemeden perişan oldu; Basilas esir olarak Malazgirt sahrasına henüz girmiş olan sultan Alp Arslan'ın karargâhına gönderildi. Briyennos da yaralı olarak imparatorun yanına dönüp vaziyeti bildirdi. İmparator bunu öğrenince Malazgirt'ten hareketle bu kasabanın adını taşıyan geniş sahranın içinde Zeho ovasına geldiği zaman sultanın daha ev-

vel gelerek bu sahraya hâkim olan tepeleri tutmuş olduğunu gördü. Geceleyin Türk atlıları Bizans karargâhı etrafında nâralar atarak ve korkunç sesler çıkararak uçuşuyorlardı. Ertesi gün imparatorun ordusunda bulunan Rumeli Oğuzlarından bir kısmı reisleri ile birlikte sultanın ordusuna yâni kendi soydaşlarına iltihak ettiler. Bütün ecnebi kıt'alarının hiyanet etmesi ihtimalinden şüphelenen imparator kuvvetlerini dağıttığına pişman olarak Tarkhanyot ile Ursel'e haber göndererip geriye çağırdı. Fakat bunlar sultanın geldiğini duyar duymaz korkuya kapılarak maiyetleri ile birlikte Fırat nehri sahillerine doğru çekilmişlerdir.

Sultan Alp Arslan şarkî Roma imparatorunun İran'a girmesini menetmek için alelacele Suriye'den dönmüş ve ordusunun bir kısmını orada bırakmıştı. Bu acele dönüş esnasında atların mühim bir kısmı telef olmuş, erzak tedarik edilemediğinden dolayı Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem ülkelerinin askerleri yâni amcası Sultan Tuğrul Bey'in ordusu kendi karargâhlarına dağıtılmışlardı. Sultanın yanında asıl kendi ordusu olan Horasan ordusu ile Anadolu hududunda cihat ve gaza ile meşgûl olan askerlerden başka kimse kalmamıştı. Sultanın yanında herbiri birer veya ikişer yedek ata mâlik olan ve pek mükemmel teçhiz edilmiş bulunan 4.000 Türk memlûkü mevcut bulunuyordu. Bu memlûklerin bir kısmı istikbâlde büyük mevkilere geçecekler ve her biri bir kıt'anın emîri olacaklardır. Bu hassa askerinden başka sultanın yanında 40.000 güzide Türk atlısı bulunuyordu; ayrıca da 10 000 kadar gönüllü iltihak etmişti. Bu gönüllülerin bir kısmı sultanın geçtiği Mervan-oğulları arazisinden iltihak eden muhtelif Kürt kabîleleri idi. 55-60 bine balig olan ve hepsi de mücehhez ve mükemmel süvari bulunan bu ordu Bizans ordusuna nazaran hakikatte çok az ise de manevî kıymet ve kudreti itibariyle ona kat kat faik idi. Bu ordu pek az zaman içinde Asya'nın garb ülkelerini fethetmiş, bir çok devletleri yıkmış ve daimâ zaferden zafere koşmuş bir ordu idi. Sultanın yanında Selçuklu âilesine mensup birçok prensler ve bu meyanda Sultanın kardeşi ve Azerbaycan kıralı Yâkûtî ile öteden beri Anadolu'ya gaza ve cihad eden Kutulmuş'un oğulları bulunuyorlardı. Büyük ümera meyanında Sav Tekin, Sanduk, Afşin,

Ahmet Şah, Altuntak, Atsız ve Aksungur başta olmak üzere yukarıda adları geçen emîrlerin kâffesi ve Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm ابوحامد محمدبن ابراهيم 'in Selçuklular tarihine göre Emîr Dânişmend, Emîr Artuk, Emîr Saltuk, Emîr Mengücük, Emîr Çavlı, Emîr Çavuldur ve diğer bazı menbalara nazaran Bagdad muhafızı olan Aytekin ile Türk imparatorluğunun en şeci ve en büyük iki serları olan Sa'd al-Davla Gavhar Āyîn ile Emîr Porsuk sultanın maiyetinde bulunmuşlar ve muhtelif tümenleri idare etmişlerdi. Sultan Alp Arslan bir taraftan kan dökülmesine mâni olmak ve diğer taraftan mukateleyi kendi lehine meşru kılabilmek için yanında bulunan halifenin elçisi ve murahhası Abu'l-Ganāyim b al-Muḥlabān ابوالغنايم بن المحلبان[1] ile cenubî Kafkasya'nın fâtihi olan Emîr Savtekin — bazı menbalara göre Suvartekin — 'i murahhaslıkla imparatora gönderip musalâha teklifinde bulundu. Fakat o, ordusunun çokluğuna güvendiğinden ve maiyetindeki müdâhinlerin teşviklerine kapıldığından müzakereye girişmekten içtinab edip sultanın her şeyden evvel bulunduğu mevkiî terkedip Aḫlāṭ'a çekilmesini, ondan sonra musalâha hususunu konuşabileceğini cevaben bildirdi. Yolda taarruza uğramamaları için murahhasların eline birer haç vererek iade etti ve harbi emri vâki haline getirdi (25 ağustos). Ertesi gün imparator bütün askerlerine ve bilhassa Rumeli'den getirmiş olduğu Türklere ve bunların reisi olan Tamış'a ölünceye kadar maiyetinde sadık kalarak canlarını feda edeceklerine yemin ettirdi. O gün vukû bulacak bu muharebe hem hıristiyan ve hem de müslüman âlemini çok alâkadar ediyordu. Sultan Alp Arslan'ın imparatoru karşılamağa gittiğini duyan Bagdad halifesi Al-Kāyim bi Amr illāh bütün müslüman ülkelerindeki camilerde okunmak üzere islâm sultanına ulu tanrıdan muzafferiyet isteyen bir dua hazırlamıştı. Bu dua bütün camilerde namazdan sonra okunuyordu. 463 hicret senesi zilkadesinin 27'sine tesadüf eden 1071 senesi ağustosunun 26'ıncı cuma günü öğle vaktı muharebe başladı. Bizans ordusunun sağ cenahına Anadolu kıt'alarının başında olarak Kapa-

(1) Basāsiri fitnesi esnasında halife Al-Kāyim bi Amr İllāh'ın torunu ve veliahdı olup ileride al-Muktadi unvanı ile halife olacak olan Uddād al-Din Abu'l-Kāsim Abd Allāh عدةالدين ابوالقاسم عبدالله 'ı büyük annesi ile birlikte Bagdad'dan Mayyāfārikin'e kaçırmış olan zattır.

doklu Alyates, sol cenahına Rumeli askerlerinin başında olmak üzere yaralı olmasına rağmen Nikefor Briyennos kumanda ediyorlardı. İmparator Diyogenis hassa askerlerinin başında olarak merkezi işgâl ediyor, Andronik Dukas da ihtiyat kuvvetlerinin başında olarak geride bulunuyordu. İslâm menbâları türk ordusunun cenahlarını hangi kumandanların idare ettiğini ve Türk tümenlerini hangi emîrlerin sevkeylediklerini söylemezler. Bizans kaynakları da bu hususu meskût geçerek yalnız seyyar akıncı kuvvetlerine kumanda eden Tarang adlı bir Türk reisinden bahsederler. Bu zatın yukarıda adı geçen emîrler içinde Arap harfleri ile ve noktasız bir şekilde yazıldığı cihetle iyice okuyamadığımız (Tarank oğlu ابن ترنق) olması pek muhtemeldir. Eski kilise kayıtlarına ve elimize geçmeyen süryanî vesikalarına dayanarak bu devrin vukuatından bahseden patrik Mikhail, Süryanî vekayinamesinde bu muharebeyi anlatırken Kutulmuş'un oğlu ve müstakbel Anadolu fatihi ve Anadolu Türk devletinin ilk yapıcısı olan Süleyman Şah'ın Sultan Alp Arslan'a müracaat ederek bu muharebenin kumandanlığının kendisine verilmesini rica ettiğini ve sultanın buna muvafakat eylediğini ve Süleyman Şah'ın savaşı idare ederek muvaffakiyet kazandığını ve sultanın ise yalnız muharebeyi seyretmekle iktifa ettiğini söyler. Fakat bütün diğer kaynaklar savaşın bizzat sultan tarafından idare edildiğinde müttefiktirler. Kendisinin hocası ve imamı olan Abū Nasr Muḥammed b. Abd al-Malik al- Buḫārī ابونصر محمد بن عبدالملك البخارى tarafından muzafferiyetle tebşir edilen sultan Alp Arslan askerinin başında olarak savaşmış ve şecaat ve cesarette herkese örnek olmuştur. Sultan muharebede şehid olduğu takdirde öldüğü yere gömülmesini ve aynı zamanda yerine de oğullarından Malikşah'ın geçirilmesini vasiyet etmişti. Nihayet iki ordu birbirine girdi ve emsalsiz bir savlet ve şiddetle muharebe başladı. Sultan Zeho ovasındaki tepelerin ve dağların muhtelif yerlerinde pusular tertip ettirmiş ve askerinin bir kısmını buralarda saklayarak onları harbe sokmamıştı. Türk ordusu sultanın emri ile uzun müddet çarpıştıktan sonra harp ede ede ric'ate başlıyor ve Bizans ordusu da onu adım adım takip ediyordu. Türkler taarruzlarda olduğu gibi ric'atlerinde de şiddetle ok atıyorlar ve yaklaşanları delik deşik ediyorlardı. Akşam olup da

hava kararıncaya kadar Türklerin ric'ati ve Bizans ordusunun ilerlemesi devam etti. Bu sırada Bizans ordusunun sağ kanadının ilerisinde bulunan Rumeli oğuzları ile sol cenahı ilerisindeki Peçenekler toptan ve birden kaçarak Sultanın ordusuna iltihak ettiler. Bu hâdise Bizans ordusunda mühim bir karışıklık vücuda getirdi. İmparator hem bu karışıklığı durdurmak için ve hem de çok fazla ayrılmış olduğu ordugâhının Türk akıncıları tarafından yağma edilmesi ihtimalini düşünerek ağır ağır geriye çekilme emrini verdi. Sultan Alp Arslan Bizans ordusunun tam taarruz edilebilecek bir vaziyette pusulara yaklaşmış olduğunu görerek umumî hücum emri verdi. Pusularda bekleyen alaylar çıkarak muhtelif noktalardan Rum ordusu üzerine atıldılar ve birçok noktalardan gedikler açarak onları birbirinden ayırdılar. Sultanın bütün kuvvetleri yalın kılıç her taraftan hücum etti. Bizans ordusu az bir zaman içinde müthiş bir karışıklığa tutularak dağılmağa başladı ve biraz sonra bu hal umumî bir bozgun şeklini aldı. Gerek mukavemet edenler ve gerekse kaçanlar kuş gibi uçan Türk atlıları tarafından merhametsizce tâkip edilerek telef veya esir edildiler. Bütün Bizans karargâhı zaptedildi. İmparator yanında bulunan kuvvetle sonuna kadar mukavemet etti ise de gece karanlığı içinde her taraftan sarıldı ve rivâyete göre emîr Sa'd al-Davla Gevher Ayin'in bir kölesi tarafından yaralı bir halde yakalanıp esir edildi ve geceyi de onun çadırında bağlı olarak geçirdi. Ertesi günü emîr Gevher Ayin'e götürülen ve onun tarafından da sultanın karargâhına getirilen imparatorun hakikaten imparator olup olmadığında bidayeten şüphe edildi ise de evvelce imparatorun yanına elçilikle giden zevatın maiyetinde bulunan zabitlerden Şâdî adlı bir zabitin şahadeti, aynı zamanda evvelce esir edildiğini gördüğümüz general Basilas'ın bu esîre gösterdiği tazimler ve hürmetler onun imparator olduğuna herkesi inandırdı. Yalnız islâm müverrihlerinin değil, Bizans, Ermeni ve Süryanî kaynaklarının da ittifakla zikrettikleri veçhile Sultan Alp Arslan Diyogenis'e bir esire değil müsafir bir hükümdara yapılacak muameleyi yapmış ve soyunun asaletini göstermiştir. İmparatorla sultan arasında akdolunan muahede mucibince Roma imparatorluğu Abbasî halifeleri zamanında islâmlara verilmekte olan muayyen ver-

giyi verecek ve Anadolu'da vaktiyle müslümanlar elinde bulunurken Bizantinler tarafından zaptedilmiş ve şimdi tekrar islâmlar tarafından işgâl olunmuş olan şehirler ve bölgeler Türk sultanına terkedilecekti. Muahedenin bu ikinci kısmı pek müphem olduğu için Bizans imparatorunun Türklere terketmiş olduğu şehirleri birer birer tayin ederek bir hudut çizmek şimdiye kadar elimize geçmiş olan kaynaklara nazaran kabil olamamakla beraber Kızılırmak'tan itibaren Anadolu'nun bütün şarkının Türk imparatorluğuna terkedilmiş olduğu anlaşılabilir. İmparator bundan başka şahsı için de ağır bir fidye-i necat verecek ve aynı zamanda kızlarından birini de sultanın oğullarından birine nikâhlayacaktı. Muahedenin akdini müteakip imparator tahliye edilmiş ve bir Türk müfrezesi refakatında olarak memleketine gönderilmiştir [1].

[1] Bibliyoğrafya: Malazgird muharebesi hakkında Sultan Alp Arslan'ın hayatından bahseden muhaddis Tabarzad طبرزد, Abū Gālib b. al-Husayn al-Şaybāni ابوغالب بن الحسين الشيبانى, Abu 'l-Hasan Yahyā b. Zurayḳ ابوالحسن يحيى بن زريق, Abu 'l-Favāris Hamdān b. ʿAbd al-Rahim ابوالفوارس حمدان ابن عبدالرحيم, Abu'l-Hattāb ʿOmar b. Muḥammed al-ʿUlaymi ابوالخطاب عمر بن محمد العليمى, Ġars al-Niʿma Muḥammed b. Hilāl al-Sābi غرس النعمه محمد بن هلال الصابى ve İbn Bābeh ابن بابه gibi müelliflerle, Siyar-u Abā al-Baṭārika سير آباء البطارقة'nın bu kısmının müellifi bu vukuata muasır olan râvilerdir. Bu râvilere yetişmiş olan Abū Bekir Muḥammed b. al-Valid al-Tartūşi ابوبكر محمد بن الوليد الطرطوشى (vefatı 520 h), Muḥammed b. Abd al-Malik al-Hamadāni. محمد بن عبدالملك الهمدانى, Muḥammed b. ʿAli al-ʿAzimi al-Halabi محمد بن على العظيمى الحلبى, Bbū Yaclā b. al-Kalānisi ابويعلى بن القلانسى (s. 99), İbn Azraḳ al-Fāriḳi ابن ازرق الفارقى (İbn Kalānisî haşiyesinde, s. 99 v.d.) Abu 'l-Hasan ʿAli b. Munḳidh ابوالحسن على بن منقذ ve onun kardeşi Usāma gibi müverrihlerle bunlardan sonra gelen İmād al-Din al-Kātib al-İsfahāni ve Sadr al-Din Abu 'l hasan Âli al-Nisābūri (s. 46-53) ile vezir Camāl al-Din Kufti - ki, arapça birer Al-i Selçuk tarihi yazmışlardır, bunlardan İmād al-Din'in eserini Bundāri ihtisar etmiştir; s. 38-44 — ve Tārih-i Bagdad'ın zeylini yazan Abū Sacid Abd al-Karim al-Samcāni ابوسعيد عبدالكريم السمعانى ile al-Muntaẓam fi Tārih al - Mulūk ve 'l-Umam المنتظم فى تاريخ الملوك والامم başta olmak üzere tarihe dair birçok eserler yazmış olan Bagdadlı Abu 'l-Farac Abd al-Raḥman al-Cavzi sultan Alp Arslan'dan bahsederken bu muharebe hakkında da oldukça malûmat vermişlerdir. Bütün bu müelliflerin rivâyetlerini ayrı ayrı yazıp aralarındaki ihtilâfları göstermek ve bunları telfik etmek bu muhtasar kitabın hududu haricindedir. Bunu ileride yazmağa hazırlandığımız Anadolu Tarihi'nde yapmak istiyoruz. Bunlardan sonra gelen müelliflerden İbn Abi al-Tayy, İbn al-Athir (C. X, s. 23-24), İbn al-ʿAdim, Kitāb al-Duval al-Munḳaṭiʿa müellifi Camāl al-Din b. Zāfir, Sibṭ b. al-Cavzi (İbn Kalānisi'nin haşiyesinde s. 100 - 104), al - Makin İbn al - ʿAmid المكين بن العميد

Malazgirt savaşı bütün dünya tarihinde dönüm noktası olacak mühim vak'alardan biridir. Bu zafer biraz sonra Türkmenlerin Anadolu'yu baştan başa alarak yerleşmelerine sebep olmuş, Anadolu'da müstakil bir devlet kurup bu kıt'anın yerlileriyle kaynaştıktan ve onları müslüman ettikten sonra müteazzi ve teşkilâtlı bir millet haline gelmesine ve daha sonra bu kıt'anın hududu dışına aşarak bütün Balkan yarımadasını ve Macaristan'ı, Suriye, Mısır, Irak ve bütün

Emir Baybars, امير بيبرس İbn Aybek al-Dāvadārī, muhtelif umumî islâm tarihleri yazmış olan Dhahabi, İbn Kathir (C. XXII, s. 100), İbn Şākir al-Kutubî ابن شاكر الكتبي ve İbn Dokmāk ile Badr al-Din Mahmūd al-ʿayni ile umumî islâm tarihine dair eser yazmış olan muhtelif zatlar eski mehazlere istinaden bu muharebeden bahsetmişlerdir.

Arap müellifleri derecesinde mevsuk olmayan İran vak'anüvisleri bu muharebeyi birçok hayaller ve hurafelerle süslemişler ve az çok doğruya yalan katmışlardır; hatta bazıları Malazgird muharebesinden bahsederken Sultan Alp Arslan'ı oğlu Melikşah ile karıştıracak kadar yanlışlıklarda bulunmuşlardır. Bahā' al-Din Muḥammed b. Ali al-Zahiri al-Samarḳandi, Ṭabaḳat-i Nāṣiri müellifi Minhāc Sarāc Cuzecāni, Rāḥat al-Sudūr müellifi Rāvandi (s. 119-120), Cāmic al-Hikāyāt müellifi Muḥammed ʿAvfi, Tārih-i Al-i Selçuk müellifi Abū Hāmid Muḥammed b. İbrāhim ve bundan naklen Zubdat al-Tavārih müellifi Hafiż Ebrū, Tārih-i Güzide müellifi Hamd Allāh al-Mustavfi (s, 441), yine Tārih-i āl-i Selçuk müellifi Karim al-Din Aksarāyi, Kādi Kivām al-Mulk Eberkūhi قاضى قوام الملك ابركوهى, Enis al-Kulūb müellifi Kādi Burḥan al-Din Abū Naṣr Anevi آنوى, Macmaʿ al-Ansāb müellifi Muḥmmed b. Ali al-Şubankāri محمد بن علي الشبانكارى ile Mirkhund ve Khundmir bu müverrihlerin başlıcalarıdır.

Ermeni müverrihleri içinde Arisdagues bu vak'aya muasırdır ve muharebeden biraz sonra vefat etmiştir (s. 141-147). Mathieu (s. 166-170) vak'adan 40,50 sene sonra eserini yazmış olmakla beraber kendinden evvelki menbâlardan istifade etmiştir. Daha muahhar olan Anili Samuel (Brosset'nin kolleksiyonunda c. II, s. 450), Genceli Giragos (s. 55), Vardan (Türkçeye terc. s. 177-178) gibi XIII. asır müelliflerinde fazla bir şey yoktur. Hatta Orbelian ile Erivanlı Mikhitar bu muhareben bahis bile etmemişlerdir. Elimize geçmemiş olan eski muhtıralara müracaat eden ve Ermeni vak'anüvisleri ile Bizans müverrihlerini tetkik ve telfik etmiş olan Çamiçyan'ın büyük vekayinamesi de zikre şayandır.

Süryânî müellifleri içinde XII. asrın ikinci yarasında yazılmış olan müellifi maçhul vekayiname ile patrik Mikhail'in (Chabot tercümesi, c. III, s. 168-170; Süryanî metnin Ermenice yapılan hulâsasının Fransızcaya Langlois tarafından tercümesi, s. 292) ve Bar Habraeus (İngilizceye Budge tercümesi, s. 221 - 222)'un eserleri mühimdirler. Bizans müverrihlerinden bu vak'adan bahseden müelliflerden

Şimalî Afrika'yı ve Karadeniz havzasını alıp Roma'dan sonra dünyanın en büyük ve en devamlı imparatorluğunu kurmasına sebep olan hadiselerin başı ve en mühimi olmuştur. Eski İslâm tarihçileri de bu muzafferiyetin Anadolu kıt'asının açılmasına sebep olduğunu görerek onu Sadr-ı İslâmda vukua gelen ve müslümanlığın Asya'da ve Akdeniz havzasında galibiyetini hazırlayan Kâdsiye ve Yarmuk muharebelerine muadil tutmuşlardı. Bu muzafferiyet onun âmili olan Sultan Alp Arslan'a bütün islâm dünyasında emsâlsiz bir mevki temin etmiş ve onu hicretin 1 inci ve 2 ikinci asırlarındaki büyük islâm fatih ve gazileri

---

yalnız Zonaras (var, 106-107), Psellos (c. II, s. 161-162) ve Briyennos (s. 676-687)'un vekayinameleri garp dillerine çevrilmiştir. Muahhar Avrupa müelliflerı içinde Lebeau (c. XIV, 8488-500), Muralt (c. II, s. 19-20) ve nihayet Finlay ile Laurent ve Vasiliev gibi müelliflerin eserleri zikrolunabilir, Sultan Alp Arslan'dan ve onun Kafkasya seferlerinden bahseden Gürcü vekayinameleri maalesef bu meşhur vak'a hakkında hiç bir şey söylemezler.

Abu'l-Faraç ibn al-Cavzi başta olmak üzere Arap vakanüvislerinin çoğu Malazgird muharebesinin 463 hicret yılının zilkade ayının 27 sinde cuma günü vukua geldiğini söylemişlerdir ki tam 26 ağustos 1071 tarihine tevafuk eder. Garp tarihlerinin çoğu da bu tarihi kabul etmişlerdir. Abū Ğālib, Abd al-Vāhid b. Mas'ūd b. al-Ḥūsayn al-Şeybāni ile Imād al-Din Kātib Isfahāni'de görülen 7 zilkade = 6 ağustos tarihi arapça yazma metinlerde müstensihlerin ('işrin عشرين) yani 20 kelimesini unutmalarından mütevellit bir hata olduğu gibi Sadr al-Din Nisābūri'nin Al-i Selçuk tarihinde görülen 17 zilkade = 16 ağustos tarihide yine müstensihlerin ('işrin) yerine ('aşara عشر) yani yirmi yerine on yazmış olmalarından meydana gelmiş bir hatadır. Çünkü 6 ağustos cumartesi gününe, 16 ağustos ise pazartesi gününe tesadüf eder. Halbuki bu muharebenin cuma günü olduğunda bütün müverrihlerce ittifak vardır, yalnız aslı Paris'te bulunan anonim Al-i Selçuk tarihinde bu muharebenin zilkade ayının 20 sinde cuma gününde vuku bulduğu (Rūz-i Azina bistum-i zilkāde sene selāse ve sittine ve arba'miyate (روز آذینه بیستم ذی‌القعده سنه ثلث وستین واربعمایة) ibaresi ile yazılmıştır ki 19 ağustos tarihine ve cuma gününe tekabül eder. Garp tarihçilerinden bazıları bu günü kabûl etmişlerse de biz râvilerindeki vüsuktan dolayı birinci rivâyeti yani 26 ağustosu tercih ettik.

Muhaddis ve müverrih Abū Sa'id 'Abd al-Karim al-Sam'āni ile ondan naklen muhaddis Abū -al-Kāsim 'Abd al-Muttalib b; al-Fadl al-Haşimî ابوالقاسم عبدالمطلب بن الفضل الهاشمی 'nin bu gazayı 463 senesi şabanında yani 1071 yılı mayısında gösteren rivayetleri muhtelif sebeplerden dolayı kabule şayan değildir (Bu muharebenin vukuu günü hakkında Bizans ve Ermeni kaynaklarında ve garp eserlerindeki kayıtlar ve ihtilâflar için J. Laurent'ın «Byzance et les Turcs Seldjoucides» adlı eserine müracaat, s. 43 haşiyesi).

derecesine yükseltmişti. Bu muzafferiyet üzerine halife başta olmak üzere o zamanki islâm hükümdarlarının çoğu sultanı tebrik etmişler, vezir Niẓām al-Mulk de dahil olduğu halde o zamanın şairleri ve edipleri bir çok kasideler yazarak onun medih ve senasında bulunmuşlardı. Türklerin kazanmış olduğu bu muzafferiyet yalnız müslümanlar ile meskûn olan memleketlerle Bizans imparatorluğu ülkesinde değil, hatta bütün Avrupa'da bile akisler uyandırmış ve muzafferiyeti takip eden birkaç sene içinde Türklerin sürekli muvaffakiyetleri hıristiyan âlemini telaşa düşürmüş ve Malazgirt savaşından iki üç sene sonra 1074'te papa Gregoire VII. bütün hıristiyanları Bizans imparatorluğu lehine ve Türkler aleyhine silahlandırmağa çalışmıştı. Haçlılar seferinin mübeşşiri olan bu dâvet papa ile garp imparatoru Hanri IV. arasındaki ihtilâflar yüzünden hiç bir netice husule getirememişti [1].

Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm'in (Tārīḫ i āl-i Selçuk)'una ve ondan nakien Hafiẓ Abrū'nun (Zubda al-Tavārīḫ) ine ve bunlardan naklen diğer muahhar eserlere nazaran sultan Alp Arslan Malazgirt muzafferiyetini müteakip maiyeti erkânından Emīr Saltuk'a Erzurum ve havalisini; Emīr Artuk Bey'e Mardin, Âmid, Malatya, Harput ve civarını; Emīr Danişmend'e Kayseri, Sivas, Tokat, Niksar ve Amasya'yı; Emīr Çavuldur'a Mar'aş ve Saros ve mülhakatını; Emīr Mengücük'e Erzincan, Kemah ve Şarkikarahisar ve tevabiini ikta ederek bu memleketlerin fethedilmesini emretmiştir. Şerīf al-'Alā'ī'den naklen müverrih Cenâbî Anadolu'nun fethine Sultan Alp Arslan'ın amcazadesi Kutulmuş'un oğullarının ve bilhassa Mansūr'un memur olduğundan bahsetmiştir. Tenkitsiz ve tahkiksiz bir şekilde doğru olarak kabûl edilmiş olan Abū Ḥāmid'in verdiği malûmat hüccet olmağa ve inanmağa şâyân değildir : Evvelâ Sultan Alp Arslan ümerasından Emīr Saltuk adında bir zatın mevcut olduğu eski menbalarda zikredilmemiştir. Belki Malazgirt savaşında adı geçen Sanduk veya Sadak isminde bir emir vardır. Emir Saltuk ise 1145'te Erzurum'da emaret eden ve kendinden sonra haleflerine bir hanedan ismi bırakmış olan zattır ki bunun pederi 'Alī Sultan Malikşah'ın

[1] Muralt, C. II, s. 27-29.

oğulları zamanında Erzurum emaretinde bulunmuş ve bu ʿAlī'nin babası Abu'l-Ḳāsim da bizzat Sultan Malikşâh zamanında Erzurum emiri olmuştur. Acaba Sultan Alp Arslan ümerasından olmak üzere zikredilen Emîr Saltuk bu Abu'l-Ḳāsim'ın babasımıdır? Bu takdirde 1143 senesindeki Emîr Saltuk büyük dedesinin adını taşımış oluyor. Yoksa arap menbalarında Sanduk veya Sadak şekillerinde yazılan isim Saltuk'un arap yazıcıları tarafından tahrif edilmiş bir şeklimidir? Eğer mesele böyle olursa bu bahsin karışıklığı ortadan kalkar. Aksi takdirde Abū Hāmid'in verdiği malûmatın hiç bir kıymeti olamaz. Saniyen: filhakika Emîr Artuk Bey Sultan Melikşâh zamanında göreceğimiz üzere Anadolu fütuhatına iştirak etmiş ve pek büyük muvaffakiyetler kazanmış ise de bilâhare Anadolu'yu terk ile Irak'a ve Arabistan'a gitmiş ve badehu Elcezire'ye çekilmiş ve daha sonra Suriye'ye inerek Suriye kıralı olan Alp Arslan Oğlu Tutuş ile çalışmış ve Kudüs emîri olmuş ve orada ölmüştür. Kudüs'ün Mısırlılar tarafından zaptından sonra Artuk Bey'in oğulları Elcezire'ye gelerek orada tutunmuşlar, haçlı harplerine iştirak etmişler ve Sultan Melikşâh'ın oğulları arasındaki saltanat mücadeleleri esnasında mühim roller oynamışlar ve badehu Hısn Kayfa = Hasankeyf'te ve sonra Mardin de emaret kurmağa muvaffak olmuşlar ve daha sonra Harput ve havâlisini ve Mayyāfārikīn'i ele geçirmişler ve Anadolu'nun bu cenub-i şarkî bölgesinde birer emaret kurarak büyük Selçuklu sultanına tâbi olmuşlar ve pek çok sonra da Âmid şehrini ele geçirmişlerdir. Yoksa Abū Hāmid'in zannı gibi bu memleketlere Sultan Alp Arslan zamanından beri hâkim olmuş değillerdir. Salisen: Emîr Çavuldur'un Mar'aş ve Saros ve mülhakatına hâkim olduğu hakkındaki malûmat da doğru değildir. Mar'aş ve yukarı Ceyhan havzasında Sultan Melikşah ümerası zamanında emîr Boldacı امير بلدجى adlı bir emirin fütuhat yaptığını o zaman içinde yaşayan müellifler söylerler. Ancak Emîr Danişmend'in gazalarından bâhis olmak üzere yazılmış olan ve Anadolu'nun bir kısmının açılmasından bahseden hurafevî ve dâsitanî bir eserde yâni Danişmendnâme'de bu emîrin gaza arkadaşlarından Çavuldur Çıka isminde bir zatın adı geçmektedir.

Bundan başka Emîr Danişmend'in bu tarihlerden yâni 1071'den sonra Anadolu fethine iştirak ettiği ve kendine tevcih edilmiş olan yerleri almağa başladığı hakkındaki rivayet de tamamen hakikatten ârîdir. Aşağıda zikredileceği üzere 1072'den itibaren Orta Anadolu Sultan Melikşâh'ın güzide serdarlarından Emîr Artuk Bey ile Emîr Tutuk tarafından açılmıştır. Artuk Bey'in Şarkî Arabistan fethine memur edilerek Anadolu'dan alınmasını müteakip yâni 1076 senesinden sonra Emîr Danişmend'in onun yerini istihlâf etmesi mümkündür; fakat Patrik Mikhail süryani vekayinamesinde Emîr Danişmed'in 1085'te yâni Anadolu fethinin bitmesi sıralarında bu kıt'aya geldiğinden ve emaret tesis ettiğinden bahseder [1].

Sultan Alp Arslan Romanos Diyogenis ile sulh yaptıktan sonra İran'a dönmüş ve Orta Asya'ya karşı büyük bir sefer için hazırlığa başlamıştı. bu sırada Anadolu hududunda ve şarkında bulunan Selçuklu prensleri ile diğer emîrlerin fütuhat yapıp yapmadıkları hakkında esaslı bir malûmata malik değiliz. Yalnız Alp Arslan'ın dostu ve müttefiki olmuş olan Diyogenis'in hal'i ve sonra da ihanetle hapsi ve gözlerinin çıkarılarak ölümüne sebebiyet verilmesi belki de Türk imparatorluğu ile Bizans imparatorluğu arasındaki sulh muahedesinin feshine sebep olmuş ve Sultan Alp Arslan Anadolu'nun şarkındaki Türk şehzade ve emîrlerine bütün Anadolu'nun açılmasını emretmiştir. 1072 senesinde Türk emîrlerinden Kapar'ın Murad suyu havzasında harekât ve faaliyette bulunduğu hakkında ermeni menbaları malûmat vermişlerdir. Arap kaynakları da aynı sene içinde, evvelce Erbasgan oğlu ile birlikte Anadolu'ya hicret etmiş ve Anadolu'nun açılmasında büyük rol oynamış olan Yuvak ulusunun bir kısmının Anadolu'yu terkederek Suriye'ye indiğinden ve orada bir çok şehirler zaptettiğinden bahsederler [2]

Gürcüstan'a ikinci seferini yapan Sultan Alp Arslan'ın 1068'de İran'a dönüşünden sonra Gürci kıralı Bagrat sığınmış olduğu dağlardan inerek tekrar Karthili ülkesine gelmiş ve kırallığın yaz karargâhı olan Didgorni'de oturmağa başlamıştı. Gence emîri Fadlûn

[1] Chronique de Michel le Sryrieu, Fransızca terc. Chabot, c. III, s. 173.

[2] Matthieu, s. 175; Sibt İbn al-Cavzi, Mirāt al-Zamān (yazma).

30.000 kişi toplayarak kıralla harp etmek üzere Tiflis'e geldi ve Karthili bölgesini yağmaladı. Emîrin bu hareketini duyan kıral maiyeti erkânının büyüklerinden Eristaw Yoane b. Liparit, Niyaya ve Murvan adlı generallerini diğer aznavurlarla birlikte mühim bir kuvvetle karşıya gönderdi. Bunlar Mukhar bölgesinde Çilkhan dağı civarında Fadlūn'un askerlerini perişan ettiler. Bu sırada Fadlūn aznavurlardan biri tarafından yakalanarak Kakheti kıralı Agsarthan'ın yanına gönderildi. O da bu kıymetli esiri Gürcü kıralına hediye etti. Gürcü kıralı bu muzafferiyetten istifade ederek Sultan Alp Arslan'ın ikinci seferinde fethetmiş olduğu Rustav, Farckhis, Agrānī, Grigolçmidani ve Kavaznī kalelerini — ki, sultan onları Fadlūn'a hediye etmişti — emîrden geri almak ve aynı zamanda fidye-i necat olarak 40.000 altın ahzeylemek ve Fadlūn'un kardeşi Menuçehr'in oğlu ile Gence eşrafından üç kişiyi rehine almak ve aynı zamanda Tiflis emîrliği işlerine müdahale etmemek mukabilinde müşarünileyhi serbest bırakmıştır. Fakat Fadlūn'un esareti uzun sürüüğü için Gürcü menbalarının rivayetine göre sultan büyük ümeradan Serhenk Alkas'ı القاص kırala göndererek Fadlūn'u kurtarmış ve o da Gence'ye dönmüştür. Halbuki bu devrin büyük şairi Katrān, Fadlūn'un emîr Savtekin tarafından kurtarıldığını ve bu kurtarmanın sulh ile değil, gürcüleri mağlûp etmek sayesinde olduğunu bir kasidesinde zikretmiştir. Kıral zikredilen bu kalelerden başka Gāg kalesini de almıştı. Esaretten kurtulan Fadlūn bozgunluğunun acısını çıkarmak için Gürcü kıralının Abkhazya'da bulunmasını fırsat bilip yeniden bu kırala harp açtı ve Kavaznī kalesini aldıktan sonra Agarānī hisarını muhasa ile zaptetti. Bunu duyan kıral geri dönerek bu ikinci kaleyi aldıysa da birincisini alamadı. Sultanın ümerası tarafından mühim kuvvetlerle takviye edilen Fadlūn ile yalnız başına boy ölçüşemeyeceğini anlayan kıral kendine tâbi olan şimalî Kafkas kırallarından Osset'ler hükümdarı Durgul'dan yardım istedi ve bu hükümdar rivayete göre 40.000 muharip ile onun imdadına koştu. Gürcü kıralı, Bizans imparatoru tarafından Küropalat unvanı tevcih edilmiş olan oğlu Giorgi'yi başkumandanlığa tayin ederek Gence havalisine gönderdi ve Fadlūn ile harbe memur etti. Gürcülerle Fadlūn arasında cereyan eden muharebeler hakkında fazla

malûmata malik değiliz. Yalnız Gürcü menbalarları Gence havalisinin yağma edildiğinden ve bir çok esir ve ganimet alındığından bahsetmişlerdir. Gürcü menbaları bundan sonra Sultan Alp Arslan ile kıral Bagrat arasında müteaddit elçilerin gelip gittiğinden ve kıralın sultana hediyeler gönderdiğinden ve Bizans imparatoru tarafından Savastos unvanı tevcih edilmiş olan kıralın hayatının son senelerinde bu imparatorluktan alâkayı keserek sultana bağlandığından bahsederler ve bu kıralın sultanla aynı sene içinde vefat ettiğini söylerler [1].

Sultan Alp Arslan Orta Asya'nın fethi emelini tatbik mevkiine koyarken 1072 senesi sonlarında Ceyhun ırmağı kenarında acıklı bir ölümün kurbanı olmuştur. Yalnız Türk tarihinin değil, bütün dünya tarihinin yetiştirdiği en büyük adamlardan biri olan Alp Arslan'ın pek kısa süren hükûmeti zamanı millî tarihimizin en mühim ve en şanlı sahifelerini teşkil etmiştir. Onun Kafkasya'ya ve Anadolu'nun şarkına karşı yapmış olduğu seferler Ermenilerin Aras havzasından ve Şarkî Anadolu'dan toptan muhaceretlerine ve cenubî Anadolu'ya ve bilhassa Kilikya bölgesine yerleşmelerine sebep olmuştu. Ermenilerin boş bıraktığı ülkeler Türkmen boy ve ulusları tarafından işgal edildi. Sultan Alp Arslan Bizans imparatorluğunun müstahkem kale ve şehirlerinin çoğunu muhasaralarla alıp müdafaa hatlarını kırdıktan sonra Kızılırmak'ın garbında bulunan Orta Anadolu vilâyetlerine akınlar yaptırmış ve Bizans imparatorluğunun istinatgâhı olan ve büyük yollar üzerinde olup bu imparatorluğun orduları için karargâh vazifesini göre şehirleri tahrip ettirmiş ve nihayet mütemadi akın ve taarruzları ile yıprattığı Bizaans imparatorluğunun en büyük ordusunu Malazgird'de kat'i darbesi ile ezerek Oğuz Türklerinin Anadolu'ya yayılmalarına ve yerleşmelerine sebep olmuştur. Bu itibarla müşarünileyhe Anadolu'daki müslümanlığın ve Türklüğün kurucusu adı verilebilir. Bu sultanın ölümü bütün islâm ülkelerinde acı teessürler uyandırmış, Senâî başta olmak üzere o asrın büyük adamları onun ölümüne acı tahassürler ihtiva eden şiirler yazmışlardı. Halife bile kendi teessürlerini bildiren ve müslümanları taziye eden bir beyanname neşretmişti. Bu sultanın yüce menkıbelerinin hatıraları asırlarca unutulma-

[1] Brosset, Hist. de la Georgie, c. I, s. 333-336; ayrıca Katrān Divanına da müracaat.

mış ve Mevlânâ Celâleddini Rûmî gibi büyük şahsiyetler dahil olduğu halde pek çok zatlar onun şecaat ve faziletlerini methederek ahlâfa bildirmişlerdir.

SULTAN MELİKŞAH ZAMANINDA BİZANS'A YAPILAN GAZALAR: ANADOLU'NUN KÂMİLEN FETHİ; ANADOLU'YA TÜRKLERİN YERLEŞMESİ VE BU KIT'ADA YENİ BİR DEVLET KURULMASI: ANADOLU SELÇUKU SULTANLIĞI

Sultan Melikşah'ın hükümdarlığının ilk yılı olan 1072 senesi, amcası ve Kirman kıralı olan Kavurt bey ile mücadele ile geçmiştir. Bu mücadele sırasında Anadolu'nun şarkını işgâl etmiş olan Türkmen boy ve ulusları, başlarında bir kısım Selçuklu şehzadeleri ve bilhassa Kutulmuş'un oğulları ile büyük Türk emirlerinden Tutuk ve Artuk Bey'ler oldukları halde Kızılırmak'ı geçerek orta Anadolu'yu istilâya başlamışlardır. Romanos Diyogenis'in yerine geçen imparator Mikhail Dukas, şark orduları kumandanlığına tayin ettiği İsak Komnenos'u muharebeye memur etti. Onun kardeşi Alexis de bu orduda beraberdi. Bizans ordusunda bulunan frank askerlerine de evvelce adı geçen Ursel kumanda etmekte ve başkumandanın maiyetinde bulunmakta idi. Bizans ordusu Kayseri civarına geldiği bir sırada Ursel, bir meseleden dolayı başkumandan ile bozuşarak maiyeti ile birlikte ayrılıp Sıvas yolunu tuttu ve yolda Türkmenlerle müsademelerde bulunduktan sonra şimale doğru çekildi. Biraz sonra da Türk ordusu Kayseri civarında göründü ve Bizans ordusu ile harbe tutuşup galip geldi; başkumanda İsak esir düştü; Alexis güç hal ile yakayı kurtarıp Ankara'ya can attı. Fakat Türkler biraz sonra fidye-i necat alarak İsak'ı bıraktılar; o da Ankara'ya gelip kardeşi ile buluştu ve ikisi birlikte İstanbul yolunu tuttular; fakat İzmit civarında bir Türk akıncı müfrezesinin taarruzuna uğradılar ve bundan güç hal ile yakayı kurtararak İstanbul'a kaçabildiler [1]. 1073 senesinde Türk orduları orta Anadolu şehirlerini istilâya başlamışlardır. Bu

[1] Zonaras tercümesi, var. 108 a; Bryennos terc., s. 699—715; Muralt, c. II, s. 25.

istilâyı idare eden Kutulmuş oğulları, babalarının Sultan Tuğrul Bey'e ve ondan sonra Alp Arslan'a karşı riyaset davası yüzünden muhalefet ve mücadele ettiği gibi, Sultan Melikşah'a karşı isyana hazırlandılar. Fakat Bizans müverrihlerine nazaran Bağdad halifesinin tavassutu ile arada vukua gelmesi muhakkak olan muharebe bir anlaşma ile bitmiş ve Kutulmuş oğulları Anadolu'nun fethine memur olmuşlar ve fethedecekleri memleketlerin hükümdarlarlık menşurunu sultandan almışlardır [1]. Bizans müverrihlerinin sayısını beşe çıkardıkları bu kardeşlerden dördünün ismini biliyoruz: Manşûr, Süleyman, Alp Yuluk, Dolat (yahut Devlet). Bunları Anadolu Selçukluları tarihinin vak'alarını zikrederken birer birer göreceğiz. Arap menbaları bu kardeşlerden birinin bu sırada çok küçük bir yaşta bulunduğunu zikretmişlerdir.

Bir taraftan Kutulmuş oğulları maiyetlerindeki Türkmen boy ve ulusları ile Anadolu'nun Bizans elinde kalan yerlerini açarlarken, diğer taraftan Sultan Melikşah'ın emri ile bu prenslerin maiyetinde fütuhata memur olan Artuk, Tutuk, Afşin, Dilmaç oğlu Mehmed, Tarank oğlu, Davdav oğlu gibi emirler de muhtelif taraflarda muvaffakiyetlere nail olmakta ve bölgeler açmakta idiler. Bizans imparatoru Mikhail, amcası Yuanis Dukas'ı şark ordularına kumandan tayin ederek, orta Anadolu'yu işgal ile Sakarya'yı geçmiş olan Türkleri durdurmağa memur etti. Yeni başkumandan evvelâ Ursel'i itaat altına almağa uğraştı. Fakat bil'akis ona mağlûp olarak esir düştü. Ursel esir başkumandana zorla imparatorluğu kabûl ettirerek Üsküdar'a kadar ilerledi. İstanbul hükûmeti bundan korkarak Türklerin yardımını istemeğe mecbur oldu. Bunun üzerine Artuk Bey kumandasındaki Türk ordusu Orta Anadolu'dan Bitinya'ya doğru ilerlemeğe başladı. Yuanis ile Ursel Artuk bey ile yaptıkları muharebede bozularak ona esir oldular. Yuanis fidye-i necat mukabilinde kurtarıldı; Ursel ise zincir altında kaldı ve biraz sonra o da zevcesinin gönderdiği fidye-i necat mukabilinde serbest bırakıldı (1073). Fakat serbest kalır kalmaz Armenyak temine yani Amasya ve Niksar taraflarına giderek o havaliyi zaptetmeğe hazırlandı. İstanbul imparatoru hem

(1) Gibbon, Hist de l'Empire Romain, c. XI, s. 242—243.

bu gaileyi ortadan kaldırmak ve hem de hezimetten hezimete uğrayarak yerlerini Türklere teslim ile kaçmakta olan Bizans ordularını tensik ve Türklerin istilâsını durdurmak maksadı ile imparatorluğun generallerinin en genci ve fakat en kıymetlisi olan Alexis Komnenos'u şark orduları başkumandanlığına getirdi. Ursel bunu öğrenince Orta Anadolu'da fütuhatla meşgul olan Türk emîri Tutak'ın yanına giderek ittifak teklif etti ve maiyetindeki Frank kuvvetlerini Türk ordusu ile birleştirip Bizans'ın elindeki bütün memleketlerin fethini teklif eyledi. Fakat diğer taraftan Alexis de Tutak'a hediyeler ve murahhaslar göndererek ağır bir para mukabilinde Ursel'in kendisine teslimini rica etti. Türk emîri bu hediyeleri kabûl ve bu ricayı tercih ederek Ursel'i teslim eyledi. Bu sırada Türk orduları bir taraftan Galatya, Frigya, Likaonya ve Paflagonya ülkelerindeki şehir ve kasabaları zaptederlerken diğer taraftan Anadolu'nun cenubundaki ülkeleri de Kutulmuş'un oğullarından Süleyman fethetmeğe çalışıyordu. Fırat kenarındaki Birecik'i karargâh ittihaz eden Süleyman Antakyaya karşı yürüdü. Eski imparator Diyogenis'in oğlu Konstantin ile Antakya valisi İsak Komnenos ona karşı çıktılarsa da bunlardan Konstantin telef ve İsak esir oldu. Süleyman ağır bir fidyei necat mukabilinde esiri geriye bıraktı (1074) [1].

Elimizde vesikalar mevcut olmamakla beraber 1074 senesinden itibaren Yeşilırmak ve Kelkit havzasının fütuhatının başladığı tahmin edilebilir. Hiç bir bakımdan ihticaca salih olmayan Danişmendname adlı masal kitabındaki rivayeti sahih zanneden tarihçilerin malûmatını bertaraf ederek bu havzanın Emîr Artuk tarafından fethedildiğini söyleyebiliriz. Daha şarkta bulunan Kolonya yani Şebinkarahisarı ile Erzincan ve havalisinin ve Divrik mıntakasının Emîr Mengücük tarafından bu tarihten itibaren açılmağa başlandığı anlaşılıyor. Erzurum ve Çoruk havzalarının da yine bu tarihten itibaren Emîr Abu'l - Kasim tarafından zaptedildiği muhakkaktır. Yalnız Teodosyopolis denilen bugünkü Erzurum gibi bazı müstahkem mevkiler biraz daha sonra alınmış ve gerek Erzurum ve gerekse Kars bir defa daha Gürcülerin eline

[1] İbn al-ʿAdîm, Zubdat al-Halab (yazma); Anne Komnene tercümesi, s. 2—15; Zonaras tercümesi, var. 108 b; Briyennos tercümesi, s. 716—734; Muralt, c. II, s. 26—27.

düşmüş ve sonra tekrar fethedilmiştir. Bu meseleden ileride bahsedeceğiz. Orta Anadolu'nun garp kısmını ve Ege denizine kadar olan mıntakaları ise Kutulmuş'un oğullarından Melik Mansur ile maiyetindeki ümera fethetmekte idiler. Anadolu'da açış devam ederken 1071, den itibaren Suriye'yi fethetmeğe giden Türkmenler de bu kıt'anın büyük bir kısmını almağa muvaffak olmuşlardı. Suriye fütuhatını yapmış olan Türkmen beylerinin başbuğu olan Uvakoğlu Atsız ile onun silâh arkadaşlarından olup 1074, te Akkâ'yı ve Suriye sahil şehirlerinden bir kısmını fetheden emir Şökli'nin arası açılmıştı. 1075 te Şökli Anadolu'nun cenubunda bulunup o havalideki Bizans şehir ve kalelerini zaptetmekle uğraşan Kutulmuş oğullarından birisine müracaat ederek «*saltanat hânedanı olan Âl-i Selçuktan olması dolayısı ile Suriye hükümdarlığına herkesten fazla lâyık olduğunu, Atsız'ın Selçuk oğullarından olmaması dolayısı ile hükümdarlığa hiç bir hakkı olmadığını, Suriye'ye gelir gelmez kendisi başta olmak üzere bütün Türkmen beylerinin onun etrafında toplanacağını ve Atsız'ın Suriye'den gitmeğe mecbur kalacağını*» bildirip Suriye'ye çağırdı. Kutulmuş'un oğlu yanında küçük bir kardeşi ve amcasının bir oğlu da olduğu halde Suriye'ye gelip Tabariye'de bulunan Şökli ile birleşti. Fakat Kudüs'te bulunan ve Mısır kıt'asının fethine hazırlık yapmakta olan Atsız bunu duyunca derhal onların üzerine yürüdü ve muharebede galip geldi. Şökli ile oğullarından birisi telef oldular. Kutulmuş oğlu ile küçük kardeşi ve bunların amcası oğlu, Atsız'ın eline esir düştüler. Bu sırda Kutulmuş'un diğer oğlu Süleyman da Suriye'ye gelerek Halep şehrini muhasaraya başladı. Halep hükümdarı Naşr b. Mahmût kendisinin sultan Melikşah'ın tâbilerinden olduğunu söyleyerek ve birçok hediyeler vererek muhasarayı kaldırttı. Âsi ırmağı kenarında karargâh kuran Süleyman Atsız'a haber göndererek kardeşlerini ve amcasının oğlunu istedi ise de Atsız, evvelce vak'ayı Sultan Melikşah'a bildirmiş olması dolayısile büyük divandan emir ve cevap gelmeden hiç bir şey yapamıyacağı söyleyerek bunları göndermedi. Biraz sonra Atsız bu iki kardeşi ve amcalarının oğlunu gelen emir üzerine Bağdad şahnasının yanına gönderdi ve Şahna da bunları İsfahan'da bulunan sultan Melikşah'ın nez-

dine sevkeyledi. Burada ismi zikredilmeyen Kutulmuş oğullarının büyüğünün isminin Urfalı Matthieu ve Süryanî Mikhail vekayinamelerinde adı geçen Kutulmuş'un oğlu Alkyuluk olduğu ve küçüğünün isminin de ᶜAzimî tarihinde Haçlılar muharebesi esnasında 1122 senesinde şehid olduğu zikredilen Kutulmuş'un oğlu Dolat yahut Devlet bulunduğu şüphesizdir. Kutulmuş'un oğlu Süleyman bundan sonra Antakya'ya yürüyerek burayı kuşatmış ve senevî 20.000 altın vergiye bağlamış ve ondan sonra da Halep havalisinde birçok işler başarmıştı (1076). Yine bu sene içinde evvelce birkaç defa ismi geçen ve Suriye'ye gelen Türkmenlerin meşhur reislerinden olan Ahmed Şah vaktiyle Romanos Diyogenis tarafından zaptedilmiş olan Membiç kalesini uzun bir muhasaradan sonra Bizans muhafızlarının elinden geri almağa muvaffak olmuştur [1]. Diğer taraftan Anadolu'da fütuhat ile meşgûl olan ve bu ülkede birçok bölgeler açmış bulunan meşhur serdarlardan Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emri ile Anadolu'dan alındı. Ona Hulvan حلوان hıttası, Basra körfezine kadar - ki, bugünkü Lûristan ülkesidir - iktaᶜ olundu (1076). Artuk Bey Ahsâ, Bahreyn ve Necit taraflarını zapt ve oradaki Karmatîleri tedibe memur oldu. Arap tarihlerinde mufassalan zikredildiği üzere müşarünileyh bu işi bir sene içinde hakkıyla başarmıştı [2]. Artuk Bey'in Anadolu'dan alınarak Irak'a verilmiş olmasının sebeplerini kat'î şekilde bilmiyoruz; yalnız vak'aların cereyanından bu emirin Kutulmuş oğulları ile geçinemeyip onun itaatsizliği hakkında bu prenslerin Sultan Melikşah'a yaptıkları şikâyet üzerine emaret yerinin değiştirilmiş olduğu ve belki de Emîr Danişmend'in onun yerine bu sıralarda gönderildiği ve sonuncu emîrin evvelkinin fütuhatına konarak bu fütuhatı daha ziyade ileriye götürdüğü istintac edilebilir.

XIV. üncü asır tarihçisi Karîm al-Dîn Aksarâyî, yılını bildirmeksizin, Malazgird savaşını müteakip, Emîr Danişmend'in Niksar, Tokat, Sıvas ve Âblistan = Albistan = Elbistan şehirlerini aldığını söyler. Aynı asrın tarihçilerinden Niğdeli Kadı Ahmed bu malûmatı aynıyla ondan almıştır. XIII. üncü asırda cemi ve tedvir edilmiş olması şüp-

[1] İbn Hilāl ve bundan naklen Sibṭ İbn al Cavzi (yazma); İbn al-ᶜAdim (yazma)
[2] Aynı müellifler.

heli ve fakat içindeki has isimlere nazaran XIV. üncü asrın ikinci yarısında telif edilmesi daha kuvvetle muhtemel olan ve XV. inci asırda yeniden telif edilen ve telif tarzı itibariyle diğer gaza dastanlarından farkı olmayan Danişmendname'ye göre Emîr Danişmend'in adı Ahmed ve babasının adı Ali, büyük babasının adı da Mızrap'tır. Aynı kitabın bazı nushlarına göre ise büyük babasının adı Battal'dır Annesi de, Malatya emîri olup hicri 249=863 yılında Bizantinler ile yaptığı bir muharebede şehid olan büyük islâm mücahidi Ömer'in kızıdır. Yalnız Danişmendname Ömer'in nesebini yanlış yazmıştır. Danişmendname'ye göre h. 360 = m. 970'te Bağdad halifesinden alınan izin üzerine Malatya mücahitleri başlarında Tursan, Danişmend, Çavuldur Çaka, Kara Tuka = Togan, Hasan, Süleyman b. Numan, Eyyûb b. Yûnus, Osman, Muhammed, Abdurrahman, Kara Tekin oldukları halde gazaya çıkarlar; Sıvas'a gelip uzun zamandanberi harap bir halde kalmış olan bu şehri tamir ederler; badehu Tursan ile Eyyûb 20.000 kişi ile İstanbul'a doğru yürürler; Kara Togan ile Çavuldur Çaka da ikişer bin mücahit ile Karaman diyarına gazaya çıkarlar; diğer taraftan Sıvas'tan gazaya çıkan Emîr Danişmend bu sırada Artukhî adlı birini müslüman eder ve bu zat kendine en büyük gaza arkadaşı olur. Ondan sonra muhtelif harpler vukua gelir ve sergüzeştler geçirilir; nihayet Danişmend Sıvas'tan gelen islâm ordusu ile birleşip Tokat'ı fetheder ve bu muzafferiyeti halifeye bildirir. Halife ise gerek Danişmend'e ve gerekse diğer ümeraya hil'atler gönderip fethedeceği memleketlerin emîrlik menşurunu irsal eder; Danişmend bundan sonra Kömenek = Komana'yı ve Turhal = Karkariyye'yi alır; muhtelif hıristiyan kavimlerinin ve meselâ Rum, Ermeni, Gürcü ve frenklerin kendisine karşı çıkardıkları müteaddit büyük orduları bozar; Artukhî ile Kara Tekin ise diğer taraftan Menkuriyye kalesini alırlar; Melik Danişmend ise daha bir kaç muzafferiyet kazanarak Harşene = Amasya'yı, daha sonra da Nikonya = Çorum'u alır; Kara Tekin'i Ma'muriyye'nin, Osman'ı da Kastamoni'nin fethine memur eder; Süleyman'ı da sahil mıntakasını açmağa gönderir; bunlar vazifelerinde muvaffak olurlar; Danişmend de evvelce zaptedilmiş iken ahalisi isyan eden bazı şehirleri tekrar itaat altına almakla meşgûl olur; ondan sonra

Niksar üzerine yürür ve şehri müdafaaya gelmiş olan hıristiyan ordusunu bozar ve Kharsanusiyye de tesmiye edilen Niksar'ı muhasara eder ve harben alır ve ahalisini müslüman eder ve bundan sonra Artukhî'ye ve Abdurrahman ile Süleyman'a ayrıca kuvvetler verip muhtelif taraflara gazaya memur eder; kendi de mühim bir kuvvetle Canik ülkesine yürür ve Kharkümbed خركبد = Helikbend هلكبند kalesini kuşatır; Trabzon beyi ile Gürcü beyi ve Ermeni kıralı ve Ahlat beyi birleşerek başka bir tarafta gaza ile meşgûl olan Artukhî'nin üzerine kuvvet gönderip onu hezimete uğratırlar ve sonra Kharsanusiyye = Niksar önüne gelirler; bunu gören Niksar ahalisi murtad olarak kaledeki müslümanları şehid ederler; bundan sonra hıristiyanlar birbiri arkasına muzafferiyet kazanmağa ve Danişmend'in kumandanlarını hezimete uğratmağa başlarlar; o esnada Kharkümbed = Helikbend kalesini kuşatmakta olan Emîr Danişmend de muhtelif yerlerden gelen hıristiyan prenslerinin tecavüzüne uğrar ve bozgun ve aynı zamanda yaralı olarak Niksar'a döner ve şehir önündeki hıristiyanları tekrar perişan ederek bu şehri yeniden alır; bu vukuat esnasında Danişmend, gaza arkadaşlarının çoğunun şehid olmasına ve maiyetinin pek fazla azalmasına rağmen, tekrar Canik'e yürür ve fakat yolda hıristiyanların kurmuş oldukları pusuya uğrar ve onlar ile savaşa tutuşur; lâkin ağır yaralanır ve bu vaziyette Niksar'a dönerek orada ölür ve öldüğü yerde gömülür; Danişmed'in ölümü üzerine hıristiyanlar her tarafta galip gelirler; bütün fütuhat elden çıkar; Amasya, Tokat, Sıvas ve Niksar tekrar hıristiyanların eline geçer; sağ kalan müslümanlar Danişmend'in oğlu Gazi ile birlikte Malatyaya iltica ederler; Malatyalılar onu alıp Bağdad halifesinin yanına giderek vaziyeti ona anlatırlar; bunun üzerine halife Horasan'da bulunan Selçukluların başı Sultan Tuğrul'a haber gönderip Anadolu'yu açmağa çağırır; o da amcasının torunu ve Anadolu Selçuklularının başı olan Süleyman Şahı Türk çerisi ile ve onları evleri ve barkları ile göç ettirip Anadolu'ya gönderir; halife, Süleyman Şah'ın hemşiresini Danişmed'in oğlu Gazi'ye nikâhlar ve Gazi'yi ona serasker tayin eder; o esnada Rumların Malatya'yı da alıp yıktıkları haberi gelir; Süleyman Şah, Danişmed oğlu Gazi ile birlikte

türk çerisi ile Anadolu'ya yürürler ve bütün Rum ülkelerini fethederler.

Hulâsa ettiğimiz bu Danişmend dâsıtanı XVI. ıncı asır sonlarında meşhur Türk tarihçisi Gelibolulu Âlî Çelebi tarafından zamanının münşiyane üslubuna çevrilerek (Mirkāt al-Cihād) unvanı altında yeniden telif edildiği gibi aynı müellifin Fusūl al-Ḥal ve al-ʿAḳd'ında da hulâsa edilmiştir; Yine bu XVI. ıncı asrın ikinci yarısında gelen meşhur Osmanlı tarihçisi Cenabî, al-Aylam al-Ẓāhir adlı arapça tarihinde bu Danişmend dâsıtanını hulâsa etmiş ve onun Tokatlı Ḥasan b. ʿAlī tarafından yazıldığını söylemiş ve ne takvim, ne şecere ve ne de doğruluk bakımından tarihî hakikatle hiç bir alâkası olmayan bu masalı Âlî Çelebi gibi sahih vukuat şeklinde kitabına dercetmiştir. Âlî Çelebi ile Cenabî'yi takip eden müellifler ve ezcümle bu Abu'l-ʿAbbās Aḥmed al-Ḳaramānī, Ahbar al-Duval'inde [1] ve Kâtib Çelebi Fezleke al Tavārīḫ adlı biricik yazma arapça umumî tarihinde ve Müneccimbaşı Derviş Ahmed Efendi Cāmiʿ al-Duval 'inde ve nihayet Hezarfen Hüseyin Efendi Tankīḥ al-Tavārīḫ 'inde zikredilen iki müellifin yazdıklarını tekrarlamışlar ve tarih haline getirilen bu uydurma hikâyeyi doğru zannederek aynen zikretmekle bütün nesilleri iğfal etmişler ve uydurma bir tarih meydana getirmişlerdir. Bunlar aynı zamanda Danişmend'in babası olmak üzere Danişmendname'de adı geçen 'Alī b. Mıdrap'ın vaziyetini de, mahez olan bu destanda mevcut olmadığı halde, tahrif yaparak (Türkmanî) diye tavsif edip onu Türkmen yapmağa çalışmışlardır. Halbuki yegâne istinatgâh olan Danişmendname'de Emîr Danişmend'in ve babasının soyca Türk ve Türkmen olduğuna dair hiç bir kayıt yoktur. Bil'akis gerek bu masal kitabına ve gerekse Danişmendlilere isnad edilen uydurma bir vakfiyeye nazaran Emîr Danişmend araptır. Aynı zamanda bu tarihçiler Danişmendname'de Danişmend'in gaza senesi olan 360'ı 460 şeklinde de tahrif ederek tarih haline soktukları uydurma hikâyeyi zaman itibarile Selçuklular devrine yaklaştırmak kurnazlığını da irtikâp etmişlerdir. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kitabındaki malûmatın asıl ve menşeini bilmeyen son zaman Garp tarihçileri, başta P. Casa-

[1] İbn al-Athir kenarında, c. III, s. 185-187.

nova olmak üzere bu uydurma hikâyeden ahkâm çıkarmağa çalışmışlardır. Halbuki Anadolu fethine muasır olan Bizans ve Ermeni vak'anüvislerinde Emîr Danişmend'in Anadolu fütuhatına iştirak ettiğine dair hiç bir kayda tesadüf edilemediği gibi o zamanki ve ondan sonraki asırlarda yazılmış olan islâm kaynaklarında da hiç bir bilgi mevcut değildir. Bundan başka zikrettiğimiz eserlerin mahezi olan bu dasıtanda zikri geçen Kharşanusiyye, Kharşene, Sisiyye, Mamuriyye, Nikonya, Menkuriyye adları ile zikredilen şehirlerin Niksar, Amasya, Çorum ve Çangırı beldeleri ile hiç bir alâkaları yoktur. Kharsanusiyye ile Kharşene aynı şeydir ve Tohma'nın ikinci kolunun menbaında bugün harabeleri mevcut olan ve Kharsiyan teminin merkezi olup aynı ismi taşıyan şehirdir. Sisiyye ise bugün Kozan tesmiye edilen Sis şehrinden başka bir şey değildir. Mamuriyye de Tarsus şehrinin ikinci bir adıdır. Nikonya ise doğrudan doğruya Konya şehridir. Danişmend dasıtanı, eski dasıtanlarda adları geçen ve eski islâm gazilerinin gaza mahalli olan ve bilhassa Battal Gazi dasıtanında zikredilen şehirlerin adlarını alıp Danişmend'e fütuhat mıntakası olmak üzere isnad edilen Yeşilırmak havzasındaki şehirlere nahak yere bu adları vermeğe çalışmıştır. Bundan bu dasıtanı uyduran masalcının Yeşilırmak havalisindeki halk an'anelerini toplayarak bunları eski destanlara benzetmek gayretine düşmüş olduğu görülmektedir. Mamafih elimizde bulunan ve XV. inci asırda Tokatlı Ali tarafından ikinci defa olarak yazılan bu dasıtanın elimize geçmeyen aslına ne dereceye kadar uygun olduğunu da tesbit etmek kabil değildir. Belki de bütün dasıtanlar gibi bunun aslında da (yıl) mevcut olmadığı halde buna (360) senesini kendinden ilâve eden ve eski islâm fatihlerinin gaza mahalleri olan Sugur şehirlerinin adlarını, fetih ve istilâsı halk tarafından Emîr Danişmend'e isnad edilen, Yeşilırmak mıntakası şehirlerine veren bu ikinci müelliftir.

Gerek Rum, gerek Ermeni ve gerekse islâm kaynaklarında Emîr Danişmend'in adına ilk defa haçlı muharebebeleri münasebeti ile tesadüf olunmaktadır. Arap müverrihleri bu münasebetle Danişmed'in adının Tablu طابلو veya Taylu تايلو veya Tatlu تاتلو olduğunu, İbn al-Athir başta olmak üzere, zikrederler.

Abū Ḥāmid' Muḥammed b. İbrāhīm'in, Âl-i Selçuk tarihinde ise Danişmend'in adı Muḥammed olmak üzere gösterilmekte ve Malazgirt harbine iştirak eden ümera meyanında zikredilmektedir. Fakat hiç bir mehaze dayanmadan, vukuatın cereyanından iki, iki buçuk asır sonra yazılmış olan bu rivayet de ihticaca salih değildir ve hikâye kabilindendir.

Evkaf idaresi vakıf kayıtları sicillerinden Anadolu vakfiyelerinde dördüncü defterde s. 349'da mevcut olup 560 hicret yılı tarihini taşıyan ve emsali olan bir çok vakfiyeler gibi sonradan uydurulmuş olan sahte vakfiye ise Danişmend'in adını Ahmed, babasının adını Ali, dedesinin adını Battal Gazi olmak üzere göstermektedir.

Danişmendname'de olduğu gibi buradaki nesep de büsbütün uydurmadır. Çünkü mevzuubahs olan meşhur Battal Gazi bir rivayete göre hicrî 113=m. 731, diğer bir rivayete göre h. 122=m. 740'da Anadolu gazasında şehit olan mücahittir ve tabiî XI. inci asrın ikinci yarısında yaşayan kimsenin büyük babası olamaz. Danişmend'in babası olan Ali'ye gelince bu da hicrî 249=m. 863'te yani Malatya emiri Ömer ile aynı sene içinde şehid olan büyük islâm kahramanı 'Alî b. Yaḥya al-Armini'nin hayalî şahsiyetidir ve bu da tabiatıyla Danişmend'in babası olamaz ve aynı sebepten dolayı Danişmend'in emir Ömer'in kızının oğlu olması da mümkün değildir. Bu suretle vakfiyenin ve Danişmendnâme'nin bize verdikleri bilgilerin toptan çürütülmesinden ve bu emirin soyca arap ve aynı zamanda Abbasî halifeleri ümerasından olamayacağı ispat edildikten sonra diğer rivayetlerin tesbitine geçelim :

İbn al-Athir h. 493=m. 1110 vukuatında haçlılarla Danişmend'in arasındaki muharebelerden bahsederken Danişmend'in adının Taylu olduğunu ve Türkmenlere muallimlik etmekte bulunduğunu ve nihayet zaman geçtikten sonra hükümdarlığa kadar yükseldiğini söylerse de onun Anadolu'nun fethine iştirak ettiğine dair hiç bir malûmat vermez (c. X, s. 111).

İbn al-Athir'deki Danişmend'in muallimlikten emarete yükselmesi hakkında mevcut olan bu bilgi Danişmend kelimesinin arapçaya tercüme ve izahından neş'et etmiş, doğruluğu külliyen meşkûk ve hatta yalnış bir malûmattır.

Diğer taraftan yaşayış zamanları emir Danişmend'e çok yakın olup XII. inci asrın ilk yarısında yaşayan müelliflerden Abū Yaʿlā b. al Kalānisi (s. 138, 143) ileʿAzimi ve İbn al-Azrak bu emirin adını doğruca Danişmend veya Dānūşmend دانوشمند olarak tesmiye ederler. Niksar'da bulunan ve sureti bir kaç defa neşredilen Danişmend'in torunu Melik Yağıbasan'ın h. 552 tarihini taşıyan kitabesinde ise: *Yağıbasan b. Melik Gazi b. Danişmend* diye bu emirin adı sadece Danişmend olarak geçmektedir [1]

Danişmendnâme'ye ve uydurma vakfiyeye göre arapça adı Ahmed, Abū Ḥāmid'e göre de Muḥammed olan ve İbn al-Athir'e göre türkçe adı Taylu bulunan ve kitabede ve paralarda adı sadece Danişmend olarak geçen bu emirin adı, zamanında yaşayan ermeni müverrihi Urfalı Matthieu tarafından Tanişman şeklinde kaydedilmiştir (s. 230). Yine muasır olan Bizans tarihçisi Anna Komnena bu emirin adını Tanisman tesmiye eder. Danişmend'e muasır olan Lâtin müverrihlerinden Albert D'Aix Doniman [2], Foulcher de Charteres Danisman [3], Raoul de Caen Donisman [4], Orderic Vital Daliman [5], XII. inci asırdaki süryanî müverrihi Patrik Mikhail Tanuşman [6] şeklinde ona ad vermişlerdir ki bütün bunların Danişmend isminden tahrif edildiği şüphesizdir.

Arapça ve türkçe adları yukarıda zikredilen bu emirin (Danişmend) unvanı acaba şarktaki Türk hükümdarları sarayında bazı saray memurlarına tevcih edilen Danişmenlik vazifesinden dolayı alınmış bir lâkapmıdır ve bu lâkap isim yerine mi kaim olmuştur? Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan bir Danişmend Hacip ile Sultan Celâl al-Dīn Harzimşah'ın ümerası arasında bir Danişmend Han ve İlhanlı sultanlarından Olcayto'nun ümerasından diğer bir Danişmed Bahadır mevcuttur ki bunlar hep unvan ve lâkaptan ibarettir. Asıl adlardan

(1) Max van Berchem, Epigraphie des Danischmendides, Zeitschrift für Assyriologie, band 27, s. 87; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, I, s. 59.

2) Guizot tarafından fransızcaya tercümesi, c. II, s. 13, 30, 34, 35, 72.

3) Guizot tercümesi, s. 89, 90.

4) Guizot tercümesi. s. 263, 275.

5) Guizot tercümesi, c. IV, s. 119—136.

6) Chabot tercümesi, c. III, s. 173.

ziyade unvan ve lâkapların kıymetli olduğu ve sahiplerini daha ziyade tanıttığı ve diğer ümeraya verilen bu cins unvanların daha fazla şöhret ve kıymet alarak asıl adlarının yerine kaim olduğu orta zaman islâm ve Türk dünyasında bu emîrin de büyük Selçuklu sultanlarının sarayında Danişmendlik vazifesinden dolayı bu unvanı aldığı ve bu unvanın kendi adını unutturacak derecede şöhret bulduğu ve kendi ismi yerine zikredildiği anlaşılmaktadır.

Bundan sonra emîr Danişmend'in soyu ve menşe'i hakkındaki rivayetlerin tetkikine geçelim: zikrolunan uydurma vakfiyeye ve Danişmendnâme'nin bazı nushalarına göre o Battal Gazi'nin torunudur ve bu takdirde arap mevlâsı soyundan gelmek itibarı ile müsta'rep bir araptır. Danişmendnâme'nin bazı nushalarına göre Midrab مضراب adlı bir adamın torunudur ve bu Midrab'ın da cinsi belli değildir. Bilâhare ʿAlî Çelebi, Cenâbî, Kâtib Çelebi ve Hezarfen gibi XVI. ve XVII. inci asır müellifleri birbirlerinden almak üzere bu Midrab'a asıl maḫezde mevcut olmayan (Türkmānî) vasfını izafe ederek onu Türkmen yapmağa çalışmışlardır. Bu sıfat sonradan izafe olunduğu için tabiî hiç bir tarihî hakikat ifade edemez. Danişmed'in Arap olduğu ve Battal Gazi soyundan geldiği hakkındaki rivayeti yukarıda çürüttüğümüz için onu bir daha tekrar etmiyeceğiz. Türkmen olduğu hakkındaki rivayet de söylediğimiz gibi sonradan uydurulmuştur. Yalnız İbn al-Athîr Türkmenlerin muallimi demektedir ki bunu da niçin söylediğini yukarıda zikrettik.

Bütün Türk ve Türkmen sülâlelerinin bastırmış oldukları paralarda, o sülâlenin mensup bulunduğu boyun veya oymağın damgası bulunur. Meselâ selçuklu paralarında Kınık boyunun, Artuklu ve Osmanlı paralarında Kayı boyunun.. damgaları bulunmaktadır. Halbuki Danişmedli paralarında böyle bir damga mevcut değildir ve Danişmend'in Türkmen olduğu ve hangi boya mensup bulunduğu tesbit edilemez. Onun Malatyalı olmasına da imkân yoktur, çünkü, yukarıda söylediğimiz üzere, bu şehir, X. uncu asrın birinci yarısı içinde m. 934'te müslümanların elinden çıkmış ve Bizan imparatorluğu tarafından zaptedilmiştir,

Ermeni müverrihlerine gelince: Emîr Danişmed ile bir zamanda

yaşayan Urfalı Matthieu onun aslen Ermeni olduğunu söyler (s. 256). XIII. üncü asır müverrihlerinden Vardan da aynı şeyi söylemektedir (s. 188). XVIII. inci asrın meşhur Ermeni tarihçisi Çamiçyan ise: Emîr Danişmend'in bir Ermeni prensi olduğunu ve Rumların tazyikinden çok üzülerek İran'a gidip İslâm dinini kabûl ettiğini ve Sultan tarafından Sıvas'a ve Rum hududuna (Danışman) tayin edildiğini zikreder ve aynı zamanda XII. inci asrın iki Bizans müverrihinin yâni Kinnamus ile Niketas'ın da Emîr Danişmend'in Ermeni cinsinden olduğunu söyleyip kendisini teyit ettiklerini, bu müverrihlerin eserlerinin bab ve fasıllarını göstererek, bize bildirir (Çamiçyan tercümesi, yazma).

Filhakika XII. inci asrın Bizans müverrihi Kinnamus Emîr Danişmend'in bir İranlı Ermeni olduğunu söyler. Niketas ise onun eski Ermeni kıraliarının mensup olduğu Arşak sülâlesinden indiğini söyleyecek kadar ileri gider ve ona büyük bir asalet isnat eyler (Encyclopedie de l'Islâm'da Mordtmann'ın Dānishmandîya makalesi, c. I, s 937).

Burada bizim maksadımız her türlü hissiyattan ve kablî hükümlerden tecerrüt ederek tarihî hakikatleri bulmak ve bunları büyük bir bitaraflıkla meydana çıkarmak olduğu için, Emîr Danişmend'in, mevcut menbalara nazaran aslını ve menşeini tesbit etmeğe çalışalım:

Danişmendnâme'nin ve ona istinaden yazılan eserlerin ancak vukuatın cereyanından birkaç asır sonraki halk ana'nelerini nakleden ve hiçbir tarihî kıymeti haiz olmayan kitapların rivayetleri ile sonradan uydurulmuş olan vakfiyenin bize bildirdiği nesepnâmeyi bir tarafa attıktan sonra Emîr Danişmend ile bir zamanda yaşayan veya onun zamanına çok yakın olan müverrihlerin rivayetleri üzerinde duralım. Yaşadıkları zamanlar Emîr Danişmend'in zamanına çok yakın olan ve yukarıda adları geçen üç Arap tarihçisinde yâni ʿAzîmî, İbn al-Ḳalānisî ve İbn al-Azraḳ'ta bu emîrin asıl ve menşei hakkında hiçbir kayıt mevcut olmadığı gibi yine bu emîr ile bir zamanda yaşamış olan ve yukarıda adları geçen Lâtin müelliflerinin eserlerinde de bu mesele hakkında hiçbir malûmat yoktur. XII. inci asır içinde yaşayan iki süryânî tarihçisi de yine bu emîrin soyu ve sopu

hakkında hiçbir şey söylemezler. Emîr Danişmend ile bir zamanda yaşamış olan Urfalı Matthieu ile zamanları bu emîre çok yakın olan XII. inci asrın iki Bizans müverrihinin yâni Kinnamus ile Niketas'ın onun ermeni aslından olduğunu zikretmeleri ve bu müelliflerin, icraat ve harekâtından uzun uzadıya bahsedip leh ve aleyhinde bulundukları, pek çok Türk ümerası arasında yalnız Emîr Danişmend'in ermeni aslından olduğunu söylemeleri onu ne medih ve ne de zem gayelerini istihdaf etmediklerini göstermektedir. Binaenaleyh mevcut kaynaklara nazaran müşarünileyhin ya kendisinin bizzat veyahut babasının bir ermeni mühtedisi veyahut da vaktiyle Bizans imparatorları tarafından Anadolu'ya gönderilip islâm hudutlarında yerleştirilen ve ermeni kilisesi akidelerine bağlanmak dolayısı ile ermeni milletine nisbet edilen hıristiyan Türk mühtedilerinden biri olduğu meydana çıkmaktadır.

Arap eşrafının tahakküm ve rekabetleri neticesinde Emevî imparatorluğunun yıkılmış olduğunu zanneden Abbâs oğulları kendi devletlerini devam ettirebilmek için bu eşrafı işten uzaklaştırmışlar ve evvelâ mevaliyi, daha sonra da kendi kölelerini iş başına getirmişlerdi. Öz ırkdaşlarını ve vatandaşlarını kendi kullarının hâkimiyeti altına bırakmak sureti ile onların insanlık haysiyetini kıran ve onları kendi kölelerinin tebaası haline getiren ve hükümdardan maada hiç kimsede siyasî hürriyet ve vatandaşlık hakkı bırakmayan ve binnetice bütün islâm kavimlerinin — zahiren kuvvetli devletlere mâlik olmalarına rağmen — içlerinden iyice çürümelerine sebep olan bu eski şark sistemi bilâhare Abbâsî imparatorluğu üzerinde teşekkül eden bütün devletlere model olmuştu. Tolonlular, İhşitliler, Hamdan-oğulları, Büveyh-oğulları, Sâmânlılar ve Gazneliler aynı yolu tutarak köle satın almağa ve bunlardan devlet adamı yetiştirmeğe başladılar ve bütün iş başına bu köleleri getirdiler. Mutlak surette hâkim olmak isteyen hükümdarların işine iyi gelen bu usul Selçuk-oğulları tarafından da kabûl edildi. Türkmen beylerinin Selçuklu âilesi etrafında toplanması neticesinde teşekkül eden ve pek az zaman zarfında büyük kişverler açan bu devlet, şehzadelerin ikide birde çıkardıkları isyanlar neticesinde sarsılıyor ve yıkılmak tehlikesine maruz kalıyordu. İbrahim Yinal'ın ve sonra Kutulmuş'un isyanları ve bütün bu isyan-

lara Türkmen reislerinin iştirakleri Sultan Tugrul Bey'i başka bir tedbir almağa mecbur etti. Belki de, başta vezir 'Amîd al-Mulk olmak üzere, ekserisi Taciklerden, yâni İran yerlilerinden mürekkep olan devlet erkânının te'siri ile sultanın ve vezirlerin kölelerinin emaretlere ve vâliliklere ve generallıklara tayinine başlandı ve yavaş yavaş Türkmen beylerini büyük vazifelerden uzaklaştırmak yoluna gidildi. Bu usul, Sultan Alp Arslan zamanında aynı sebeplerden dolayı, yâni şehzadelerin isyanları ve Türkmen beylerinin onlarla birleşmesi neticesi olarak daha ziyade doğru görüldü. Bilhassa Vezir Nizâm al-Mulk Türkmenleri bu yeni islâm imparatorluğunun en fesatçı ve en belâlı bir unsuru addediyor ve onların beylerini iş başından attırıyordu. Bu vezirin vezareti zamanı olan Sultan Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde gerek kendisinin ve gerekse diğer devlet erkânının ve emîrlerin ve bilhassa padişahların köleleri veyahut da Büveyh-oğullarından Selçuk-oğullarına intikâl etmiş olan kölelerle bunların oğulları iş başına getirildi. Selçuklu imparatorluğunun en güzide generalleri olan Porsuk, Anuştekin, Aksungur, Kumaç ve Tuğtekin gibi büyük sülâleler kurmuş olan güzide ümera ile Savtekin, Ayaz, Bozan, Gevherayin, Çökürmüş ile müteaddit Gümüştekinler, Karatekinler Altuntak'lar, Humartekin'ler gibi büyük serdarlar hep birer köledirler. Yüzlercesinin adını sayabileceğimiz bu büyük zatların içlerinde Artuk Bey gibi Türkmen reisliğinden gelen ve köle olmayan büyük serdarlar nâdirdir. Bu suretle büyük islâm imparatorluklarının üçüncüsü olan Selçuklu imparatorluğunda teessüs eden memlûk sistemi onun içinden çıkacak olan diğer Selçuklu ve Atabeğli devletleri başta olmak üzere hemen bütün devletlerde tatbik ve taklid edilecek ve bu sistem bu imparatorluğun üçüncü batın bir devleti olan Eyyûbîlerde daha kuvvetle yaşayacak ve bunların köleleri ise daha sonraları Mısır ve Suriye'de Memlûkler saltanatını kuracaklardır. Aynı memlûk sistemi Anadolu Selçuklularından sonra teşekkül eden diğer Anadolu devletlerinin birçoklarında da devam ettirilecek ve bilhassa bunlar içinde en ziyade Osmanlı devletinde, bu devletin dayandığı temellerin en mühimlerinden biri olacak ve bu devletin 5 asırlık tarihi içinde devlet adamlarının ekserisi bu memlûklerden yetiştirilecektir.

Selçuklu imparatorluğunda bu suretle memlûklerin iş başına getirilmesinden sonra — birkaç kişi müstesna olmak üzere — Türkmen beyleri kâmilen iş başından alınmışlar ve bunlar ya memlûk olan emîrlerin maiyetinde olmak üzere ikinci ve üçüncü derecede işlerde kullanılmışlar veyahut da reisleri bulundukları boylar ve oymaklarla kendilerine ikta edilen küçük bölgelerin idaresine memur olmuşlar veyahut da gaza için hudutta bulunan şehzadeler ile ümeranın maiyetlerine gönderilmişler ve ekseriyetle sipahi olmuşlardır. Selçuklular devrinde memlûklükten yetişme emîrlerin çoğu soyca Türk cinsinden ve bilhassa Türklerin Türkmen olmayan diğer illerinden satın alınmış veya esir edilerek yetiştirilmiş kullar olmakla beraber bunların bir kısmı da Kafkasya'ya ve Anadolu'ya yapılan seferler esnasında esir edilmiş olan Gürcü, Ermeni, Abkhaz ve Rum çocuklarından yetişmiştir. İşte Emîr Danişmend veyahut da onun adını tesbit edemediğimiz babası bu Ermeni esir çocuklarından iken müslüman edilip büyütülmüş ve asker sınıfına ayırtılarak yetiştirilmiş ve nihayet sarayda Danişmendlik vazife ve rütbesine terfi ederek bu unvanı almış ve emsali olan diğer ümera gibi sonradan verilen bu unvan kendi adından fazla şöhret almış ve daha sonra bu emîr Anadolu'ya gaza eden diğer ümera arasına karışmıştır. Bizans müverrihi Niketas'ın onu Ermeni kırallarının mensup olduğu Arşak sülâlesinden sayması XII. inci asırda Anadolu'nun hıristiyan halkı arasında yaşayan bir geleneğin İstanbul'a kadar aksetmiş olması ile izah edilebilir. Çamiçyan'da bulunan ve yukarıda zikredilen «Danişmend'in bir Ermeni prensi olduğu ve Rumların tazyikinden çok üzülerek İran'a gidip İslâm dinini kabûl ettiği ve sultan tarafından Sivas'a ve Rum hudutlarına tayin olunduğu» yolundaki ifade Niketas'ı okumuş ve ma'hezleri arasında zikretmiş olan bu müellifin ötekinin Arşak sülâlesinden olduğu hakkındaki kaydını tefsir ve şerhetmekten başka birşey değildir ve Çamiçyan bu hususta ancak bizim yukarıda zikrettiğimiz Ermeni ve Rum kaynaklarından başka bir menbaa dayanmamaktadır. Filhakika bâzı Ermeni ve Gürcü reislerinin ve hattâ hükümdarlarının bile müslüman olarak eski mevkilerini muhafaza ettiklerini veyahut Türk imparatorluğu hizmetine girerek mühim mev-

kilere geçtiklerini biliyorsak da Emîr Danişmend'in bunlardan biri olduğunu — elimizde o zamanda yazılmış diğer bir menba mevcut olmadığı için — tesbit edemiyoruz ve Çamiçyan'ın zikrolunan şerh ve tefsirini müslüman olan diğer Ermeni reislerine kıyas olarak yapılmış bir iddia ve bir tahmin addediyoruz. Bu suretle aslen Ermeni olduğu sabit olan Emîr Danişmend'in ne zaman Anadolu'ya geldiği ve Anadolu'nun fethine iştirak edip etmediği meselesini halledelim: Abū Ḥāmid'den Hāfiẓ Abrū'ya ve ondan sonra daha muahhar müelliflere geçen rivayete nazaran Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt zaferini müteakip Emîr Danişmend de diğer emîrler ile birlikte kendisine fütuhat mıntakası olarak gösterilen yerleri açmak için Anadolu'ya girmiştir. Karîm al-Dîn Maḥmūd Aksarâyî ve ondan nakleden Niğdeli Kadı Ahmed de hemen hemen aynı şeyi söylerler. Şu halde bunlara nazaran Emîr Danişmend 1071' den sonra Ananolu fütuhatına iştirak etmiş oluyor. Vukuatın cereyanından 2 veya 2,5 asır sonra gelmiş ve halk hikâyelerine istinaden hiçbir ma'heze dayanmadan bu mâlûmatı bize vermiş olan bu müelliflerin bu rivayetleri, vukuatın cereyan ettiği zamanda yaşayan müelliflerin eserlerindeki bilgilere taban tabana zıt olduğu için doğru telâkki olunmak mümkün değildir. Danişmendname ise, Emîr Danişmend'in tâ Abbâsîler zamanında ve 360. h. de Anadolu'yu fethe çıktığını bildirmektedir. Bu kitabı me'haz yapan Âlî ile Cenâbî bu 360' ı 460 şeklinde tahrif ederek Emîr Danişmend'in bu son tarihten itibaren yâni Malazgirt harbinden 2-3 sene evvel gazaya çıktığını söylemişlerdir. Uydurma bir masalın kasten tahrifinden doğan bir rivayetin hiçbir kıymeti olamayacağından bunu da hiçe saymamız lâzım gelmektedir.

XI. inci asrın sonunda veya XII. inci asrın birinci yarısında yaşayan Arap, İran, Rum, Ermeni müelliflerinde Emîr Danişmend'in Anadolu fethine iştirak ettiğine dair hiçbir kayıt bulunamamaktadır. XII. asır müelliflerinden Bagdadlı İbn Hamdūn h. 477 (1084-1085) senesinde Malatya'nın Anadolu fatihi Süleyman Şah b. Kutulmuş'un dayısı tarafından fethedildiğini zikreder ve fakat bu dayının adını ve şöhretini söylemez. Bu malûmat XIII. üncü asır müelliflerinden Sıbṭ b. al-Cavzî ve Malatyalı Abu'l Farac Barhebraeus [1] tarafla-

[1] Barhebraeus, Süryanice eserinin İngilizceye tercümesi, s. 229.

larındanda tekrar edilmiştir. Yine XIII. üncü asrın ikinci yarısında al-Aʿlāḳ al-Ḫaẓīra fī ʿUmarāʾ al Şām va'l-Cazīra kitabını yazan ʿİzz al-Dīn b. Şaddaād bu malûmatı daha fazla şerh ve tefsir ederek ma'hezlerinde olmayan diğer bir bilgiyi ilâve eder ve Anadolu fatihi Süleyman Şah'ın dayısının adının Danişmend olduğunu ve bu Emîrin oğlu Gümüştekin'in h. 495 (1101-1102) senesinde Malatya'yı almış olduğunu söyler. Halbuki h. 477 = 1085 senesinde yâni Anadolu'nun açılmasının bittiği yılda Malatya ve havalisinin Türk tabiiyetine girdiğini ve fakat, Anadolu'nun birçok yerlerinde olduğu gibi, burada da yerli ve hıristiyan reisin şehri idare edip o mıntakaya hâkim olan Türk emîrine muayyen bir vergi verdiği görülmektedir.

495 senesinde ise burası islâmlara hiyanet ederek haçlılar ile işbirliği yapmış olan hıristiyan reisin yani ermeni Gabriel'in elinden kat'î olarak alınmıştır. Bu fethi yapan Emîr Danişmend'i eğer biz hiç bir esasa ve ma'heze dayanmadan Süleyman Şah'ın dayısı addeden ʿİzz al-Dīn b. Şaddād'ın şerh ve tefsirine inanacak olur ve İbn Ḥamdūn'un Malatya'nın Süleyman Şah'ın dayısı tarafından alındığı hakkındaki rivayeti ile telfik edersek onu ilk defa h. 477 senesi zilhiccesinde yani 1085 senesi nisanında Anadolu fethine iştirak etmiş olarak görürüz.

XII. nci asrın Süryani müverrihi Patrik Mikhail ise 1085 senesinde Türklerin Tanûşman adlı bir emîrinin Kapadokya kıt'asını istilâ edip Sıvas ve havalisinde hükûmet sürmeğe başladığından bahsederek bu malûmatı yani Emîr Danişmend'in 1085'te Anadoluya gelmiş ve fethe iştirak etmiş olduğu rivayetini te'yid eder[1]. Bu müellifin XIII. üncü asrın ikinci yarısında bazı ilâve ve tahriflerle ermeniceye çevrilmiş olan muhtasar metninde ise Emîr Danişmend'in Anadolu'ya gelip Kapadokya'yı fethettiği ve bu emîrin çok mütevazi ve ayni zamanda insaniyetli, rahim ve şefik ve çok dindar ve islâm dininin en fedakâr ve ateşli müdafilerinden biri olduğu zikredilmekte ve fakat bu Emîrin Anadoluya geliş tarihi söylenmemektedir[2].

[1] Chronique de Michel le Syrien, Chabot tercümesi, c. III, s. 173.

[2] Langlois'nın Fransızcaya tercümesi, s. 293; Recueil des historiens des Croisades, Documents Armeniens, Tom. I, Dulaurier tercümesi, s. 324.

Bu suretle gerek Danişmendname'nin ve gerek Abū Ḥāmid'in ve gerekse Aksarāyī'nin ve ondan sonra bu kaynaklara dayanan müelliflerin Emîr Danişmend'in fütuhat mıntakası olmak üzere gösterdikleri bölgelerin mühim bir kısmının — yukarıda zikrettiğimiz veçhile — Kutulmuş-oğullarının başlığı altında gaza yapan Emîr Tutak ve bilhassa Emîr Artuk Bey tarafından açılmış olmasına nazaran Artuk Bey'in Anadolu'dan alınmasından sonra — belki de Kutulmuş-oğullarının inha ve tavsiyeleri üzerine — büyük sultan Melikşah'ın Emîr Danişmend'i Artuk Bey'in fütuhatını tamamlamak için onun yerine tayin ve tevzif etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Emîr Danişmend Artuk Bey'in fütuhatını tamamlamış ve Kelkit havzasının bir kısmı ile yâni Niksar havalisi ile aşağı Yeşilırmak mıntakasını yâni Amasya ve mülhakını sahile kadar açmıştır. Danişmendname'nin ona daha büyük bir fütuhat mıntakası isnad ederek evvelce Artuk Bey tarafından açılmış olan Sıvas, Tokat ve Çorum havalisinin ve hatta bununla da iktifa etmeyerek Çankırı ve Kastamonu bölgelerinin fethini bile ona isnad etmesi külliyen uydurmadır ve hiç bir temele dayanmamaktadır. Bu rivayet Emîr Danişmend'in evvelâ Artuk Bey'in açmış olduğu yerlerde emaret kurmuş olmasından ve bilâhare bütün Anadolu'nun fatihi ve sultanı olan Süleyman Şah I.'ın ölümünden ve onun oğullarının büyük sultan tarafından İran'a gönderilmesinden ve bu suretle Anadolu sultanlığının muvakkaten ortadan kaldırılmasından sonra başsız kalan ve birbirine düşen ve birbirleri aleyhinde zaferler kazanarak topraklarını genişletmek isteyen emîrlerin mücadeleleri sırasında emîr Danişmend'in de kendi ülkesini bir miktar genişletip Kızılırmak kavsinin orta ve şimal kısımlarını almış olmasından, daha sonra da Emîr Danişmend'in oğlu Emîr Gazi'nin Anadolu sultanı Kılıç Arslan I.'in Şehzadeleri arasındaki dahilî harplere karışarak Kastamonu ve Çankırı'yı ve hatta Kayseri'yi ve Ankara'yı ve nihayet Malatya'yı alarak Danişmentli emaretini Anadolu Selçuklu sultanlarının devletine muadil olacak koca bir devlet haline getirmesinden ve bu genişlemenin halk arasında bıraktığı yanlış hâtıraların rivayetinden ibaret hurafî ve hakikatle hiç bir alâkası olmayan bir hikâyedir.

1077'de Elcezire hududunda bulunan Türk ümerasından Gümüştekin Urfa ve Nizip havalisine yürüyerek hâlâ orada tutunmakta olan Bizans kuvvetlerini bozguna uğratmıştır[1]. Bu Gümüştekin'in büyük sultan Melikşah'ın generalleri arasında bulunan müteaddit Gümüştekin'lerden (Gümüştekin Candar) olması kuvvetli bir ihtimal dahilindedir.

Öteden beri karışmış olan Bizans imparatorluğunun işleri 1077'den itibaren büsbütün altüst olmuştu. Rumeli kıt'asındaki Bizans ordusu kumandanı Nikefor Bryennos kendisini imparator ilân ettiği gibi, Anadolu'daki orduların kumandanı olan Nikefor Botanyates de aynı zamanda kendisini imparator ilân etti ve bu ikincisi doğruca İstanbul'a yürümeğe hazırlandı. İstanbul imparatoru Mikhail Dukas ile onun tarafdarları, orta Anadolu'yu açmış olan Kutulmuş'un iki oğluna yâni Mansur ile Süleyman'a haber göndererek mühim bir para mukabilinde bu mütegallibenin yolunu kesmelerini rica ettiler. Süleyman bundan biraz evvel, müellifi meçhul olan farsça *Tarih-i Al-i Selçuk*'un[2] rivayetine inanmak lâzım gelirse Konya şehrini Martavkosta adlı Bizans valisinin elinden harben aldığı gibi, bu şehrin civarında bulunan Kavala = Kabala = Kevele kalesini de zaptetmiş ve bundan sonra Anadolu'nun garp bölgelerindeki kale ve şehirlerin mühim kısımlarını da birer birer harben veya sulhan ele geçirmişti. Fakat merhum Sultan Alp Arslan'ın eniştesi olup da Bizans'a iltica ettiğini evvelce söylemiş olduğumuz Erbasgan oğlu ile onun maiyetinde kalmış olan ve Yıvak=Yavuk ulusuna mensub bulunan Türkmenler Botanyates'e iltihak etmişlerdi. Selçuk oğullarından olan bu zatın tavassutu ve aynı zamanda onun Kutulmuş oğullarının karargâhına kadar gelip onlarla yâni amcazadeleri ile görüşmesi sayesinde Botanyates serbestçe yoldan geçebildi ve hatta biraz sonra müzakereye girişerek onlardan imdat bile aldı. Evvelâ İznik şehrini kolayca işgal etti ve ondan sonra da İstanbul'a girerek imparatorluk tacını giyindi. Fakat o sırada Rumeli'de imparatorlu-

[1] Muralt, c. II, s. 31.

[2] Pariste'te Bibliotheque Nationale'de farisi yazmalar arasındadır.

ğunu ilân etmiş olan Nikefor Bryennos ile mücadele etmek için kâfi kuvveti mevcut değildi. Bundan dolayı Türk prenslerinden yardım istemek mecburiyetinde kaldı. O sırada karargâhlarını Kütahya şehri civarında ve Porsuk çayının etrafında tesis etmiş olan Mansur ile Süleyman kardeşler yeni imparatora yardımda bulunmak üzere bulundukları yerden hareketle İstanbul şehrinin karşısına kadar geldiler ve imparator yardım kuvvetleri verdiler. Fakat bu iki prens Boğaziçi'ne geldikten sonra arkalarında bıraktıkları bütün Anadolu kıt'asına artık kendi ülkeleri nazırı ile bakmağa başlamışlar ve maiyetlerindeki boy ve oymak bey ve reislerinin her birini bir tarafa göndererek açılmamış olan garbî ve şimalî Anadolu bölgelerini ve bu bölgelerdeki kale ve şehirleri zaptettirmeğe başlamışlardı. Arap müverrihleri Mansur ile Süleyman kardeşlerin biraz sonra aralarının bozulduğundan ve Süleyman'ın Mansur'u mağlûp ederek bütün memleketi aldığından ve Anadolu'ya yayılmış olan bütün Türkmen boy ve oymaklarını kendi etrafına toplamış olduğundan bahsederler. Hakikaten Anadolu hâkimiyetini paylaşamayan bu iki kardeşin arası şiddetle açılmıştı. Süleyman, kardeşinin isyana hazırlanmakta olduğunu büyük metbû olan Sultan Melikşah'a bildirmiş ve o da, o esnada İstanbul sarayında misafir olarak kalmakta bulunan Mansur'un öldürülmesi için imparatora bir elçi göndermişti. Fakat imparator vaad ettiği halde sözünde durmamış ve Mansur tekrar İstanbul'dan Anadolu'ya dönerek kardeşi ile mücadele ve muharebeye başlamıştı. Süleyman'ın yeniden vuku bulan müracaatı üzerine büyük Sultan Melikşah Türk imparatorluğunun en güzide ve en muzaffer generallerinden biri olan Emîr Porsuk'un kumandasında olmak üzere Anadoluya büyük bir ordu göndermiştir[1]. Bu ordu Süleyman'ın kuvvetleri ile birleşti ve Mansur'un kuvvetleri ile muharebeye tutuştu. Malatyalı Ebül Ferec'in süryani vekayinamesine nazaran Porsuk ile Mansur muharebeye bir son vermek için teke tek mubareze etmişlerdir ve mubareze esnasında Porsuk'un hilesi sayesinde Mansur telef olmuştur. Mansur'un ölümünü müteakip bütün Anadolunun hâ-

[1] Şerif ʿAlâ'inin bu hususdaki malûmatını şerh ve tefsir ederek, Anadolu'ya gelen kuvvetlere büyük Porsuk'un değil, onun oğlu genç Porsuk'un kumanda ettiği hakkında XVI ve XVII. asır Türk tarihçilerinin verdikleri mâlûmat yanlıştır.

kimiyeti, büyük hükümdar Melikşah'a sadık olan ve onun tarafından sevilen Süleyman'a kalmış ve bu kıt'anın hükümdarlık menşuru müşarünileyhe gönderilmişti. Zahiren büyük Türk imparatorluğunu takviye etmek ve fakat hakikatte onun birliğini ve tesanüdünü kırmak maksadını takip eden ve bunun için Selçuklu prensleri ile diğer Türk beylerine — güya hâkimiyetlerini meşru kılabilmek için — hil'at göndermekte ve ünvan vermekte olan Bagdad Abbâsî halifesi de Kutulmuş-oğlu Süleyman'a saltanat menşuru göndermiş, sancak ve hil'at yollamış ve ona Sultan unvanı ile hitap etmişti. Sultan-ı Azam yani en büyük sultan unvanı ile hitap edilen Melikşah'ın zamanında böylece Sultan unvanının Anadolu vali-i umumisi olan Süleyman'a tevcih edilmiş olması dikkate şayandır. Yalnız büyük Sultan Melikşah 'ın büyük divanı Süleyman'ın unvanını ancak Melik yani Kıral olarak tanıyordu[1]. Süleyman bu unvandan başka Şah lâkabını takınmış ve aynı zamanda müslüman olmayan kavimlerle yapılan muharebelerde galip gelen veya onlardan ülke açan büyük islâm serdarlarının kazandıkları Gazi unvanı mefharetine de nail olmuştu[2]. Yalnız Anadolu sultanı olan Süleyman Şah değil, Anadolu fethine iştirak eden diğer büyük Türk emîr ve beyleri de bu şerefli unvana nail olmuşlardı.

Mansur'un maiyetinde bulunan ve Anadolu'nun açılmasına iştirak eden emîrlerin ve beylerin bir kısmı Süleyman'ın maiyetine girip onun müttefiki veya tabii olmuşlardır. Ona tâbi olmak istemeyenler büyük sultan Melikşah'ın kardeşi olup Arrān vâlisi olan ve Atsız'ın Suriye'de Fatimîlere karşı mağlubiyeti üzerine onun yerine Suriye kırallığına tayin edilen şehzade Tutuş'un maiyetinde bulunmak ve idareleri altındaki boy ve oymaklarla birlikte Suriye'ye gitmek emrini almışlar ve oraya gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Evvelce adları geçen Afşin, Sanduk, Dilmaç-oğlu Muhammed, Davdav-oğlu, Tarank-oğlu Suriye'ye giden ve Tutuş'un maiyetine giren beylerin en meşhurla-

[1] İbn Aybek al-Davādār, Kanz al-Durar va Cāmiᶜ al-Gurar; Canābi, Al-ᶜAylam al-Zāhir, Şerif ᶜAlā'i'den naklen; İbn al-Azrak, Tārih-i Mayyāfārikin (bunların üçü de yazmadır); Bryennos, fr. trc., s. 759- 764; Zonaras, fr. trc., fol. 109-110; Michel le Syrien, fr. trc., c. III, s. 172-173; Bar Hebraeus, ing. trc, s. 227.

[2] Gibbon, fr. trc., c. XI. s. 245.

rıdır. [1] (1077). Bilâhare bazıları tekrar Anadolu'ya dönmüş ve bazıları da Irak'a gitmiş olan bu emîrlerin Suriye'deki sergüzeştleri millî tarihimiz olan Anadolu Türk tarihinden ziyade, Türk imparatorluğu yâni Büyük Selçuklular devleti tarihi ile Suriye Selçukluları tarihini alâkadar ettiği için bu bahsin bu kitapta zikrinden vazgeçilmiştir.

SULTAN SÜLEYMAN ŞAH I., KUTULMUŞ-OĞLU (NASIRÜDDEVLE EBÜLFEVARİS)

Doğruluğu katiyetle tevsik edilemeyen bazı manzum Al-i Selçuk Şehnamelerine göre Rüknüddin lâkabını da alan Anadolu'nun ve Türkiye'nin ilk sultanı olan bu padişahın, vukuatın cereyanından ve eski müverrihlerin menkulâtından anlaşıldığına göre, evvelâ Konya şehrini payitaht yaptığı anlaşılmaktadır. Süleyman Şah Anadolu'nun cenup ve garp havzalarında fütuhata devam ederken ve aynı zamanda Türk emîrleri ile Türkmen beyleri Bizans şehir ve kalelerini birer birer açmakla uğraşırlarken, Bizans imparatoru Nikefor Botaniyates de Rumeli'de kendisini imparator ilân etmiş olan Nikefor Bryennos'a karşı Süleyman Şah'tan almış olduğu imdat kuvvetleri ile Bizans müverrihlerinin Khomaten tesmiye ettikleri Anadolu'nun yerli hıristiyan halkından toplıyabildiği askerlerin başına Alexis Kommenos'u kumandan tayin etmişti. Bryennos Balkan yarımadasındaki Peçenekleri etrafına toplamıştı. Fakat muharebe sırasında Peçenekler Anadolu'dan gelen soydaşlarına karşı harbetmek istemeyerek dağıldıklarından, Briyennos bozguna uğrayıp esir oldu. Bir taraftan Bizans'a imdat kuvveti gönderirken, diğer taraftan da onun hâkimiyeti altındaki bölgeleri ve şehirleri almakta devam eden Türk sultanının İstanbul'a doğru ilerlemekte olan fütuhatını tevkif etmek isteyen impara-

[1] İbn al-ʿAdim, Zubdad al-Halab; Tārih al-Sālihi - bu eserin Cemaleddin İbn Vāsil tarafından telif edilmiş olması kuvvetle zannolunuyor-; Emîr Beybars, al-Davādār, Zubda al-fikrā fi tārih al-Hicra (her üçü de yazma).

tor, Türk imdat kuvvetlerinin Avrupa'dan dönüşünü müteakip, Rumeli'de ve Anadolu'da kendine henüz bağlı kalan memleketlerden toplayabildiği bir kuvvetin başına Konstantin Ducas'ı tayin ettti. Fakat bu general daha Üsküdar'a geçer geçmez kendisini imparator ilân etmekte gecikmedi. O da tıpkı Botonyates gibi Türklerle ittifak edip onlardan imdat kuvvetleri alarak İstanbul'a geçmek istiyordu. Fakat hiçbir şeye muvaffak olamadan yakalandı ve ordusu da dağıldı (1078) [1].

1079 ve 1080 senelerinde Türk fütuhatının Akdeniz ve Ege denizi kıyıları ile Karadeniz sahillerine kadar geldiğini görmekteyiz. Bu sırada Bizans zadegânından ve en büyük generallerden olup İstanköy adasındaki malikânesinde yaşamakta olan Nikefor Melissenos Ege sahillerine gelmiş olan Türk emîr ve beyleri ile münasebetler tesis etmiş ve bu dostluklar ona da Botanyates gibi imparator olmak sevdasını ilham eylemişti. Kendini imparator ilân eden bu adam Türk kuvvetlerini kendine yardımcı kılabilmek için Anadolu şehirlerinden olup da henüz onlar tarafından açılmamış olan belde ve kaleleri birer birer onlara teslim etti. Bu suretle Frigya ve Lidya şehirleri kâmilen Türklerin eline geçmiş olduğu gibi, İonya ve Karya havalisindeki şehirlerin bir kısmı da onların eline düştü. Buna mükâfatan Melissenos Türklerden aldığı yardım kuvvetleri sayesinde İznik'e yerleşti ve İstanbul'a yürümeğe hazırlandı. İmparator Nikofer Botanyates bu yeni rakibinin üzerine göndermek maksadı ile Rumeli ordusunu Anadolu'ya geçirip Hadım Yuannis'i başkumandan tayin etti. Nikofer Milissenos da öteden beri şahsan dostu bulunduğu Anadolu sultanı Süleyman Şah'a haber gönderip muavenetine gelmesini rica etti. İstanbul imparatorunun ordusu ilerleyerek İznik şehrini kuşattı. Muhasara bir hafta kadar sürdü. Bu esnada Süleyman Şah büyük bir kuvvetle kuşatılanlara imdada geldi. Kuşatanlar yani İstanbul kuvvetleri ric'ate başladılarsa da İznik'te bulunan ve Melissenos ile işbirliği yapmış olan Türkler tarafından takip edildiler. Biraz sonra Süleyman Şah'ın ordusu da yetişti. Bizans ordusu ister istemez mu-

[1] Bryennos trc., s. 774-792; Anne Comnene trc., s. 16-26; Chalandon, Alexis Comnene, s. 35-38.

harebeyi kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Yuannis muharebe kumandanlığını Georges Paleologos'a vermişti. Şiddetli bir savaş oldu ve bu savaş Anadolu sultanının galebesi ve Bizans ordusunun fena halde bozgunluğu ile bitti. Paleologos da birkaç yerinden yaralandı ve başkumandan ile birlikte ve ölümden kurtulan askerlerle beraber İstanbul'a kaçmağa muvaffak oldu. Bu muzafferiyetten sonra Anadolu sultanı da İznik'e girerek bu şehri kendi ülkesine ilhak eyledi. Melissenos, sultanın himayesinde olarak, pek az bir müddet Adadolu'nun bu garp kısmında yûni Misya havalisinde küçük bir bölgeye hâkim oldu ise de bilâhare onun hükûmeti sultan tarafından zapt ve kendisi büsbütün tardedildi (1080).

Anadolu'nun en büyük ve tarihî şehirlerinden biri olup bilhassa kilise tarihinde pek meşhur olan ve muhteşem surlar ile çevrilen İznik şehri Türk sultanı tarafından hükûmet merkezi ittihaz edildi ve şimdiye kadar Konya'da bulunan payitaht buraya naklolundu. İstanbul'u zapt için en yakın bir hareket üssü olan bu şehri ele geçiren Süleyman Şah biraz sonra bütün Marmara sahillerine hâkim olmuştur. Bursa ve İzmit başta olmak üzere Bitinya havzasındaki bütün şehirler kendiliklerinden birer birer teslim olmuşlardır. Biraz sonra Süleyman Şah bütün Kocaeli yarımadasını hiçbir mukavemet görmeden baştan başa geçerek İstanbul boğazına kadar gelmiş ve Üsküdar ve Kadıköy dahil olmak üzere boğazın Anadolu sahiline hâkim olmuş ve asırlardanberi bütün müslümanların matmahi nazarı olan, azameti ve servet ve samanı bütün şarkta bir efsane haline gelmiş bulunan bu meşhur şehri temaşa eylemiş ve ileride açmağı tasavvur ettiği bu büyük beldeye hayretle bakmıştı. Süleyman Şah boğazın Anadolu sahillerinde gümrük daireleri tesis ettirmiş ve gelen geçen gemilerden vergi almağa başlamıştı (1080). [1]

---

[1] Bryennos tercümesi, s. 793-801; Lebeau, c. XV, s. 77-82. Arap tarihçisi ʿAẓimi başta olmak üzere İbn Dokmāḳ ve diğer müellifler İznik'in 1075 senesinde alındığını söylüyorlar. İbn Hamdūn al-Bagdādi ile onu mahez ittihaz eden müellifler ise daha muahhar bir zamanda yâni 1085'de bu şehrin açıldığını zikrederler. Fakat bunlar vak'aların cereyan mahallinden uzakta oldukları için Bizans müverrihlerinin rivayetleri daha doğrudur,

Anadolu'nun garp kısmında bu fütuhat devam ederken bu kıtanın doğu bölgeleriyle Arran ülkesinde de başka bir takım hâdiseler vukua gelmekte idi. Kıral Bagrat'ın yerine geçen gürcü kıralı Giorgi II. nin saltanatı zamanında onun bir muhafız kıt'ası tarafından korunmakta olan Gag kalesi isyan etmiş ve bu isyan evvelce adı geçen Liparit'in oğlu Yoane tarafından bastırılmış ve bu kale onun tarafından teslim alınmıştır. Yoane burasını Emîr Fadlun'a satmıştır. Bundan biraz sonra bu Yoane ile oğlu Liparit büyük Sultan Melikşah'ın yanına giderek bir müddet onun yanında kaldılar. Bundan sonra büyük sultan bizzat Gürcüstan'a giderek maiyetinde Yoane de bulunduğu halde Samşvilde'yi muhasara ve zaptetti. Ondan sonra Karthili bölgesine girerek pek çok esir ve ganimet topladı; dönüşünde Gence'ye gelip burasını aldı ve bir rivayete göre Serheng Savtekin'e verdi ve buranın emîri Fadlun'u hükûmetinden mahrum etti. Bir müddet sonra Serheng Savtekin gerek kendinin ve gerekse tekrar emaretine iade edilen Gence Emîri Fadlun ile Dovin ve Dmanis emîrlerinin de kuvvetlerini yanına almış olduğu halde kıral Giorgi'nin üzerine yürüdü. Kıral bütün kuvvetlerini toplayarak karşıya çıktı ve Farçkhis civarındaki mevkide bunlarla muharebeye tutuştu. Gürcü rivayetine nazaran Savtekin ve diğer Arrân emîrleri muharebede bozguna uğrayarak çekilmişlerdir. Kıral bu muzafferiyetten sonra vaktiyle gürcü kırallığında vuku bulan fetret esnasında Bizans imparatorluğu tarafından işgal edilmiş olan kaleleri ve ezcümle Abkhazya'nın başlıca mühim mevkii olan Anaphya = Anapa ile Klarceth, Şavşeth, ve Cavakheth bölgesinin ve Artan = Ardahan hıttasının kalelerini geriye almıştır. Kıral bundan sonra Türkler eline geçmiş olan Kars şehri ile mülhakatını, Vanand, Karnifor ve Asyan kalelerini almış ve buralara yerleşen Türkleri çıkarmıştır. [1]

Serhenk Sevtekin ise Arrān'daki Türk kuvvetlerini toplayarak Gürcülerle yeniden muharebelere tutuşmuştur. Yine gürcü anallarının verdiği malûmata nazaran Sevtekin muvaffak olamamış ve bu vaziyet bizzat büyük Sultan Melikşah'ın müdahalesine sebebiyet vermiştir.

---

[1] Brosset, Hist. de la Georgie, c. I, s. 343 - 345

Senesi kat'î şekilde tesbit edilemiyen bir tarihte [1] büyük Sultan bizzat Aras'ı geçerek Gürcüstan'a girmiş ve Samşvilde'yi muhasara vezaptederek buranın kumandanı olan Liparit'in oğlu Yoane'yı esir etmiş ve badehu Somkheth bölgesini yağmalayarak geriye dönmüş ve Savtekin'e mühimce bir kuvvet bırakmıştır. O sene içinde Savtekin bu ordu ile Samşvilde ovasına girmiştir. Gürcü kıralı Giorgi II. kuvvetlerini toplayarak onu karşılamağa çıkmıştır. Gürcü kaynaklarının rivayetine göre Farçakhis'te ikinci defa' şiddetli bir muharebe vukua gelmiş ve Savtekin gene bozguna uğramış ve çekilmiştir. Bu muzafferiyetten sonra kıral, Tao ve badehu Bana'ya gitmiştir. Kıralın burada bulunduğu esnada Bizans imparatorluğunun şark hududu kumandanı unvanını taşıyan Grigor b. Bakouryan kıralın yanına gelmiş ve ona arz-ı hizmet etmiştir. Vaktiyle Ani şehrini Sultan Alp Arslan'a karşı müdafaa etmiş olan bu general Oltisni = Olti, Karnoukalak = Kalikala = Teodosiapolis (bugünkü Erzurum) şehirleri ile evvelce Gürcüler tarafından zaptedildiğini gördüğümüz Kars beldesini eline geçirmiş ve Bizans imparatoru namına bu söylediğimiz bölgelerde bir düklük tesis eylemişti. Gürcü kıralının bu havaliye gelmesi üzerine bu general Kars müstahkem mevkiini kırala tekrar vermek mecburiyetinde kaldı ve kıral da bu şehri Şavseth aznavurlarına vererek müdafaalarını onlara tevdi etti. 1080 senesinde Sultan Melikşah müzminleşen bu vaziyeti düzeltmek için büyük ümeradan Emîr Ahmed'i mühim bir kuvvetle Arrân'a gönderdi. Bu emîr Kouel mıntakasında kıralı müthiş bir mağlûbiyete uğrattı. Ondan sonra gelerek Kars'ı muhasara etti ve meteaddit defalar Türkler tarafından alınmış olduğunu gördüğümüz bu şehir suret-i katiyede alındı. Emîr Ahmed bundan sonra Bizans imparatoru namına hâkimiyet icra eden Grigor'un elindeki Erzurum ve Olti bölgelerini ve diğer memleketleri birer birer işgal etti ve bu havalideki Rum hâkimiyetine suret-i katiyede son verdi. Saltuk oğulları devletinin ve bunların kurucusu olan Emîr Ebülkasım'ın burada merkezi Erzurum olan emareti bu 1080 tarihinden itibaren tesise başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Artık Bizans elinden suret-i kat'iyede alınan bu bölgeye Türkmenler büyük bir kesafetle yerleş-

[1] Tahminen 1078 yahut 1079 yılları.

mişlerdir. Emîr Ahmed bundan sonra yanındaki büyük ordusu ile tekrar Gürcüstan'a girmiş fütuhata başlamıştır. Gürcülere düşman olan diğer hıristiyanlar bu emîr ile işbirliği yapıyorlardı. Gürcü kıralı ikinci defa bu emîre karşı mukavemete teşebbüs etti ise de fena halde bozguna uğrayarak Acara'ya çekildi ve orada da takip edildiği için Abkhazya'ya kadar kaçmağa mecbur oldu. Kıralın hazinesi, silâhları ve sofrasına ait bütün kıymetli eşya ile gerek kıralın ve gerekse onun didebullarının bütün otağları ve eşyaları iğtinam edildi. Emîr Savtekin'in muvaffakiyetsizliklerinin intikamını almış olan ve Gürcüstan'dan büyük ganimetler toplayarak geriye dönen Emîr Ahmed ve maiyetindeki diğer beyler Arrān'a dönerlerken yolda maiyetlerinde birçok Türk boy ve oymakları bulunduğu halde Anadolu'ya gitmekte olan Ebû Yakub ve İsa Börü adlı iki büyük emire tesadüf ettiler. Onlara iğtinam etmiş oldukları altınları ve diğer servetleri gösterdikten ve Gürcü kıralının fena halde bozguna uğratıldığını söyledikten sonra Gürcüstan'ın çok zengin ve hazineler ile dolu bir memleket olduğunu ve kalelerinin mukavemet edemeyecek bir halde bulunduğunu bildirerek bu ülkede kalıp yerleşmelerini onlara tavsiye ettiler. Bunun üzerine o iki büyük emîr yürüyüş istikametlerini değiştirip 1080 senesinin sonlarına doğru Gürcüstan'a girdiler ve maiyetlerindeki boyları ve oymakları her tarafa yaydılar. Asisforni, Kharceth bölgelerini denize kadar işgal ettiler. Ondan sonra Şavşeth, Acara, Samçkhe, Karthli, Argoueth, Samokalako yani Kouthathis bölgeleri ile Çkondiya mıntakası kâmilen Türkler tarafından işgal edildi; şehirler zaptolundu ve mukavemet edenler esir edildi. Bu arada mukavemet eden Kuthathis, Artanouc şehirleri ile Klarcheth bölgesi tahrip olundu. Türkler kış gelip de şiddetli kar başlayıncaya kadar Gürcüstan'da kaldılar ve kışın Mokan'da bulunan kışlaklarına çekildiler; ertesi sene, yâ'ni 1081'de tekrar Gürcüstan'a girerek fütuhata ve ganimet almağa devam ettiler. Çoruh menbalarına kadar işgal eden Türklerin bu tarihte sahilden aşağı inerek Trabzon şehrine kadar bütün sahil mıntakasını da ellerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Bizans müverrihi Anna Comnena Trabzon'un Türkler eline geçmiş olduğunu serahaten söylemekte ve bilâhare buranın Theodor Gabras

tarafından geri alınarak Bizans imparatorluğuna bağlanmış olduğnuu zikretmektedir.

Türklerin bu taarruzlarına karşı duramayacağını gören ve ümitsiz bir vaziyete düşen kıral Giorgi, devam etmekte olan istilâ ve akınlara bir nihayet verebilmek için büyük sultanın yanına gidip dehalet etmekten başka bir çare bulamadığından İsfahan'a gitmek ve büyük sultanın dergâhında kulluğunu arzetmek mecburiyetinde kaldı. İmpratorluğunun azameti nisbetinde şahsan büyük ve âlicenap olan sultan Melikşah kıralın ricalarını kabûl etti, haraç vermek, kendine tâbi olmak ve aynı zamanda seferlerde maiyetinde bulunmak şartı ile onun ülkesini himaye edeceğini vaad etti ve istilânın durdurulması zımnında Arran ümerasına fermanlar gönderdi. Sultan bundan başka Kakheth ve Hereth bölgelerini de ayrıca kırala ihsan etti ve ondan sonra ona bir türk müfrezesi terfik ederek memleketine geri gönderdi. Fakat kıral Giorgi Türk emîrlerinden o kadar yılmıştı ki, kendisine hediye edilen bölgeleri almayı düşünmek şöyle dursun, kendi elinde bulunan Suceth ve Koukheth bölgelerini kendisini getirmiş olan Türk müfrezesine teslim etmek sureti ile büyük sultanın kendisine karşı olan teveccühünü arttırmağa çalıştı. Kıral bundan sonra Likh dağlarını geçerek Abkhazya'ya gitti ve oradaki karargâhında oturarak büyük sultanın bir tabii sıfatı ile, Türk emîrleri ile hoş geçinmeye mecbur oldu. Kakheth kıralı olan Agsathan = اخستان kendi ülkesinin gürcü kıralına bağışlandığını duyunca telâşa düşmüş ve Sultan Malikşah'ın yanına gidip babası Sultan Alp Arslan zamanında kabûl etmiş olduğu islâm dininde sabit olduğunu anlatmış ve bu sayede kırallığını kurtarmıştı. Büyük sultan Melikşah bütün Arran ülkesine, Azerbaycan'a ilâveten amcasının oğlu Kutb al-Dîn İsmâ'îl b. Yâḳūtî'yi umumî vâli, yani Türk kıralı tayin etmişti. [1]

Anadolu'nun şarkında ve Gürcüstan'da bu vukuat cereyan ederken 1081 senesinde büyük sultan Melikşah'ın generallerinden Husrev adlı bir emîr Urfa havalisine yürüyerek buradaki Bizans düklüğüne

[1] Brosset, Hist. de la Georgie, c. I, s. 346-349; c. II; Chronique de la Georgie, s. 56; Müneccimbaşı Derviş Ahmed, Cāmi' al-Duval, Şeddad oğulları faslı (Derbend-name'den naklen); Matthieu, s. 204; Kesrevi Tibrizi, Şehriyaran i-Gümman, cüz III, Şeddadiyan, s. 51-56.

tâbi olan muhtelif kasabalara akınlar yapıp sayılı muvaffakiyetlere nail olduktan sonra şarka dönmüştü. [1]

Diğer taraftan Anadolu sultanı Süleyman şah da Cyzicus şehri başta olmak üzere bütün Kapıdağı yarımadasını ve Marmara havzasındaki diğer kasabaları birer birer işgal ederek Çanakkale boğazına kadar fütuhatını uzatmıştı. Türk kuvvetleri her iki boğazın Anadolu sahillerine yerleşmiş bulunuyordu. İstanbul'a ve Rumeli'ye karşı tehditleri hissedilir bir şekil almağa başlayınca Bizans imparatorluğu büyük bir buhran ve heyecan içinde kaldı. Bu sırada Bizans'ın Rumeli'deki ordusu İstanbul'a doğru yürüyerek kendi kumandanı olan Alexis Komnenos'u imparator ilân etti ve bu general şehre girerek hükümeti eline aldı. Türkleri Boğazlardan ve Marmara sahillerinden geriye atmak isteyen ve bunun için bütün ömrü müddetince çalışan ve Haçlıları İstanbul üzerinden şarka getirmeğe sebep olan bu yeni imparator daha cülusundan itibaren Anadolu sultanı ile kâh dostluk ve kâh düşmanlık yaparak münasebete girişmiştir. İmparator Alexis korsanlık yaptırarak Türkleri İstanbul boğazından geri çekilmeğe mecbur etmiş ve ondan sonra da sultan Süleyman Şah'a müracaat ederek muayyen bir vergi vermek mukabilinde sulh istemişti. Kocaeli yarımadasından İzmit körfezine akan Drakos çayı Bizans ve Türk devletleri arasında hudut olarak kesildi ve sulh muahedesi akdolundu. Bu çayın bugün Maltepe'de Dragos tepesinin garbından geçen küçük çay olduğu şüphesizdir. [2]

Yine bu 1081 senesinde Musul hükümdarı bulunan ʿUkayl oğlu Şaraf al-Davla Muslim b. Kurayş, Ḥarrān ve Süruç şehirlerini arap Numayr oğullarının elinden zaptetmişti. Bu sırada şarkî Arabistan fütuhatını ikmal edip Irak'a dönmüş olan ve Suriye'de açılacak olan bölgelerde kendisi için bir emaret yeri arayan Türkmen reisi Artuk Bey, yanında Suriye kıralı Tac al-Davla Tutuş'un annesi de olduğu halde, Elcezire'ye gelmiş ve Müslim'in onun yolunu kesmesine rağmen Suriye'ye inmeğe muvaffak olmuş ve Tutuş'un yanında büyük

[1] Matthieu, s. 185.

[2] Anne Comnene, s. 139-141; Muralt, c. II, s. 47; Chalandon, Alexis, s. 71 - 72.

mevki almıştı. Artuk Bey daha sonra 1082'de Tutuş'un emri ile Kudüs'e gitmiş ve burada merhum Emir Atsız tarafından vali olarak bırakılmış olan emir Turmuş ile müzakerde bulunarak şehri teselüm eylemiştir. Tutuş Kudüs havalisini Artuk bey için az gördüğünden Şarhad şehrini de onun iktaına ilâve etmişti. Kudüs'te bulunan merhum Atsız'ın zevcesi ve kızı ile dayısı bu şehri terkederek Bagdad'a döndüler.

Tutuş'un Atsız'ı öldürerek Suriye kıralı olduğu 472 = 1079 senesinin akabinde ve 1080 senesi başlarında Halep şehrini ve havalisini Mirdas oğullarından almış olan Musul hükümdarı Şaraf al-Davla Antakya dükü Flaretos'tan senevî 300.000 dinar haraç istemiş ve onun bu arzuyu reddetmesi üzerine Antakya'nın fethine hazırlanmış ve bu dükten nefret eden şehrin ahalisi ile - beldeyi kendisine teslim etmeleri için - gizli muhaberelere başlamış ve fakat yanındaki hırıstiyan kâtibinin hıyanet ederek Antakya'ya kaçıp meseleyi Antakya düküne bildirmesi yüzünden burânın zaptı akim kalmıştı. 1082 senesi sonunda Suriye hükümdarı Tutuş bir taraftan Şaraf al-Davla'nin elinden Halep şehrini, diğer taraftan Flaretos'un elinden Antakya'yı almağa hazırlanarak Halep ile Antakya arasında karargâh tesis etmiş ve maiyetinde bulunan Artuk Bey'e Halep havalisini garet ettirmeğe başlamıştır. Fakat Tutuş biraz sonra metbuu ve ağabeyisi olan büyük Sultan Melikşah'tan aldığı emir üzerine Halep muhasarasını bırakarak Dimişk'a dönmek mecburiyetinde kaldı. İmparator Melikşah aynı zamanda imparatorluğunun hiç sınmaz ve bozulmaz büyük direklerinden biri olan Emîr Artuk Bey'in kendi dergâhına gelmesini emrediyordu. Artuk Bey bu emre imtisalen maiyetindeki Türkmenlerle büyük sultanın dergâhına dönmüştür.

Artuk Bey'in ayrılmasından dolayı Tutuş'un kuvvetsiz bir hale düştüğünü anlayan Şaraf al Davla maiyetine Türkmenlerden, Araplardan ve Kürtlerden çokça kuvvetler toplayarak Dimişk'a yürüyüp bu şehri muhasaraya başladı. Muhasara devam ettiği sırada Ḥarrân şehri ahalisinin, başlarında şehrin eski emîrleri olan Numayr oğullarının ve şehrin kadısının teşvikleri ile, isyan ettiklerini öğrendi ve bu muhasarayı bırakarak sür'atle Harrân'a döndü. Ḥarrânlılar evvel-

ce Artuk bey ile birlikte Anadolu'nun fethinde çalışmış bulunan ve şimdiki halde Harput taraflarında kendine bağlı olan boy ve oymaklar ile karargâh kurmakta bulunan Türkmen reisi Emir Çubuk'a haber gönderip şehirlerinin teslimini teklif ettilerse de Şaraf al-Davla daha evvel yetişerek beldeyi kuşattı. Bu muhasara sırasında Çubuk maiyetindeki Türkmenler ile imdada geldi ise de Şaraf al-Davla onları Cüllab جلاب çayı kenarında bozguna uğratarak geri çekilmeğe mecbur etti ve bundan sonra muhasaraya devam ederek şehri hücum ile aldı ve isyan başlarını telef eyledi (sene 1083). Ertesi sene Şaraf al-Davla Antakya düklüğüne tabi olan müstahkem şehirlerden Sümeysat سميساط = Samsat'ı muhasara ile almağa muvaffak olmuştu. Bu mühim mevkiin alınmasından sonra Fırat kıvrıntısında bulunan Kâhta, Hişn Manşūr ve daha sonra Gerger kalesinin de islâmların eline geçtiği anlaşılmaktadır. [1]

1082 senesinde Anadolu dahilindeki kalelerin birer birer açılması bir taraftan devam ederken diğer taraftan Anadolu sultanı Süleyman Şah da bizzat Tarsus'u muhasara ederek almış ve Trablusşam'da hükümdar olan İbn ʿAmmār'a ابن عمار müracaat ederek yeni fethettiği bu şehir için kadı, ve camii için hatip istemiştir. [2]

[1] Sibṭ İbn al-Cavzi, Mirʾāt al-Zamān (yazma) (Ayrıca İbn al-Kalānisi haşiyesi, s. 116); İbn al-Athir, c. X, s. 45, 46, 47; İbn Şaddād, Aʿlāḳ al-Haṭira c. II, bk. Harrān; Bar Hebraeus, s. 229.

[2] Sibṭ ibn-al-Cavzî, ayni eser; Tarih-i âl-i Selçuk, türkçe (yazma; Edirne, Sultan Selim kütüphanesi, Bâdi Ahmet ef. yazmaları, nr. 512)

Bu zamanda İstanbul'da yaşayan Bizans müverrihleri 1080'den itibaren Sultan unvanını almış olan Süleyman Şah'ın büyük Sultan Melikşah ile alâkasını keserek tamamiyle müstakil olduğunu ve hatta biraz sonra da ona ksrşı muhalif ve isyankâr bir tavır aldığını söylerler (Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides s. 100-101). Süleyman Şah'ın ülkesi yanında bu kadar sünni emirler dururken bilhassa ehli sünnetin cumhuru üleması ve Selçuklu hanedanının mahmisi bulunan Abbasi halifeleri tarafından tel'in ve tekfir edilen batını şiilerinin başları ve halifeleri olan Fatımîlere bağlı ve tıpkı onlar gibi batını bir şii olan Trablusşam emirinden bir kadı - tabii müfrit şii mezhebinde bir kadı - istemesi ve diğer taraftan ileride görülecağı üzere - Süleyman şah'ın Antakya'yı alması ve Halep'i muhasara etmesi üzerine Suriye'de bulunan Artuk Bey'in Anadolu sultanını büyük sultana karşı gelen bir asi ve onun tahtı idaresindeki memleketleri zapta kalkışan bir gasıp telakki ederek ona karşı silaha sarıldığını ilân etmesi dikkata şayandır: pek az fatihe nasip olacak kadar büyük muvaffakiyetler kazanmış olan Anadolu sultanının

Arap müverrihi ʿAẓîmî 1083 senesinde bütün Kilikya havzasındaki şehirlerin, başta Adana, Misis, ʿAyn Zarba olmak üzere, Türkler tarafından açılmış olduğunu bildiriyor. Bütün bu bölgenin Tarsus gibi Süleyman Şah tarafından açıldığı şüphesizdir. Bu bölge, aşağıda görüleceği üzere Bizans payitahtından uzak düşmek dolayısı ile mahallî hıristiyan reislerinin elinde kalmış ve bunlar o sırada Anadolunun cenubunda bir çok bölgeleri eline geçirmiş ve bilhassa Antak-

---

ya hakikaten nefsine ve kuvvet ve kudretine itimat ederek, babadan intikal edegelen bir düşmanlıkla nefret ettiği, büyük Selçuklu kolundan ve imparatorluktan alâkayı büsbütün kesmek ve tamamiyle müstakil olmak istediği ve bunun için de aynı zamanda, onların maddî hâkimiyetini temsil ettikleri ve bütün fikir ve davalarının müdafaacısı oldukları, Abbasi hilafetinden ilişiği keserek bu hilafetin rakibi ve düşmanı olan Fatımi halifeliğine bağlanmak ve Mısır halifesi namına hutbe okutup kendi adını ondan sonra zikrettirmek ve tabiatiyle Abbasi halifesinin ve onun cismani kuvvet ve kudretini temsil eden büyük sultanın adını hutbeden çıkarmak ve bu suretle hukukî bakımdan tam manası ile müstakil bir devlet sahibi olmak istediği hatıra gelebilir. Bu takdirde Süleyman Şah'ın - islâm devletlerinde tam istiklâl alâmeti olan - sikke sahibi olması ve kendi adına para bastırmış bulunması lâzım gelmektedir. Fakat şimdiye kadar müşarünileyhin adına basılmış hiç bir para bulunmaması onun tam istiklâl kazanmış olması ihtimalini şüpheye düşürdüğü gibi aşağıda görüleceği üzere, Antakya'yı fetheden Süleyman Şah'ın imparator Melikşah'a bu fethi bildirip kendini onun bir tabii addetmesi de müşarünileyhin ne imparatorlukla ve ne de Abbasi hilâfeti ile alâkasını kesmiş olmadığını ve istiklalini ilân etmediğini göstermektedir. Süleyman Şah'ın kendi ülkesinde "SULTAN„ unvanını alması tam istiklâl alâmeti olamayacağı gibi, Bizans müelliflerinin onu büyük sultana karşı muhalif ve asi olarak göstermeleri de her halde o zaman İstanbul'a kadar gelen yanlış bir şayiadan ibaret olsa gerektir. Süleyman şah, belki de hakim olduğu Anadolu kıt'ası ahalisinin diğer islâm ülkeleri içinde en ziyade Suriye sahilleri ile ve Mısır kıt'ası ile ticarî münasebetlerini nazarı dikkat alarak ve belki de bir taraftan Bagdat halifesi ile olan alâkasını ve büyük sultana karşı tabiiyetini muhafaza ederken diğer taraftan bir takım siyasî ve iktisadî menfaatlar endişesi ile aynı zamanda Fatımilerle ve onlara bağlı olan emirlerle dostça münasebetler tesis etmeği luzumlu ve zaruri addetmiş olabilir. Abbasî halifeleri ile sıkı bir rabıta muhafaza etmek şartı ile Anadolu Selçuklu sultanlarının, Fatımî hilâfetinin bütün devamı müddetince bu hilâfetle de dostane münasebetlere devam ettiklerini görmekteyiz. Fakat bu münasebetlerin mahiyet ve derecelerini inceleyecek kaynaklara henüz malik olmadığımızdan dolayı bu hususta söyliyebileceğimiz sözler ancak tahminden ileri geçemez.

yayı kendisine merkez yaparak yarı müstakil bir hükûmet kurmuş olan ermeni Flaretos'un hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Kilikya'nın şimalinde bulunan dağlık bölgelerin ve bilhassa Toros dağları ile yukarı Seyhan yani Kozan mıntakasındaki sarp memleketlerin bu esnada Türkler tarafından işgal edilip edilmediğini tesbit etmek mümkün olamayacağı gibi, yine Türklerin Cebeli Bereket ve Gâvur Dağı havalisine nufuz ederek oradan Maraş mıntakasına yayılıp yayılmadıklarını da tayin etmek müşkûldür.

Aynı sene içinde imparator Alexis Komnenos Adriyatik denizi sahilindeki Draç şehrini muhasara etmekte olan İtalya Normanlarının prensi Robert Guiskard'a karşı koymak üzere Anadolu sultanından imdat aldığı gibi, ertesi sene de bu prensin oğlu olan Bohemond tarafından kuşatılmakta olan Larissa'yı yani Tesalya'daki Yenişehir'i kurtarmak için yine Türk sultanından imdat istemişti. Süleyman Şah'ın maiyetindeki ümeranın en yiğitlerinden olup Bizans müverrihlerinin Camyr — ki bu ismin Camur yahut Yağmur'dan bozulmuş olması pek muhtemeldir — temiye ettikleri zatın kumandasına vermiş olduğu 7.000 kişilik bir imdat kuvveti sayesinde Normanlar bozguna uğrayarak çekilmeğe mecbur olmuşlardı. Aynı sene içinde yine Anadolu şehirlerinin zaptedilememiş olanlarının muhasarasına ve fethine devam edilmiştir. [1] O esnada İstanbul'da eserlerini yazmakla uğraşan Bizans muharrirleri, İstanbul şehri ile ve imparatorluğun dahilî vak'aları ile meşgul olduklarından dolayı hudutlarda ve bilhassa Anadolu'da geçen hadiselere ehemmiyet vermemişler, Anadolu'nun Türkler tarafından fethi hakkında hiç de tafsilâtlı birşey yazmamışlar ve yalnız pek muhtasar ve müphem bir şekilde Anadolu bölgelerinin Bizans elinden çıktığından bahsetmişlerdir. Şimdiye kadar elimize geçmiş olan Süryani ve Ermeni kaynakları ise yalnız Anadolu'nun cenup ve şarkındaki vak'aları kaydetmişlerdir. İslâm kaynaklarına gelince: fütuhatın cereyan mahallinden uzak olan İran, Irak, Suriye ve Mısır gibi yerlerde yazılan ve bir kısmı vukuatın cereyanından pek çok sonra telif edilen umumî tarihlerde ise ancak uzaktan duyulmuş veya nesilden nesle ağızdan intikal etmek dolayısıyla hakikatten az çok

[1] Anne Comnene terc., s. 193; Muralt, c. II, s. 53; Chalandon, Alexis Comnene, s. 74-79.

ayrılmış muhtasar rivayetlerden ibarettir. Mamafih Avrupa memleketlerindeki bütün kütüphanelerin yazmalarını ve islâm diyarlarında gerek kütüphanelerde ve gerekse hususî ellerde bulunan kitapları göremediğimiz için bu hususta bu kaynaklar hakkında verdiğimiz hüküm yine nisbî olmaktan ileri geçemeyecektir. Gidemediğimiz ve göremediğimiz kütüphanelerin kitaplarını tetkik ettikten sonra bu bahisin azçok aydınlanacağını umuyoruz.

1084'te bütün Anadolu kıt'asının Türkler eline geçmiş olduğunu kaydeden Bizans vak'anüvisleri aynı zamanda Bizans imparatoru ile Anadolu Sultanı Süleyman Şah arasında yeni bir harbin başladığından ve tekrar sulh akdedildiğinden bahsederlerse de ne harp ve ne de sulh hakkında tafsilât vermezler. [1]

Sultan Tuğrul Bey zamanında Besasiri fitnesini ortadan kaldırmakta büyük rol oynamış olan, yukarıda gördüğümüz veçhile Sultan Alp Arslan'ın Arran'a ve Kafkasya'ya vuku bulan yürüyüşlerinde öncülük yaparak bu kıtanın açılmasında mühim işler gören ve daha sonra Malazgird muharebesine iştirak eyleyen, Sultan Melikşah zamanında da onun, amcası Kavurd ile olan mücadelesinde bu büyük sultanın maiyetinde bulunarak rakibinin bozulmasının amillerinden biri bulunan ve yine bu hükümdarın zamanında, yine yukarıda anlattığımız veçhile, Arran emaretinde bulunarak Gürcülere karşı mütemadiyen mücadele ve muharebeler yapmış olan Hacip ʿİmâd al-davla Nâşir al-Din Abû Manşûr Savtekin bu 1084 senesi eylûlünde vefat etmişti. Şair Katran'ın methettiği bu büyük emîr bir rivayete göre sahip olduğu emlâk ve arazi ile silâhları ve emtiası hariç olmak üzere 2 milyon dinar, 9 bini rumî diba olmak üzere 15 bin elbise, 5 bin at, bin deve, 30 bin koyun servet bırakmıştı. [2]

O zaman Gence beldesi henüz Şaddad oğullarının elinden alınmadığı için Beylekan şehri Arran valiliğinin merkezi bulunmakta idi. Bu bölgede vücuda getirilen bu valilik bütün Arran'da ve Kafkasya'da bulunan diğer islâm ve hıristiyan hükûmetlerini kontrol ediyor ve o da bu hükûmetlerin tâbi olduğu Azerbaycan ve Arran kıt'ala-

[1] Anne Comnene terc. , s. 239.

[2] Sibt İbn al-Cavzi, Mirʾât al-Zaman

rının umumî valisi, diğer bir tabirle kıralı olan Selçuklu şehzadesinin, yâni Melik Kutb al-Davla İsmâ'îl b. Yâkūtî'nin emri altında bulunuyordu.

Malazgrid harbinden sonra Türklerin orta Anadolu'da yerleşmeleri ve daha sonra garbi Anadolu'ya doğru ilerleyerek bu kıt'anın her tarafına yayılmaları ve Bizans imparatorluğunun bu kıt'adan elini çekmeye başlaması üzerine imparatorluk merkezi ile karadan alâkası kesilen ve tecrit edilmiş bir vaziyete düşen cenubî ve cenup doğu Anadolu bölgelerinin bir kısmı evvelce adını zikretmiş olduğumuz Flaretos'un eline düşmüştü. Van havzası Ermeni asılzadelerinden biri olan ve Romanos Diyogenis'in zamanında büyük vazifelerde kullanılan bu general, onun sukutundan sonra vukua gelen karışıklıktan istifade ederek başına birçok Ermeni sergüzeşçilerini ve serserilerini toplamış ve evvelce kendisine muhafazası tevcih edilmiş olan Maraş şehrine yerleşmişti. Bu general daha sonra yukarı Ceyhan bölgelerini yani Andiriyon = Andırın, Göksün, Ablıstan = Albıstan havalisini ve biraz sonra Raban, Keysum, Behesni, Ḥişn Manşūr = Adıyaman, Kâhta, Sümeysat = Samsat kalelerini ele geçirmişti. Bizans imparatorluğundan uzak düşmek dolayısı ile müşkül bir durumda olan, henüz Türklerin ellerine geçmeyen ve mahalli reisler tarafından idare edilen birçok kasaba ve kalelerle civarlarında gezmekte veya askerleri ile karargâh kurmakta olan Türk beylerinin ve emîrlerinin tabiiyetini kabul etmek veya onlara muayyen mikdarda para ve mal vermek suretiyle kendilerini istilâ ve taarruzdan kurtarmış olan bir takım müstahkem şehirler ve kaleler de yavaş yavaş bu Flaretos'un emir ve kumandası altına girmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu suretle Maltaya ve Harput şehirleri ile bunların mülhakatındaki müstahkem kaleler de onun tabiiyetini kabul etmişlerdi. [1]

Türk istilâsı üzerine Arran'dan ve Anadolu'nun şark bölgelerinden kaçarak Kilikya'ya gelmiş ve oradaki şehirleri ve kaleleri ve ezcümle Tarsus, Lampron = Namron, Sis ve daha sair kaleleri ellerine geçmiş

[1] Flaretos bu şehir ve kalelerin çoğuna kendi maiyetindeki adamları muhafız olarak tayin etmişti. Meselâ Malatya'ya Hethum oğlu Toros'u, daha sonra Hareb'i, badehu Balatyanos'u ve nihayet Gabriel adlı zabiti birbiri arkasına vali tayin etmişti. Michel le Syrilen, c. III, s. 173-174. Bu müverrih Emîr Bozan'ın Malatya'yı Gabriel'in elinden aldığını söylüyorsa da hataya düşüyor.

olan Ermeni reisleri onu metbu tanıdıkları gibi Bizans ile alâkası kesilen Kilikya'daki diğer şehirlerin Rum kumandanları da onu metbu tanımak lüzumunu duymuşlardı. 1077 senesinde Flaretos kendine bağlı olan ermeni reislerinden birini, Abū Ḳāb oğlu Vasil'i göndererek şimdiye kadar Tüklerin müteaddit muhasaralarına mukavemet etmiş ve islâm denizi arasında bir ada halinde kalmış olan müstahkem Urfa şehrini kuşattırarak zaptettirmiş ve bilâhare bu Vasil'in ölümü üzerine kendi oğlu Barsam'ı oraya kumandan nasbetmişti. 1078 senesinde Bizans'ın son Antakya valisi olan Vasag'ın Antakya ermenileri tarafından öldürülmesi üzerine şehrin büyükleri ve bilhassa ermenileri tarafından davet edilen Flaretos buraya gelerek hakim olmuş ve artık hakimiyet merkezini buraya nakleylemiştir. Bir taraftan Bizans imparatorunu metbu tanıyarak ondan hakim olduğu yerlerin düklük menşur ve teşrifini alan ve bu suretle hakimiyetini tabaası nazarında meşru kılmaya uğraşan Flaretos Anadolu'nun şark kısmında bulunup islamların ilk fütuhatı zamanından beri yaşadıkları erazinin sarplığından dolayı her türlü taarruz ve istilâya karşı dayanmış olan arapların Senasine dedikleri Sason havalisi ermenilerinin reisi olup o sırada vuku bulan kargaşalıktan istifade ederek Daron denilen Muş bölgesinin bir kısmını da eline geçirmiş olan Thorink Mamigonyan'ı itaat altına almağa çalışmış ve mühîmce bir huvvet toplayarak onun üzerine yürümüşse de Murat suyu kenarındaki Şimşat ve daha sonra Alu mevkilerindeki muharebelerde ona karşı mağlup olduğundan nufuz ve hâkimiyetini Dicle ve Murat sularının suladığı bölgelere kadar götürmeğe muvaffak olamamıştı. Hakim olduğu memleketlerin bir kısmının Musul ve Halep hükümdarı Şaraf al-Davla Müslim tarafından, diğer bir kısmının da Anadolu fatihi Süleyman Şah tarafından alındığını görmüş olduğumuz Flaretos hâkim olduğu ülkeleri koruyabilmek için Türk ve islam hükümdarlarına yani hem Şaraf al-Davla'ye hem de Süleyman Şah'a ve aynı zamanda bir taraftanda Suriye hükümdarı Tāc al-Davla Tutuş'a — ki bu üç hükümdar da büyük Sultan Melikşah'a tabi olan birer kıral idiler — vergiler ve hediyeler vererek kendini koruyor ve diğer taraftan da büyük sultan Melikşah'a da hediyeler ve ubudiyetnameler göndererek kendini bu hükümdarların taarruzundan muhafazaya çalışıyordu. Flaretos İsmā'īl adlı bir müslü-

manı Antakya şehrine şahne tayin etmişti. Bu şahne gizlice Anadolu sultanı ile muhaberede bulunuyor ve onu Antakya'yı almağa çağırı yordu. O sırada Flaretos ile oğlu Barsan'ın arası açılmış ve Barsan babası tarafından hapsedilmişti Hapisten kurtulan Barsan bizzat İznik'e gelerek Sultan Süleyman Şah'ı Antakya'nın zaptına teşvik etti. Bu teşvike inziman eden şahnenin daveti Süleyman Şah'da, hareket üssünden uzakta olmasına rağmen, Antakya fethi emelini uyandırdı. Fakat oraya yürüyüş belki Şaraf al-Davla'nin veyahut Tutuş'un ittilalarına vasıl olduğu takdirde onların mümanaat etmeleri veyahut daha evvel davranarak bu şehri almaları ihtimali karşısında Süleyman Şah haraketini çok gizli tutmak mecburiyetinde kaldı. Maiyetindeki ümeranın en büyüğü ve beylerbeyi olan Emir Abu 'l-Kāsım'ı İznik'te bıraktı. Yürüyüşünü sezdirmemek için yalnız geceleri yoluna devam ederek gündüzleri muntazaman saklandı. Bu suretle Anadolu'yu baştan başa geçerek Akdeniz sahiline kadar gelmeğe muvaffak oldu. İbn al Athir ile Abülferece Bar Hebraeus ve diğer bazı müverrihler Süleyman Şah'ın askerlerini denizden Antakya sahiline geçirdiğini söylerler. Bu takdirde Ayas limanından Arsus'a veya Süveydiye'ye gemilerle geçmesi icab eder. Fakat Antakya havalisine ait vukuatı daha iyi ve daha mevsuk zapteden eski tarihçilere istinaden eserlerini yazmış olan İbn al-'Adim böyle bir deniz geçmesinden bahsetmez, o bil'akis Süleyman Şah'ın karadan geldiğini ve geçitleri geçerek geceleyin Antakya ovasına girmiş olduğunu söyler. Süleyman Şah Antakya'ya yaklaşınca Ümraniye çiftliği ahalisini - Antakya'ya kendinin geldiğini duyurmaları ihtimalinden korktuğundan - kâmilen öldürtmüştü. Ondan sonra surlara yaklaşarak Fâris kapısı civarındaki burçların şerefelerine ipler attırmış ve askerini yukarıya çıkartmıştır. Gecenin karanlığında çıkan bu askerler burçlardan inerek Fâris kapısını açmışlar ve 280 kişiden ibaret olan Türk askerini içeriye almışlardır. İçeri giren ve surların burçlarından bir kısmını işgal eden Türkler şiddetli bir nâre atmışlardır (13 kânun I. 1084 pazar akşamı; diğer rivayete göre 8 kânun I. cuma akşamı). Bu nâreyi duyan Antakya'daki Flaretos'un askerleri mukavemet edemeden dağılmağa başlamışlar ve bir kısmı bazı burçlara kapanarak mukavemete teşebbüs etmişlerdir. Türk-

lerin miktarını çok zanneden ahali ise bir kısmı iç kaleye sığınmak veya Habib Neccar dağına çekilmek ve bir kısmı da Surlardan iplerle inerek kaçmak suretiyle canlarını kurtarmağa çalışmışlardır. Şehrin şahnası İsmail ile muhafızlarından bir kısmı mukavemet etmek şöyle dursun Türklere iltihak etmişlerse de diğer bir kısmı mukavemete ve muharebeye hazırlanmışlardı. Fakat sabahleyin Mincak oğlu adlı bir Türk beyinin kumandası altında 300 atlı imdada geldiği gibi, bir müddet sonra birbiri arkasına imdad kuvvetleri gelmiş ye Süleyman Şah bu kuvvetlerle mukavemeti kırmış ve şehre kâmilen hâkim olmuştu. Süleyman Şah ahaliye umumî aff ve eman ilân ettiği gibi, askerlerinin almış oldukları esirlere de hürriyetlerini iade edip evlerine gönderdi. Bundan sonra 18 kanun I. de Kısyan denilen ve Havvarilerin ilk içtima mahalli olmak dolayısı ile hıristiyanlıkça en mukaddes mevkilerden biri olan meşhur büyük kiliseyi camie tahvil ettirip içindeki bütün kıymetli eşyayı aldı ve Cuma namazını orada kıldı ve 120 müezzine birden ezan okuttu. Süleyman Şah bundan sonra kaleyi muhasaraya başladı. Muhasara birkaç hafta sürdü. Nihayet 12 kânun II. 1085'de burası da emanla teslim oldu. Süleyman Şah kaledeki halka da eman vererek evlerine dönmelerine müsaade ettiği gibi hiçbir Türkün ve müslümanın hiçbir hıristiyanın evine giremiyeceğini, izdivaç tariki ile dahi olsa bile hıristiyan kızlarının alınmasını kat'iyen menetti ve Antakya'da zabıt ve iğtinam olunan eşyanın pek ucuz olsa dahi ancak bu şehirde satılabileceğini emretti. Antakyalılar Anadolu fatihinin bu âlicenabane hareketinden çok memnun olmuşlar ve onun idaresini hıristiyan olan Bizans devletinin idaresine tercihe başlamışlardı. Antakya hıristiyanları camie tahvil edilen büyük kilise mukabilinde Süleyman Şah'tan müsaade olarak Meryem Ana ve Aziz Cercis kiliselerini inşa etmişlerdi. Antakya'nın bu zaptı sırasında Flaretos şehirde değildi ve kendi ülkesini teftiş etmek için uzaklara gitmiş bulunuyordu. Bu haberi duyar duymaz ne yapacağını şaşırdı, eski vilâyet merkezi olan Maraş'a çekilmek mecburiyetinde kaldı. Süleyman Şah ise Antakya'ya tabi olan kasaba ve kalelerin birer birer işkaline devam etti: Bağras (Beyan), Derbesak, Ayıntap, Artah, Raban, Harim, İskenderun, Süveydiye başta olmak üzere bütün kasaba ve kaleler birer birer işgal edildi. Evvel-

ce Türkler elinde bulunduğunu gördüğümüz Deluk da Süleyman Şah'ın idaresi altına geçti ve tabiatiyle Tell Başer kalesi de bu arada zaptedildi ve Süleyman Şah'ın ülkesinin hudutları Fırat nehrine ve Halep kapılarına kadar dayandı. Süleyman Şah diğer fütuhatı gibi bu son zaferini de büyük sultan Melikşah'a tebşir etti. Eskiden beri hıristiyan an'anesinde fevkalâde ehemmiyeti olan ve müslümanlığın ilk asırlarında da islâm siyasî ve medeni tarihleri bakımından pek şöhret ve kıymete malik bulunan bu şehrin fethi Süleyman Şah'a daha büyük bir şöhret temin etti. Bütün islâm ülkelerinde bu zafer kutlanmış ve şairler tarafından kasideler yazılmak suretiyle bu sevinç izhar edilmişti. Bu asrın büyük arap şairi Abîvardî'nin yazdığı kasidelerden birisi bu fethin tebrikini mutazammındır (Abîvardî divanı, Lubnan; 1317, s. 137-139). Antakya'nın fetholunduğu zamandan biraz sonra 1085 yılı başlarında yukarı Ceyhan havzası yani Albistan, Huni (Khunu), Göksün ve nihayet Maraş ve daha sonra Behesni ve Keysum şehirleri de Süleyman Şah'ın generallerinden olup bilâhare kendisini Haçlılar muharebesinde göreceğimiz Buldacı adlı bir emir tarafından açılmıştı [1]

Ülkesinin zaptından sonra Flaretos kendine tabi olan memleketlerden Urfa'ya çekilmek mecburiyetinde kaldı, fakat Urfa valisi olan oğlu Barsan tarafından kabul edilmeyen bu adam, yersiz yurtsuz kaldığından ne yapacağını şaşırmış ve nihayet Sultan Melikşah'ın yanına giderek merasimle müslümanlığı kabul etmiş, büyük sultan da buna mükâfaten Mar'aş şehrinin emirliğini ona vermiştir. Flaretos bir

---

[1] Anne Comnene trc., s. 240—241; Matthieu, s. 187 — 191; ʿAzimi ve İbn Hamdûn Antakya fethi hakkında muhtasar malûmat verirler; İbn al-ʿAdim gerek mufassal ve gerekse muhtasar Halep tarihlerinde çok güzel malumat vermiştir ve bu malûmat İzz al-Din b. Şaddâd tarafından tekrar edilmiştir; Michael le Syrien, c III, s. 174; Bar Hebraeus terc. s 229; İbn al-Athir, c. X, s. 50; İbn al-Şihne, Add Durr al-Muntahāb, s. 211 — 213 (bu kitakta Halep'in iç kalesinin nasıl alındığı hakkında vak'anın içinde bulunan Rahip Mikhail'den naklen güzel malumat vardır); Abu'l-Farac Bar Hebraeus, İbn al-Athir gibi Süleyman Şah'ın deniz yolundan geldiğini zikrettikten başka bu hükümdarın daha evvelden Suriye sahilindeki Antarsus'u aldığını ve oradan Antakya'ya yürüdüğünü söylerse de hata eder. Çünkü Antarsus'un fatihi Süleyman Şah değil, Tutuş'tur.

müddet sonra bu şehirde ölmüştür. Urfa'ya gelince: bilahare göreceğimiz üzere bu şehir Sultan Melikşah'ın yakın şark yürüyüşü esnasında Emir Bozan tarafından zaptedilmiştir.

Flaretos'a tâbi olan memleketler içinde Harput müstahkem şehri Emîr Çubuk tarafından zaptolunmuştur. Bu Emîr bu şehirden sonra onun civarında bulunan Eğin, Arapkir, Çemişkezek kaleleri ile Hanzit denilen Palu ve Genç havalisini de ele geçirmiş ve merkezi Harput olmak üzere ayrı bir emaret kurmağa muvaffak olmuştur. İbn al-Athîr 500 h. senesi vukuatında Emîr Çubuk'un oğlu Muhammed'den bahsederken bir münasebetle onun babasını zikir eder ve - biraz sonra görüleceği veçhile - Cüheyr oğlu Fahr al-Davla tarafından bütün Diyarbekir bölgesinin alınmasından ve Mervan oğulları devletinin kaldırılmasından sonra Hişn-i Ziyâd'ın yani Harput'un mukavemet ve iaşe bakımından müşkül bir duruma düştüğünü ve oranın sahibi olan Flaretos'un oraya yardım edememiş olduğunu ve Emîr Çubuk'un bu şehri zaptetmeğe muvaffak olduğunu söyledikten sonra, bu Harput kalesinin yakınında diğer bir kalenin bulunduğunu ve (Efrenci) adında bir rumun oraya hâkim olarak yol kesmekle ve bilhassa müslümanları öldürmekle vakit geçirdiğini, Çubuk'un hediyeler takdim etmek suretiyle bu sergerdenin dostluğunu kazandığını ve nihayet her ikisinin birbirlerine yardım etmeğe karar verdiklerini, bir müddet sonra Emîr Çubuk'un merkum Efrenci'ye haber göndererek bazı kasabalara taarruz emelinde idiğini bildirip ondan yardım istediğini, onun da kendi askerlerini emîrin maiyetine göndermiş olduğunu, fakat Emîrin kendine yardıma gelen bu adamları yolda bağlatarak Efrenci'nin kalesinin önüne getirip kale sakinlerini «eğer kale sahibini bana teslim etmezseniz bağlattığım bu adamların hepsini öldürüp kaleyi hücumla alacağım, ondan sonra da hepinizi öldüreceğim» diye tehdit ettiğini, bu tehditten korkan kale sakinlerinin kapıyı açıp teslim olduklarını, Emîr Çubuk'un merkum Efrenci'yi derisini yüzdürmek suretiyle öldürttüğünü ve külliyetli mikdara baliğ olan mallarını ve silahlarını almış olduğunu söyler. [1]

İbn al-Athîr'in Efrenci diye ad verdiği bu kale sahibinin evvelce

[1] İbn al-Athir, c. X, s. 160.

zikrettiğimiz Frankopol lâkabını taşıyan Normadiynli Herve olması ve onun Bizans imparatorluğunun inhilâli üzerine eski mesleği olan sergüzeştçiliğe ve şekavete atılarak bu kabil işlere girişmiş olması pek muhtemeldir. Adı zikredilmiyen kalenin hangisi olabileceğini tahmin etmek müşküldür. Bu arada Germeyan bölgesi teşmiye edilen Pötürge ve Şiro havalisinin de Emîr Çubuk'un eline geçtiği anlaşılıyor. Bu mıntakada uzun müddet ikamet ettiklerinden dolayı Germeyanlı adını alan ve bilâhare XIII. üncü asrın ikinci yarısında batı Anadolu'ya hicret ederek Bizans hududunda gaza ile meşgul olan ve nihayet XIV. üncü asrın başında Anadolu Selçuklu kırallığının yıkılmasından sonra merkezi Kütahya olmak üzere bir devlet kuran meşhur Türk aşiretinin bu tarihlerde bu bölgeye yerleşmesi ve büyük Türkmen reislerinden biri olan Emîr Çubuk'un başında bulunduğu aşiretlerden biri olması pek muhtemeldir. Emîr Çubuk Bey 1092 senesinde Emîr Türşek ile birlikte büyük sultan tarafından Yemen kıt'asının fethine memur edilmiş ve bu ülkenin bir kısmının açılmasına sebep olmuştur. Emîr Çubuk'un geriye döndüğü veya Yemen'de kaldığı hakkında şimdilik hiçbir malûmata malik değiliz. Onun gaybubeti üzerine oğlu Muhammed yine Harput şehri merkez olmak üzere babasının emaretine sahip olmuş ve bu emîrlik ileride göreceğimiz üzere Emîr Belek'in burayı almasına kadar yaşamıştır.

Kahta havalisine gelince, buranın Emîr Çubuk tarafından alındığını iddia etmek pek müşküldür. Buranın daha evvel Şaraf al-Davla tarafından Samsat'ın alınmasını müteakip zaptı iddia edilebileceği gibi, Malatya'nın fethinden sonra da Türkler eline geçmiş olması ihtimali serdolunabilir.

Antakya'nın fetholunduğu 1084 senesi içinde Karatekin adlı diğer bir bey de Sinop şehrini muhasara ederek almıştı. Bu beyin Danişmendname'de mevcud olan hikâyeye nazaran Çankırı'yı zapteden ve orada bugün bile türbesi ziyaret edilen zat olması ve Anadolu'nun Paflagonya kıtasının açılmasında büyük bir rol oynamış bulunması dolayısıyla hatırasının halk an'anesine geçmiş olduğu anlaşılıyor. Haçlılar muharebesinde ismi geçecek olan Emîr Karatekin'in de bu zat olması pek muhtemeldir. Arap menbaları bu vukuat sırasında

Anadolu'nun doğu cenubunda bulunan bir kaç Türk emîrinin adlarını zikrederlerken bir de Karatekin'den bahsederler. Bu iki Karatekin birbirine karıştırılmamalıdır. Sinop'un zaptı üzerine daha evvelden beri fetih ve işgali devam etmekte olan Paflagonya bölgesi tamamiyle zaptedilmiş ve sahilde bulunan bütün şehirler, meselâ Ereğli, Amasra v. s. birer birer açılmışmıdır? Bu iddiayı isbat veya red şimdilik kabil değildir [1].

İbn Hamdūn başta olmak üzerine Arap müverrihleri 477 h. senesi zilhiccesinde yani 1085 senesi nisanında Sultan Süleyman Şah'ın dayısının Malatya'yı ve havalisindeki şehir ve kasabaları istilâsını ve itaatı altına aldığını zikrederler. Yukarıda söylediğimiz gibi İzz al-Dīn b. Şaddād bu malûmatı şerh ve tefsir ederek Süleyman Şah'ın dayısının adını Emir Danişmend olmak üzere gösterir ve bu fütuhatı ona isnad eylerse de böyle bir tefsirin hakikatle alâkası şüphelidir ve zaten İbn Şaddād bu tefsiri haçlıların yani Bohemond'un Malatyaya hücumu ve ondan sonra Emir Danişmend'in burayı Ermeni Gabriel'den alması münasebeti ile söylemiştir. İbn Hamdūn'un bu rivayetini Malatya önüne gelen adını bilmediğimiz Süleyman Şah'ın dayısına Malatya şehrinin haraçgüzarlığı ve tabiiyeti kabul etmiş olması ile izah edeceğiz [2]. İzmir ve Eğe havzası ise ileride gazaları ve fütuhatı görülecek olan emir Çaka tarafından zaptedilmişti. Anadolu'nun fethi ve Anadolu Türklüğünün denizciliği tarihinde mühim bir rol oynayan bu şahsiyetin Danişmendname'de zikredilen Çaka olması ve yaptığı fütuhat ve muvaffakiyetin hatıralarının halk an'anelerine kadar intikal eylemiş olması kuvvetle muhtemeldir [3].

İşte hulasasını sene sene nakletmiş olduğumuz Anadolu'nun fethi

[1] Anna Comnene trc., s. 243; Muralt, c. II, 57.

[2] İbn Hamdūn, al-Bagdādi ve ondan naklen Sibt b. al-Cavzi (her ikisi de yazmadır); İbn Şaddad, Aʿlāk al-Hazira (yazma); Bar Hebraeus terc. s 229

[3] Anadolu'nun fethi hakkında zikrettiğimiz mahezlerden ve muahhar eserlerden maada son zamanlarda Prof. Laurent tarafından yazılan ve aşağıda ismi zikredilen eserleri de Anadolunun fethi tarihi için istifadeye şayan ve kıymetli fakat küçük eserler addediyoruz.

a) Byzance et les Turcs Seldjoucides dan l'Asie occidentale.

b) Byzance et les origins du Sultanat de Roum.

tarihi! Yarım asırdan fazla süren bir mücadele ve muharebe neticesinde açılan ve dünya tarihine ve coğrafyasına ebediyen Türkiye diye kaydedilen bu kıt'anın açılmasında en büyük ve en son âmil olan Kutulmuş oğlu Süleyman Şah'a bütün müverrihler tarafından Anadolu fatihi ünvanı mefhareti verilmiştir. Bu fetih, elinden alınmak için mücadele edilen düşman devletin yani şarkî Roma imparatorluğunun kudret ve kuvveti, açılan bu ülkedeki tabiî maniaların zorluğu ve eskiden beri İran ve islâm imparatorluklarına karşı vücude getirilmiş ve daha sonra çoğaltılmış ve takviye edilmiş olan kalelerin ve istihkâmların çokluğu bakımından, islâmin zuhurundan beri yapılmış olan fetihlerin en büyüğü ve en azametlisi ve bittabi en çok fedakârlığa ve zeman sarfına mal olanı olmuşıur. Bu fetih, Mısır, Suriye, Irak, İran, Türkistan, Afrika ve Endülüs kıt'aları gibi açılıp diyarı islâma ilâve edilen ülkelerin sonuncusudur. Fakat Türk ırkını Akdeniz kenarına getirmek, yeni bir Türk vatanı kurmak, Türkleri Helen, Latin ve daha sonra Slav ve Cermen kavimleri ile temasa getirmek ve binanaleyh dünya tarihinde büyük bir safha açmak itibarı ile netice bakımından da bütün islâm fetihlerinin en ehemmiyetlisi olmuştur. Tabiatiyle bu fethin âmili olan Süleyman Sah da Ḫālid b. Valīd, Saʿd b. al-Vaḳḳās, ʿAmr b. Aş, Uḳba b. Nāfiʿ ve Hassān b. Nuʿmān, Ḳutayba b. Muslim, Mūsā b. Nuṣayr ve Maḥmūd Gaznevî gibi Suriye, Irak ve İran, Mısır, Şimali Afrika, Türkistan, Endülüs ve Hind ülkelerini açan fatihlerle bir safa girmiş ve bu sebeple islâmın en büyük fatihlerinden ve gazilerinden birisi olmuş, Türklere yeni bir vatan yaratmak ve buraya gelen ırkdaşlarımızın başbuğu ve devletimizin ilk kurucusu olmak itibarile ister istemez Anadolu Türklerinin en büyük ve en muhterem babası olmuştur.

Eskiden beri müslümanlar bu kıt'aya Bizans imparatorluğunun resmî adı olan Roma'ya nisbetle Rum ülkesi tesmiye ettiklerinden büyük sultanlık ve aynı zamanda halifelik divanlarında bu yeni açılan vilayet Bilad-ı Rum بلاد روم veya sadece Rum روم ismi ile kaydolunmuştu. Bu vilayet büyük Selçuklu sultanlığını yani Türk imparatorluğunu teşkil eden 12 vilayetten birisi idi. Vilâyetin hududu Bizans'tan fethedilen memleketleri ihtiva etmesi dolayısıyla şarkta

Ağrı dağına ve Çoruh munsabına dayanıyor, garpta Boğazlara ve Ege denizi sahillerine geliyor ve cenupta da Antakya'ya iniyor ve aşağı yukarı bugünkü Anadolu hududuna tekabül eyliyordu. Bilâhare Anadolu fatihinin şehid olmasından ve büyük sultan Melikşah'ın garba ve Suriye'ye gelmesinden sonra Anadolu'nun cenubundaki Antakya ve havalisi, Şam yâni Suriye vilâyetine bağlandığı gibi, Melikşah'ın vefatından sonra vukua gelen büyük teşettüt sırasında Anadolu'nun Urfa ve Diyarbekir gibi cenup kısımları Elcezire ve Musul vilâyetine bağlanmış ve şarkta Ahlât, yâni Van bölgesi Azerbaycan vilâyetine tâbi olmuş, Erzurum ve Kars havalisi de Arran vilâyetine bağlı kalmıştır. Bilâhare Süleyman Şah'ın evlât ve ahfadı olan Anadolu Selçuklu sultanları bu bölgeleri tekrar almak ve Anadolu birliğine katmak için mütemadiyen uğraşacaklar ve fakat ancak bir asır sonra millî vatan hududumuzu temine ve teşkile muvaffak olacaklardır.

Büyük oğuz devletini, başka bir tabirle Büyük Selçuklu imparatorluğunu teşkil eden 12 vilâyetin her biri — eski türk imparatorluklarında olduğu gibi — saltanat hanedanına mensup olan şehzadelerden birine bütün sağlığınca ve verasetle verilmişti. Büyük şeflerinin adlarını hutbelerde kendi adlarından daha evvel ve daha fazla hürmetli ünvanlarla zikrettiren, bastırdıkları paralarda büyük hükümdarın adını kazdıran bu şehzadeler, bulundukları vilâyetlerin müstakil birer hükümdarı vaziyetinde idiler. Ecnebi devletlerle harp ve sulh akdetmek, dahilde, şeriate ve urfe mugayir olmamak şartı ile, her nevi icraatta bulunmak hakkına mâliktiler. Bunların hepsi aynı büyük hükümdarı metbu bilmekle beraber birbirleri ile de ayrı ayrı devletler imiş gibi münasebette bulunuyorlar ve hatta bazan muharebe bile yapıyorlardı. Büyük sultan bu şehzade valilere «*Melik*» ملك yâni kıral unvanını vermiş olmakla beraber onların bazıları, meselâ Süleyman Şah, kendi ülkelerinde kendi ünvanlarına «*Sultan*» سلطان kelimesini izafe etmekte beis görmüyorlar ve bu takdirde büyük reislerini» *Sultan-ı âzam* » سلطان اعظم unvanı ile telkip ederek onun ismen ve manen kendilerine tefevvuk ettiğini kabûl etmiş oluyorlardı. Bu şehzadeler aynı zamanda hükûmet ve hâkimiyetlerini meşru kılabilmek için ve daha doğrusu müstakil olabilmek için Bagdad

halifeleri ile doğrudan doğruya münasebette bulunuyorlar, ona hediyeler göndererek hıl'at ve teşrif istiyorlardı. Türk imparatorluğunun birliğini ve kudretini zaifleterek kaybetmiş olduğu maddî hâkimiyeti tekrar kazanmak veya manevî nufuzunu Türkler üzerinde daha fazla tesis etmek isteyen halifeler büyük sultana danışmadan bu şehzadelerin isteklerine müsbet cevap veriyorlar ve bu sayede Bagdad'a hâkim olan büyük sultanın ve onun şehirde bulunan şahnasının icraatını sekteder etmek için diğer şehzadeleri kendilerine zahir ittihaz edebilmeği düşünüyorlardı. Bu hükümdar şehzadeler halifeler tarafından verilen hil'atleri ve unvanları alırken hutbede en evvel onun adını, sonra büyük sultanın ve daha sonra da kendilerinin isim ve unvanlarını zikrettiriyorlardı. Aynı zamanda kendileri de bilmukabele unvanlarına «emirülmü'mininin sağ eli, yardımcısı, burhanı, emini, kılıcı» v. s. mânasına gelen cümleler ilâve ederek ona karşı rabıtalarını teyit etmiş oluyorlardı.

Türk imparatorluğunu teşkil eden 12 vilâyetin biri olan Rum, yâni Anadolu vilâyetinin valiliğini, diğer bir tabirle kırallık menşurunu imparator Melikşah'tan almış olan Kutulmuş-oğlu Süleyman Şah, yukarıda zikrettiğimiz veçhile bir taraftan da halifeden «*Sultan*» unvanı ile hükümdarlık hil'atini almış ve hutbede evvelâ onun, sonra imparator Melikşah'ın ve daha sonra da kendisinin ismini zikrettirmişti. Bu suretle feodal bir imparatorluk olduğunu gördüğümüz büyük Selçuklu sultanlığının bir parçası olan Adadolu Selçuklu sultanlığı da dahilî idaresinde tamamiyle müstakil bulunuyor, hariçteki devletlerle ve meselâ Bizans imparatorluğu ile, büyük sultanın müsaadesini almadan, harp veya sulh akdedebiliyordu. Anadolu sultanının büyük sultana vergi gönderip göndermediği hakkında hiçbir vesikaya mâlik değiliz. Büyük sultanın valileri olan şehzadelerin bazısı vergi verdikleri halde, hudutlarda olan ve daima muharebe ve gaza ile mükellef ve meşgul bulunan prensler memleketlerinin varidatının bir kısmını büyük sultana göndermek şöyle dursun, bilakis ondan para ve yardım alıyorlardı. Bizans imparatorluğunu yıkmak ve Avrupa'ya geçip hıristiyan ülkelerini açmak vazifesi ile mükellef olan Anadolu fatihinin büyük sultana vergi vereceğini kabûl ve hatta

tahmin bile edemiyoruz. Belki o kendi âmirine, mütemadiyen, zafer hediyesi olarak almış olduğu esirlerden ve toplamış olduğu ganimetlerden hisse göndermiştir.

Büyük sultanın arada sırada tertip ettiği kurultaylara bütün şehzadeler ve valiler, maiyetlerindeki emîrler ve reislerle birlikte, giderlerdi. Büyük imparatorluğu teşkil eden vilâyetlerin valilerinin ve imparatorluğun himayesinde olan hükûmetlerin hükümdarlarının iştirake mecbur oldukları bu içtimalar zahiren imparatorluğun umumî siyasetini tesbit eylemek ve hakikatte ise şehzadelerin ve hükümdarların büyük sultana karşı itaat ve merbutiyetlerinin derecesini ölçmek maksadı ile akdolunuyordu. Süleyman Şah'ın büyük sultana karşı daima tabiiyet ve merbutiyetini muhafaza etmiş olmasına nazaran bu kurultaylara iştirak etmiş olduğu tahmin ve istidlâl edilebilir.

Bu suretle feodal imparatorluk içinde muhtar ve müttefik bir devlet halinde olduğunu gördüğümüz Anadolu sultanlığı da merkezî bir devlet olmaktan ziyade temamiyle feodal bir krallıktı. Fethe iştirak eden emîrler ile Türkmen beyleri açtıkları kıt'alara yerleşmişler ve bazan doğrudan doğruya büyük sultandan, bazan da Anadolu sultanından bulundukları mıntakaların kayd-ı hayat ve verasetle hakimiyet menşurunu almışlardı. Her biri bir büyük sâlâr (general) — ki bunların çoğu büyük sultanın veya diğer Selçuklu prenslerinin veyahut da vezir ve diğer devlet erkânının azatlı memlûkleri veya memlûkzadeleri idiler — veya bir boy ve ulusun beyi olan ve hatta bazan «*han*» yahut «*ilhan*» unvanını taşıyan — ki, bunların Kapçak veya Kiymak ellerine mensup boyların reislerinden veya Karahanlıklar soyundan olmaları mümkündür — bu emîrler de hâkim oldukları toprakların adeta müstakil birer hükümdarı mesabesinde idiler. Bunlar da hâkim oldukları memleketlerde sırası ile halifeden ve büyük sultandan ve daha sonra Anadolu sultanından sonra kendi adlarına hutbe okutuyorlar ve dahilî idarelerinde tamamiyle müstakil bulunuyorlardı. Yalnız haricî muharebelerde kendi başkumandanları sıfatı ile Anadolu sultanının maiyetine geliyorlar, belki de ülkelerinin varidatından bir kısmını sultana gönderiyorlardı. Bu büyük emîrlerden sonra bunların dununda olarak küçük bölgelere, şehirlere ve kazalara hâkim

olan ikinci derecedeki emîrler ve beyler gelmekte idi. Bunlar sadece «*emîr*» unvanı ile iktifa ediyorlardı. Bunların daha küçükleri olmak üzere bir kasabaya veya bir kaleye hâkim olanlar da «*reis*» unvanını taşıyorlardı. Emîrlerin ve reislerin mafevkleri olan büyük beyler ve emîrler ise bazan « *emîr-i kebir* » ve hatta bazan « *melik* » unvanını bile taşıyabiliyorlardı [1]. Bu emîrlerin ve reislerin birçoğu Azerbaycan ve Arran kıt'alarını açıp oralarda yerleşen, daha sonra oraları bırakarak Anadolu'yu fethe gelen ve bu ülkede emaret kuran kimseler oldukları için bu zevatın aynı zamanda o kıt'alarda da iktaları ve kaleleri mevcuttu. Bunun aksine olarak emaretleri Horasan veya Irak veya Azerbaycan ve Arran veya Suriye'de bulunduğu halde vaktiyle Anadolu'nun fethine iştirâk etmek dolayısiyle veyahut da büyük sultan divanınca tevcih edilmek suretiyle Anadolu'da ikta ve memleket sahibi olan birçok emîrler de bulunmakta idi.

Halifeler Türk imparatorluğunu zafa uğratmak için, yalnız küçük sultanlarla ve meliklerle değil, hatta ekseriya emîr-i kebirlerle ve emîrlerle de muhabere ediyorlar ve onlara da unvanlar ve hil'atlar gönderiyorlardı. Anadolu sultanlığında sultanın madununda bulunan emîrlerin ve saltanatı teşkil eden emaretlerin adedini — bir çok vesika ve menbaları henüz görememiş olduğumuzdan —Suriye ve Elcezire vilâyetlerinde sarahaten bildiğimiz şekilde vuzuhla tesbit edemeyeceğiz. Yalnız iyice bildiğimiz emaretler şunlardır : 1 - Saltuk hanedanının ceddi olan Abu'l-Ḳāsim tarafından kurulan Erzurum emareti. Bu emaret Erzurum, Kars, Ardahan ve Bayburt'u ve bütün Çoruh havzasını ihtiva ediyordu. Rize havalisinin zaptına dair elimizde vesika yoksa da buradaki sahil kale ve şehirlerinin bu emîrliğe haraçgüzar olması kabûl edilmek lâzım gelir. 2 - Erzincan emareti: Emir Mengücük Gazi tarafından kurulan bu emaret Gümüşhane, Şarkî Karahisar, Divriği bölgeleri ile Dersim'in şimal kısmını ihtiva

[1] Çağdaş Avrupa feodalitesini andıran bu teşkilât onunla aynı aynına mutabakat arzetmemekle beraber, Büyük Sultanın Avrupa'daki imparatora, bazan Sultan ve çok defa Melik unvanını alan Selçuklu prenslerinin oradaki Kırallara, saltanat hanedanından olmadığı halde Melik unvanını alan serdarlarla Emîr-i kebirlerin oradaki Düklere, Emîrlerin ise Marki veya Kontlara, Reislerin de Baronlara muadil olduğunu kabûl etmek mümkündür.

ediyordu. Anna Comnena'nın Türkler tarafından zaptedilmiş olduğunu söylediği Trabzon şehrinin de bu emarete tâbi olması ve o sahildeki şehir ve kalelerin de bu emîrliğe haraç vermesi tahmin edilebilir. 3 - Emîr Danişmend Gazi tarafından kurulan ve merkezi Sıvas olmak üzere Niksar, Tokat, Amasya yâni Yeşilırmak ve Kelkit havzaları ile Çorum ve Samsun arazisini havi olan Sıvas emareti. Canik havzasındaki birçok kelelelerin de bu emarete haraçgüzar olması icap etmektedir. 4 - Sinop, Kastamonu ve Çankırıyı ihtiva eden ve Emîr Karatekin tarafından kurulan emaret. Paflagonya sahillerindeki Ereyli ve Amasra başta olmak üzere diğer iskelelerin de bu emarete haraçgüzar olması lâzım geliyordu. 5 - Yukarı Ceyhan, yâni Elbistan bölgesi ile Mar'aş havzasını ihtiva eden ve Emîr Buldacı tarafından kurulan emaret. 6 - Merkezi Tarsus şehri olmak üzere bütün Kilikya bölgesini kaplayan diğer bir emaret. Bulundukları mevkilerin sarplığından dolayı doğrudan doğruya açılamamış olan Kozan mıntakasındaki sarp kalelerle İzorya, yâni Silifke bölgesindeki müstahkem mevkiler bu emîrliğe haraçgüzar olmuşlardır. 7 - Merkezi Antakya olmak ve Halep'in şimalindeki kasabalarla Fırat sahillerine kadar imtidat eden beldeleri ihtiva etmek üzere diğer bir emaret. 8 - İzmir merkez olmak üzere garbî Anadolu'nun orta kısmında diğer bir emaret. 9 - Efes merkez olmak üzere Anadolu'nun garb-ı cenubisinde eski Karya bölgesini ihtiva eden diğer bir emaret. 10 - Orta Anadolu'da doğrudan doğruya Anadolu sultanına ait olan Konya emareti. 11 - Kayseri emareti. 12 - Ankara emareti. 13 - Ladik — ki bugünkü Denizli civarındadır — şehrinin merkez bulunduğu diğer bir emaret. 14 - Alaşehir (Filadelfiya) 'in merkez olduğu diğer bir emaret. 15 - Antalya'nın merkez bulunduğu eski Pamfilya ve Likya bölgelerine hâkim olan diğer bir emaret. 16 - Eski Pisidya, yâni bugünkü Burdur ve İsparta havalisini ihtiva eden diğer bir emaret. 17 - Harput, cenubî Dersim ve Genç havalisiyle, Pötürke mıntakasını ihtiva eden ve Emîr Çubuk tarafından kurulan Harput emareti. 18 - Eski Mizya yâni bugünkü Balıkesir ve Çanakkale havzasını ihtiva eden diğer bir emaret. 19 - İznik şehrinin merkez bulunduğu eski Bitinya, yâni Bolu ve Kocaeli yarımadası ile Bursa havalisini ihtiva eden ve bizzat sultanın

idaresinde bulunan İznik emareti. Bu emaretlerin bazıları bizzat saltanat hanedanına, yâni Selçuklu ailesine mensup şehzadeler tarafından idare edilmekte idi. Bu emaretlerin bir kısmı doğrudan doğruya Anadolu sultanına bağlı ve onların emîrleri de onun beyleri ve memlûkları idiler. Diğer bir kısmı da — ancak Anadolu sultanını haricî muharebelerde başkumandan tanımak üzere — büyük saltanat divanı tarafından tayin edilmiş olan emîrler idiler. Adlarını başta zikrettiğimiz ilk üç emaret, yâni Saltuk — oğulları ile Mengücük — oğulları ve Danişmend — oğullarının emaretleri uzun müddet devam etmiş ve bu emaretleri kuranların oğulları ve torunları yarı müstakil birer hükûmet halinde bu isimlerle birer hanedan vücuda getirmişlerdir.

DİYARBEKİR VE AḤLÂT BÖLGELERİNİN KURTARILIŞI VE MERVANLI EMARETİNE SON VERİLİŞİ

Bir asırdan beri Anadolu'nun cenup doğusunda Hamdan hanedanına halef olarak emaret icra eden ve İslâm - Bizans mücadelesinde, selefi olan hanedanın zıddına olarak, gaza ve cihattan ziyade Bizans imparatorluğuna haraçgüzar olmayı kabûl eden ve Selçuklu imparatorluğunun teşekkülünden itibaren onun sultanlarını metbu tanıyarak Türk emîrlerinin gaza ve cihat faaliyetlerine gizli veya açık surette yardım eyleyen, Anadolu'nun doğu ve cenup doğusunda bulunan hıristiyan şehir ve kasaba ve kalelerinin açılmasında bir dereceye kadar rol oynayan Mervan — oğulları devleti oldukça geniş bir ülkeye sahip bulunmakta idi. İslâmın ilk fütuhatı esnasında sahabe halifeler devrinde açılan bu ülke daha islâmdan önce bu havaliye kadar intişar etmiş olan Arapların Rebia elinin bir şubesi olan Bekr İbn Vâyil ulusunun muhtelif boy ve oymakları tarafından işgal edilmişti. Şeyh oğullarının bu havalide emarete geçmeleri üzerine onların mensup olduğu Bekr b. Vâyil ulusunun Şeyban boyuna mensup olan oymaklar daha fazla bu havaliye yayılmışlardı. Bunlardan sonra

IX. uncu asır sonlarında ve bütün X. uncu asır içinde bu havaliye hâkim olan Hamdan - oğulları zamanında bu hanedanın mensup olduğu yine Rebia'nın Taglip ulusuna mensup bir çok oymaklar bu havalinin her tarafına nufuz etmişler ve şehirlere, kasabalara ve köylere yerleşmişlerdi. Bu suretle müslüman sekenesinin çoğunu Araplar teşkil eden ve şehirlerinde ve kasabalarında arap lisanı tekellüm edilen Diyarbekir bölgesi X. uncu asır sonlarında Hümeydiye kürt boyuna mensup olan Mervan-oğullarının eline geçmiş ve bu suretle buralara Hümeydiye başta olmak üzere muhtelif Kürt kabileleri de gelerek bu bölgenin dağlık mıntakalarına yerleşmişler ve meluf oldukları çobanlık ve şekavet hayatına devam etmişlerdi. Hıristiyan tebaanın ekseriyetini Ermeniler teşkil ediyordu. Rum ve Süryani unsurları akalliyette olarak ayrı kiliselere tâbi bulunuyarlar ve ancak şehirlerde ve kasabalarda yaşıyorlardı. Mervanlı devletinin hâkim olduğu ülke Diyarbekir ve Aḫlāṭ bölgelerine ayrılıyordu. Bunlardan Diyarbekir bölgesi Āmid (Diyarbakır), Mayyāfārikin, Erzen ve Mardin olmak üzere dört şehri; Duneyser, İs'irt (Siirt), Hısn Keyfa (Hasankeyf), Cezireti-ibni Ömer (Cizre), Hisn Heythem, Hisn Talip, Kurayşe, Bahmut, Hisn Haris, Hisn Zülkarneyn ve Savur başta olmak üzere 30 kadar kasabayı ve bu kadar da kaleyi ihtiva eylemekte idi.

Yine Mervanlılara tâbi olan Aḫlāṭ bölgesine gelince: Aḫlāṭ ve Bitlis şehirlerini ve bunların civarındaki bazı kasaba ve kaleleri ihtiva eden bu bölgenin etrafı Bizans imparatorluğunun arazisi ile çevrilmiş iken Sultan Tuğrul Bey zamanında Van gölü etrafındaki kale ve şehirlerin kısmen ve Sultan Alp Arslan zamanında da kâmilen alınması ve Türk ırkının bu göl etrafındaki şehirlere ve kasabalara yerleşmesi üzerine burası hakikaten bir İslâm ve Türk diyarı olmuştu [1].

[1] 438 senesi cemaziyelevvelinde (1046 teşrin II.) Ahlat'a gelen ve badehu Bitlis'e, daha sonra Erzen'e ve ondan sonra Meyyafarikin'e ve nihayet Amid şehrine uğrayan İran şairi Nasır Husrev bu şehirler hakkında malûmat vermekte ve bilhassa son ikisini iyice tarif ve tasvir etmektedir. Büyük Türk taarruzundan bir sene evvel bu seyyahati yapan şair, Ahlat şehri halkının arapça, farisi ve ermenice olmak üzere üç lisan konuşmakta olduklarını söylemektedir (Nasır

Sultan Alp Arslan zamanında Aḫlāṭ şehri Türklerin Bizans'a karşı yaptıkları gaza ve seferlerin hareket merkezi olmuş ve gaza yapan serdarların başı olan ve Malazgirt zaferinin âmillerinden biri bulunan Emîr Sanduk karargâhını bu şehirde kurmuştu. Sultan, Rumlardan fethedilen Malazgirt ve Muş havalisi ile bütün Van gölü havzasını bu emîre ikta ettiği gibi, Aḫlāṭ şehrini de Mervan oğlundan alarak yine bu emîre vermişti. Fakat Malazgirt zaferinden sonra sultan Aḫlāṭ'ı tekrar eski sahibi olan Mervan-oğlu Naṣr'a geri verdi.

Sultan Alp Arslan zamanında Naṣr ve Sa'îd kardeşler arasında ikiye bölünen Mervan-oğullarının emareti Sa'îd'in ölümünden sonra tekrar Naṣr'ın elinde birleşmiş ve bu emîrin 1080 senesi haziranında Mayyāfāriḳîn'de vuku bulan ölümünü müteakip yerine oğlu Nāṣir al-Davla Manṣūr geçmiş ve bu da tıpkı babası gibi büyük Selçuklu sultanını metbu tanımıştı.

Eskiden beri Musul'daki Ukayl ve Ḥarrān'daki Numayr-oğulları ile dostane münasebetlerde bulunan, aynı zamanda Hakkariye, Buhtiye, Beşneviye ve Zevzaniye (Zaza) kürtlerinin, bazan vuku bulmakta olan, isyanlarını bastırmakla uğraşan, ilk islâm fethinden beri itaat altına alınamamış ve sığınmış oldukları dağlık mıntakada bir nevi muhtariyet hayatı yaşamış ve arada sırada müslüman haç kafilelerini vurmak suretiyle Tebriz-Mayyāfāriḳîn büyük hacc ve ticaret yolunun ikide birde asayişini ihlâl etmekte bulunmuş olan ve müslümanlar tarafından Senasine [illegible] tesmiye edilen Sason havalisi Ermenileri ile mücadele eden bu Mervanlı devleti nihayet evvelce kendine vezirlik yapmış ve büyük hizmetler etmiş olan Fahr al-Davla muḥammed b. Muḥammed b. Cuhayr tarafından inkıraza uğratılmıştır.

Uzun müddet Naṣr al-Davla Aḥmed b. Marvān'ın ve badehu bunun oğlu Naṣr'ın vezirliğini yapan Fahr al-Davla 1062 senesinde

Husrev, *Sefer-name*, Berlin, 1341 h., s. 8—13). Bitlis şehrinin de aynı vaziyette olduğu tahmin edilebilir. Diyarbekir bölgesindeki bütün şehir ve kasaba ve köyler arapça tekellüm etmekte idiler. Yalnız hıristiyan unsurlar arapça ile beraber kendi dillerini de biliyorlardı. Bölgenin dağlık mıntakalarına yayılmış olan kürtler ise kendi iptidaî dilleri ile konuşuyorlardı.

halife al-Ḳāyim bi Amr Allāh tarafından Bagdad'a çağırılmış ve hilafet vezirliğine tayin edilmişti. Gerek bu halifenin ve gerekse onun halefi al-Muḳtadī'nin vezirliğini yapan ve birkaç defa azil ve tekrar makamına iade edilen bu zat oğlu ʿAmīd al-Davla Muḥammed'e Niẓām al-Mulk'ün kızı Zübeyde Hatun'u almış ve bu sayede pek büyük bir nufuz ve iktidara malik olmuştu. Babasının azlinden sonra Niẓām al-Mulk'ün iltiması ile hilafet vezirliğine tayin edilen ʿAmīd al-Davla'nin 1083 senesinde halife al-Muḳtadī tarafından affi üzerine, müşarünileyh babası Fahr al-Davla ile birlikte İsfahan'da bulunan büyük sultanın dergâhına gitmişti. Dergâhta ümeranın ve devlet erkânının hürmet ve ihtiramlarına mazhar olan Cüheyr oğulları, Niẓām al-Mulk'ün tavassutu sayesinde, büyük sultan Melikşah'ın teveccüh ve muhabbetini kazanmağa muvaffak oldular. Fahr al-Davla sultan Melikşah'a Mervan-oğullarının bir asırdan beri yığmış ve saklamış oldukları servet ve hazinelerin çokluğundan bahsediyor ve, evvelce o emaretin veziri olmak dolayısı ile, bu hazine ve servetlerin saklı bulunduğu yerleri bildiğini söylüyor, bunların alınarak saltanat hazinesine katılmasını tavsiye ediyor ve aynı zamanda bütün Diyarbekir bölgesinin zenginliğini ve şehirlerinin mamuriyetini anlatarak burasının doğrudan doğruya divan-ı saltanata bağlanmasını ve binnetice Mervan-oğulları devletinin ortadan kaldırılmasını lüzumlu gösteriyordu. Büyük vezir Niẓām al-Mulk tarafından da terviç ve büyük divanca kabûl edilen bu teklif nihayet sultan tarafından da tasvib edildi. Sultan Melikşah 1083 senesi eylülünde (cemaziyelevvel 476 h.) Mervan-oğlunun hazinelerini çıkarıp dergâha göndermek ve aynı zamanda bu devletin imparatorluk hazinesine tediyesini teahhüt etmiş olduğu paraları ve malları her sene muntazaman yollamak şartı ile Fahr al-Davla'yi Diyarbekir ve Aḫlāṭ bölgelerinin emîrliğine tayin ederek Mervan-oğulları devletine son vermeği kararlaştırdı. Fahr al-Davla'ye tıpkı büyük iklimlere vali tayin edilen ve yarı istiklâli haiz olan Selçuklu şehzadelerine yapıldığı tarzda kûs, hil'at ve sancak verildiği gibi, büyük sultanın karargâhında bulunduğu müddetçe sabah, öğle ve akşam namazları vaktinde olmak üzere kendi kapısında üç defa nöbet çaldırmasına, emaretine tayin edilmiş olduğu Diyarbekir kıt'asında ise, 5 namaz vaktinde 5 defa nöbet vurdurmasına ve aynı zamanda

halifenin ve büyük sultanın adlarından sonra kendi adını hutbede zikrettirmesine ve para bastırıp ismini yazdırmasına müsaade edildi. Bu sırada, 1075 senesindenberi Bagdad şahnesi olup Irak-ı Arap işlerini ve hilâfet merkezini idare etmiş olan emir Sa'd al-Davla Gevherayin halifenin vaki olan israr ve ibramı ile vazifesinden affedilerek İsfahan'a çağırılmış ve onun yerine büyük sultan tarafından meşhur Emîr Zengi'nin babası olan Hacip Kasîm al-Davla Aksungur b. Alturgan —ki, sultan Alp Arslan'ın azadlı memlûküdür— tayin edilmişti. Fahr al-Davla'nin Diyarbekir bölgesini işgâl edebilmesi ve Mervan-oğlunun vukuu muhtemel olan mukavemet ve müdafaasına karşı muzafferane bir harp yapabilmesi için icap eden tedbirler alındı. Emîr Gevherayin, Irak-ı Acem emîrlerinden bir kısmının başına getirilerek mühimce kuvvetlerle Fahr al-Davla'ye terfik edildi. Aynı zamanda Irak-ı Arap emîrlerinden bazıları, içlerinde Hille arap hükümdarı Bahâ' al-Davla Manşûr b. Mezyid ile oğlu Sayf al-Davla Şadaka da maiyetleri ile Fahr al-Davla'ye iltihak etmek emrini aldılar. O esnada Irak-ı Arap bölgesinde kendi iktaı bulunan Hülvan şehrinde oturmakta olan Zahîr al-Dîn Artuk Bey'e de gerek Irak-ı Arap'ta ve gerekse Elcezire'de bulunan Türkmen oymak ve boylarını toplayarak Fahr al-Davla ile birleşmesi ve Diyarbekir bölgesinin zaptına yardım etmesi zımnında emir gönderildi. Zaptedilecek olan bu bölgeden gerek kendine ve gerekse arkadaşlarına mühim pay çıkacağını uman Artuk Bey, Türkmen reisleri arasında haiz olduğu nufuz dolayısiyle, pek az zaman içinde mühim kuvvet toplamağa muvaffak oldu. Evvelce adları geçen Dilmaç-oğlu Muhammet ile Emîr Çubuk başta olmak üzere birçok Türkmen reisleri onunla birleşerek Fahr al-Davla'ye iltihak ettiler. Van gölü havzası ile Malazgirt ve Muş bölgesinin sahibi olan Emîr Sanduk, Fahr al-Davla'ye yardıma memur kılındığı gibi, büyük ümeradan Hacip Altuntak da maiyetindeki kuvvetlerle onun emrine verildi. Bu sonuncu emîre fethedilecek olan Diyarbekir bölgesinin merkezi Mayyâfârikîn'in şahnalığı vadedilmişti.

Bu durumdan haberdar olan Diyarbekir hükümdarı Nâşir al-Davla Manşûr kendi ülkesinin zaptı hareketini durdurmak için bir taraftan

büyük sultan nezdinde teşebbüse girişirken, diğer taraftan da eski dostu bulunan Musul ve Elcezire ve Halep hükümdarı ʿUḳayl-oğlu Şaraf al-Davla Müslim'e haber göndererek yardımını istemiş ve bu yardım mukabilinde Âmid şehri ile Cizre başta olmak üzere Diyar-ı Rebia'daki bazı şehirleri ve kaleleri ona vermeği vadetmişti. Müslim, Diyarbekir emaretinin uğramakta olduğu inkıraza biraz sonra kendi devletinin de maruz kalacağından korkarak bu işi durdurmağa çalışmış ve büyük sultana Mervan-oğlu Manṣūr hakkında şefaatte bulunmuştu. Fakat bu şefaattan hiç bir netice çıkmadığını ve muhtelif Türk ve Türkmen ümerasının kuvvetler toplayarak ayrı ayrı taraflardan ilerlemekte olduklarını görünce kendi askerlerini toplayarak Diyarbekir'e Mervan-oğlunun imdadına koştu ve bu bölgenin en müstahkem şehri olan Âmid'e girerek müdafaaya hazırlandı. 1084 (477 h.) senesi temmuzunun ortasına doğru Fahr al-Davla ile Artuk Bey Âmid ovasına geldikleri esnada Emîr Çubuk da maiyetindeki Türkmenlerle onlara iltihak etti. Bütün kuvveti ile şehrin surları kenarında bekleyen Müslim, gelen kuvvetlerin çokluğunu ve bunların başında büyük sultanın sancağının dalgalandığını görünce mukavemetin faydasızlığını anlayarak hemşehrisi bulunduğu Fahr al-Davla ile, kendisi gibi Mervan-oğlunun da büyük sultanın tâbilerinden ve mahmilerinden bir hükümdar olduğunu ileri sürüp onun hakkında şefaatte bulundu ve müsalâha müzakeresine girişti. Fahr al-Davla hemcinsi olan Arapların Türkler elinde ezileceğini ve bilhassa kendi hemşehrisi olan Musullu askerlerin kılıçtan geçeceklerini hesaba katarak Müslim'in ve askerlerinin çekilip gidebilmeleri için imkânlar aramağa başladı. Aralarında takarrür eden muvazaa mucibince Türk askeri bir miktar geriye çekilecek ve bundan istifade eden Müslim de kendi ordusunu alarak memleketine dönecekti. Fakat Artuk Bey büyük sultanın daima ileriye gitmesi mutad olan sancağını geriye çekemeyeceğini söyleyerek Fahr al-Davla'nin verdiği emri reddetti. Orduda bulunan Türkmenler bu müzakereyi duyar duymaz —: «biz uzak diyarlardan ganimet toplamağa gelmiştik. Halbuki bunlar Araplarla sulh yapıyorlar», diyerek hiddetlendiler ve Artuk Bey'den emir almadan Emîr Çubuk'un kumandası altında toplandılar, geceleyin atlarına bindiler ve 19 temmuz (12 rebiyülevvel) cuma günü seher vaktinde

birden bire Araplara taarruza geçerek onları darma dağın ettiler. Müslim ile onun yanında bulunan Mervan-oğlu Manşûr maiyetlerinde pek az adamla ve güç halle canlarını kurtarmağa muvaffak olarak Âmid divarlarının içine iltica edebildiler. Türkmenler Araplara biraz telefat verdirdikten sonra onların çadırlarına girerek bütün mallarını ve eşyalarını ele geçirmişler ve erkek, kadın ve çocuk hepsini esir almışlardı. Fahr al-Davla ile Artuk Bey sabahleyin bu vaziyeti görerek Türkmenlerin sert ve şiddetli hareketlerinin önüne geçmek istedilerse de muvaffak olamadılar ve sözlerini dinletemediler; Türkmenler Arap reislerini ve bilhassa Müslim'in mensup olduğu ʿUḳayl kabilesi ümerasını boyunlarına ipler takarak Âmid kapılarına getirip büyüklerini onar, orta hallilerini beşer dinara, diğer kadın ve erkek esirleri ise birer, ikişer dinara sattılar. Aynı zamanda Araplardan almış oldukları onbin kadar mızrağı kırarak kazanlarının altında yaktıkları gibi, onlardan iğtinam ettikleri en iyi arap atlarını 5 dinara, bir deveyi 1 dinara, koyunları ve merkepleri bir kaç dirheme değiştirmişlerdi. Artuk Bey zahiren bu hareketi tasvip etmiyor görünürse de Fahr al-Davla'nin tahakkümünü kırmak için Türkmenlerin yaptıkları hareketlere müessir bir müdahalede bulunmuyor ve yalnız zahiri bir teessür göstermekle iktifa ediyordu. Türk ordusuna ve Türkmenlere Artuk Bey'in kuvvetle hâkim olduğunu gören ve bu işin onun rızası ile ve gizli emri ile yapıldığını zanneden Fahr al-Davla, müşarünileyhi müşkül bir vaziyete sokmak için, Türkmenlerin Araplardan iğtinam etmiş oldukları emval ve eşyayı toplaması ve saltanat dergâhına göndermesi zımnında ona haber gönderdi. Böyle bir emrin tatbiki müşkül olduktan başka bunun tebliği bile Artuk Bey'i kendi maiyetindeki diğer Türkmen beyleri ile bozuşturabilir ve hepsinin kendinden ayrılmasına ve aynı zamanda, belki de kendisi ile onlar arasında büyük bir düşmanlık ve mücadele çıkmasına sebep olurdu. Artuk Bey Fahr al-Davla'nin bu teklifindeki kötü niyeti anlayarak – : «ben harp adamıyım, esirleri hapsetmek bizim âdetimiz değildir; biz onları ya satar veyahut da azad ederiz; dediğiniz şeyleri yapamam» şeklinde cevap gönderip onun arzularını reddetti. Fahr al-Davla bunun üzerine Emîr Altuntak'ın

sultan tarafından bu orduya şahna olarak gönderilmiş olduğunu ve kendi işlerini ona yaptıracağını ve binaenaleyh ordunun umum kumandanlığını ona tevcih ettiğini bildirmesi üzerine, Fahr al-Davla'nin Diyarbekir bölgesi fütuhatından beklediği derecede kendisine mühim bir hisse vermeyeceğini ve kendisini diğer Türk emîrleri arasında ikinci derecede bir mevkide tutacağını zanneden Artuk Bey ondan ayrılmağa ve Müslim ile işbirliği yapmağa karar verdi: Âmid'de mahsur olan Müslim'e haber göndererek muayyen mal ve para mukabilinde kendisini muhasaradan vazgeçeceğini ve hatta icap ederse muhasarayı büsbütün kaldırıp onun serbestçe çekilmesine müsaade edeceğini bildirdi. Bu teklifden memnun olan Müslim Artuk Bey'e birçok vaatlerde bulundu. Artuk Bey ile Müslim'in arasında müzakereler cereyan ettiğini işiten Fahr al-Davla bu Türkmen beyinin hıyanet etmesi ve hatta Müslim ile ve Mervan oğlu ile birleşmesi ihtimalinden çekinerek onu kendine celbe çalıştı ve Âmid'i muhasara ederek Müslim'i yakalamasını tavsiye etti. Fahr al-Davla, Müslim'in yakalanması takdirinde onun hâkim olduğu Musul, Elcezire ve Halep ülkelerinin de kâmilen zaptolunacağını ve bu vesile ile büyük sultanın ülkesine bu üç iklimin de ilhak edileceğini bildiriyor ve Artuk Bey'e, onu ele geçirdikten sonra, çok büyük nam kazanacağını ve Mısır'a kadar her tarafta hâkim olacağını anlatıyordu. Fakat Artuk Bey, hem Fahr al-Davla'nin samimiyetine emin olmadığından ve hem de Müslim'e karşı vermiş olduğu sözü bozmağı insaniyete ve mürüvvete muvafık bulmadığından bu teklife ve tavsiyeye kulak asmayarak vak'adan 3 gün sonra Âmid ovasındaki Türkmenlerin çoğunu da maiyetine almış olduğu halde ordugâhtan ayrılıp Sincar'a gitti. Emîr Çubuk ile diğer Türkmen beyleri Artuk Bey'e uymayarak Fahr al-Davla'nin yanında kaldılar. Bundan biraz sonra Şeref al-Davla Müslim 28 temmuz (21 rebiyülevvel) pazar günü, belki de Fahr al-Davla'nin gizli müsaadesi ile, Amid'den kaçmağa muvaffak oldu ve Rakka'ya gitti. Oraya varır varmaz Sincar'da bulunan Artuk Bey'e vaat etmiş olduğu paraları ve eşyayı göndermekte gecikmedi. ʿUḳayl kabilesine mensup olan erkek ve kadın esirlerin kâffesi Hille hükûmdarının oğlu Sayf al-Davla Ṣadaḳa tarafından para ve mal

sarfedilmek suretiyle Türklerden satın alınmış ve evlerine iade edilmiş bulunuyordu.

Mervan oğlu Mansur ise bu sırada Āmid'den Mayyāfārikīn'e gitmiş ve orası kadar müstahkem olan bu şehri de müdafaaya hazırlanmıştı. Fahr al-Davla yanında bulunan ümeranın bir kısmını oğlu Za'im al-Davla Abu'l-Ḳāasim'ın maiyetine vererek Āmid'i muhasaraya başlattı. Kendisi de Gevherayin'in askerlerinin kumandanları olan Ayaz, Türşek ve Humartaş'ı ve aynı zamanda şahna Altuntak'ı yanına alarak Mayyāfārikīn'i muhasaraya gitti. Muhasaradan bir müddet geçtikten sonra her iki şehirde de açlık ve sıkıntı basgösterdi. Bu şehirlerin ileri gelenlerinden bir kısmı Türk ümerası ile gizlice muhabere ederek kapıları açmak istedilerse de yakalandılar ve hapsedildiler. Hıyanetle alınamayan bu iki müstahkem şehrin cebren ve harben zaptı cidden pek müşküldü. Onun için muhasara uzun müddet devam etti ve bir seneden fazla sürdü. Fahr al-Davla diğer taraftan Mardin'e de kuvvet gönderip burayı da kuşattırdı. Şehir pek az zaman sonra alındı ise de, dağ üzerinde bulunan kalesi alınamadığından burasının kuşatılması ve tazyiki pek uzun sürdü. Fakat Siirt ve Erzen şehirleri ile diğer kasabalar ve kaleler uzun müddet mukavemet edemeyerek birer birer teslim olmağa başladılar. Ecdadından beri hâkim olduğu bütün şehir ve kasabaların birer birer zaptedilmekte olduğunu gören ve bu suretle pek az sonra da iki payitaht şehrinin düşeceğini ve nihayet devletinin büsbütün ortadan kalkacağını anlayan Mervan-oğlu bu istilâyı durdurabilmek ve hükümdarlığını kurtarmaya çalışmak üzere başka bir tedbire başvurdu: veziri bulunan tabib Abū Ṣālim'i Mayyāfārikīn'de yerine vekil bırakarak ümerasından Abu'l-Haycā al-Rāvadī ابوالهيجا الروادى, Emir Dāvūd b. al-Aşkurī al-Karṭukī داود بن الاشكرى القرطقى ve reis Abū 'Abd Allāh b. Mūsek ابو عبدالله بن موسك gibi bir takım kabile ve şehir reislerini de yanına alarak ağır hediyeler ile birlikte büyük sultanın karargâhına, yani İsfahan'a gitti. Kendi ülkesindeki kale ve şehirlerin çoğunun müdafaalarını kendi hanedanına mensub kimselere tevdi etmiş olan Manṣūr bu meyanda amcası Ḥuseyn b. Aḥmed'i Cizre'de bırakmıştı. İsfahan'a giden Mervan-oğlu büyük sultanın

ümerası ile ve diğer devlet erkânı ile ve bilhassa büyük vezir Niẓām al-Mulk ile görüştü ve getirmiş olduğu hediyeleri sundu ise de bir türlü huzuru saltanata kabûl edilmek imkânını bulamadı. Onun her gün saltanat dergâhında tacizkâr hareketlerde bulunacak şekilde devlet erkânına ve ümeraya müracaat etmesi ve büyük Hatun'a ikide bir haber göndermesi ve pek fazla sızlanması üzerine muztarip olan büyük sultan, nihayet ona haber göndererek — yalnız Āmid ve Mayyāfāriḳīn şehirlerini ona bırakabileceğini ve fakat ülkesinin diğer kısımlarını almak karar-ı katisinde bulunduğunu, şayet bu tesviye tarzına muvafakat ediyorsa o yolda Fahr al-Davla'ya emir göndereceğini ve kendisine bu iki şehrin emaret fermanını tevcih edeceğini bildirmişti. Mervan - oğlu bu teklife müsbet veya menfi bir cevap vermiyerek bu hususta düşünmek üzere müsaade istedi ve sultanın teklifini kendi veziri Abū Ṣālim'e yazdı ve reyini sordu. Büyük sultanın emir ve kararının ciddî mahiyetini anlamıyacak kadar basit ve zayıf düşünceli olan Abū Ṣālim, kışın yaklaşmakta olduğunu ve Türk askerinin kış mevsiminde zahire ve levazım yoksulluğuna uğrayarak perişan olup dağılacağını ve bu yüzden Türk emirleri ile Türkmen beylerinin kendi maiyetlerini alarak kendi iktaları olan bölgelere gideceklerini ve ayni zamanda çok müstahkem olan Āmid, Mayyāfāriḳīn, Mardin ve Cezireti-İbni-Ömer şehir ve kaleleri ile diğer birçok kalelerin senelerce muhasaraya dayanabileceklerini kendi efendisine bildiriyor ve sultanın teklifini kabûl etmemesini tavsiye ediyordu. Vezirinin bu tavsiyesini doğru sayan Mervan - oğlu büyük sultanın teklifine müsbet bir cevap vermedi ve bu suretle kendini büsbütün emaretten mahrum edecek bir yola saptı.

Diğer taraftan Fahr al-Davla b. Cuhayr Musul ve Elcezire ve Halep hükümdarı olup büyük sultanın tabilerinden olan Şaraf al-Davla Müslim'in dergâh-ı saltanatın emirlerine muhalif hareketlerde bulunarak kendisine karşı yaptığı mücadele ve muhalefetten ve Mervan - oğluna ettiği yardımdan babsederek şikâyette bulunduğu gibi Artuk Bey'in de onunla gizlice anlaşmak ve ordugâhtan ayrılmak suretiyle bozgunculuk ve hıyanet yapmış olduğunu bildirmişti. Büyük sultan, babasının ve kendisinin eski ve emektar bir kumandanı

ve Türkmen beylerinin en cesuru olan Artuk Bey'in aleyhindeki bu ittihamı tamamiyle kabûl etmemekle beraber, bu hareketinden dolayı ona şüpheli nazarlarla bakmağa başlamış ve kendisine karşı sadakatte olup olmadığını tecrübeye karar vermişti. Diğer taraftan babası Alp Arslan'ın eniştesi olmak dolayısiyle, Türk imparatorluğuna tâbi hükümdarlar içinde en sadık olması lâzım gelen Şaraf al-Davla'nin hareketi büyük sultanı iyice hiddetlendirmişti. Büyük sultan onun devletini büsbütün ortadan kaldırmağa karar verdi. Hâlâ Âmid'de kapanarak Türk ordusuna mukavemet eylediğini zannettiği bu zatın idaresi altındaki ülkeleri, yâni Musul, Elcezire ve Halep kıtalarının hükümdarlığını Fahr al-Davla'nin oğlu ʿAmîd al-Davla Muḥammed'e tevcih ederek bu bölgelerin zaptını ve Şaraf al-Davla Müslim'in yakalanmasını emretti. Türk ümerasından mühim bir kısmını onun emri altına verdi. Bagdad şahnası olan Emîr Aksungur ile onun selefi olan Saʿd al-Davla Gevherayin'in muavini olup bütün Irak-ı Arap askerlerinin kumandanı olan Hacip Humartekin Şavāb حاجب قمارتكين صواب bütün kuvvetleri ile ʿAmid al-Davla'nin emri altında toplandılar. Büyük sultan aynı zamanda maiyetindeki Türkmenlerle Sincar'da karagâh kurmuş olan Artuk Beye de haber gönderip ʿAmîd al-Davla ordusuna iltihak etmesini ve onun emrinden çıkmamasını ferman etti. Artuk Bey ise Fahr al-Davla aleyhinde şikâyette bulunup mazeretini bildirmek ve aynı zamanda Şaraf Al-Davla Müslim hakkında şefaatta bulunmak üzere İsfahan'a gitmeğe hazırlanırken aldığı bu ferman üzerine Musul'a giderek, henüz oraya gelmiş olan ʿAmîd al-Davla ile birleşti. Musul şehri muhasara altına alındı. ʿAmîd al-Davla kuşatılanlara haber gönderip teslim olmalarını teklif etti ise de onlar, kendi hükümdarları Şaraf al-Davla'nin göndermiş olduğu talimat mucibince, şehirlerini ancak sultana teslim kılabileceklerini bildirdiler. Bu haber derhal sultana arzedildi. Büyük sultan kışın yaklaşmakta olduğunu nazar-ı dikkate almaksızın yanında bulundurduğu kuvvetleri maiyetine alıp İsfahan'dan hareket ederek Musul önüne geldi. Bunu gören şehrin ümera ve eşrafı ve ayanı kapıları açtılar ve istikbal ederek onu şehre davet ettiler. Şehre giren büyük sultan Musul hükümdarının sarayına yerleşti. Şehrin

ümerası sultana, kendi hükümdarları Şaraf al - Davla'nin şehri teslim etmek hususunda kendilerine vermiş olduğu talimattan bahsettiler. Bu haber büyük sultanı çok memnun etti ve onun 'Ukayl oğulları devletini ortadan kaldırmak hususundaki kararından sarfınazar etmesine sebep oldu. Şaraf al - Davla'yi tekrar eski hükûmetine iadeye karar verdi. Irak'ı Arap ülkesi veziri olmak dolayısı ile bu kıt'anın askerleri ile birlikte Musul'a gelmiş olan Muayyad al - Mulk Abu Bakr — ki büyük vezir Nizâm al - Mulk'ün oğludur — 'i göndererek Rahbe'de bulunan Müslim'i yanına çağırttı. Müslim, yanında para ve hazine bulunmadığı için Halep'e gidip orada ağır borçlar yaparak küllîyetli ve kıymetli hediyelerle Sultanın dergâhına geldi ve arz-ı ubudiyet ederek getirmiş olduğu kıymettar şeyleri takdim etti.

Bu arada kendini birçok tehlikelerden kurtarmış olan ve bilhassa, biraz evvel zikredilen Âmid önündeki vak'ada kendisinin esir olmamasını sür'atine medyun bulunduğu meşhur atını da padişaha hediye ediyordu. Bu at bu devirde bütün müsabakalarda birincilik kazanmıştı. Sultan Melikşah hem Şaraf al - Davla Müslim'in bu hareketlerinden memnun kaldığından ve hem de babası Alp Aralan'ın kız kardeşi olan Şaraf al - Davla'nin zevcesi Safiyye Hatun'un rica ve ısrarlarına dayanamadığından Musul ve Elcezire ve Halep kıt'alarının kıralılığını tekrar ona tevcih ederek ağır bil'atlar verdi ve bir müddet de Musul'da ikamet eyledi.

Büyük sultan Melikşah bu esnada Horasan valisi olan kardeşi Tekiş'in isyanını haber aldığından Musul önündeki kuvvetlerin kâffesini yanına alarak şarka hareket ettiği gibi, Diyarbekir bölgesinde harekâtta bulunan ve bu bölgenin kurtarılması işi ile uğraşan tümenlerin başkumandanı olan Sa'd al - Davla Gevherayin'e haber gönderip kuvvetlerinden bir kısmını ayırarak kendisine göndermesini emreyledi. Bu esnada Fahr al - Davla de Emîr Altuntak'ı mühim bir kuvvetle Mayyâfârikîn şehrinin muhasarasında terkederek kendisi bizzat Bitlis ve Ahlât şehirlerini almak için hareket ediyordu. Emîr Sa'd al - Davla'den almış oldukları talimat mucibince, evvelce onunla birlikte gelmiş olan ümeradan bir kısmı, Humartaş, Türşek ve Ayaz başta olmak üzere, askerin bir kısmını yanlarına alarak Musul yolu

nu tuttular ve büyük sultanın ordusuna iltihak ettiler. Sa'ad al Davle ise karargâhının bulunduğu ve kendisinin muhasara ile zaptetmiş olduğu Hişn Kayfā'da tevekkuf ederek bütün harekâtı takip ve idare etmekte idi. Fahr al-Davla ise yanında Emir Sanduk ve Dilmaç oğlu Muhammed ve diğer ümera bulunduğu halde Mayyāfārikīn'den hareketle Bitlis'e gelmiş ve burasını kolaylıkla aldıktan sonra Aḫlāṭ önüne vararak muhasara altına almış ve gerek şehri ve gerekse kalesini pek az bir müddet içinde zaptetmişti. Gerek bu iki şehirde ve gerekse bunlara civar olan kasaba ve kalelerdeki Mervan hanedanına mensup veya bu hanedanın taraftarı olan reisleri tevkif ve hapseden Fahr al-Davla, Aḫlāṭ şehrini mülhakatı ile birlikte, evvelce hâkim olduğu Malazgirt, Muş ve Tatvan, Erciş, Adilcevaz, Vustan ile Bargiri ve bizzat Van şehir ve kasabaları başta olmak üzere bütün Van gölü havzasındaki kasaba ve kalelere ilâveten Emîr Sadduk'a tevcih ettiği gibi, Bitlis ve havalisini de Dilmaç oğluna terk ve ikta edip onları orada bıraktıktan sonra Mayyāfārikīn'e dönmüş ve bu şehrin etrafında bir müddet kaldıktan sonra kış gelmesi üzerine Siirt'e gitmiş ve kışı orada geçirmiştir. Kış mevsiminde Mayyāfārikīn ve Āmid şehirleri uzaktan tarassut ve tazyik edilmiştir.

Büyük sultan ise maiyetiddeki emîrlerle ve askeri ile Musul'dan hareket ederek 27 teşrin II. 1084'te İsfahan'a girmiş ve kışı burada geçirdikten sonra ilkbaharda Horasan'a yürümüş ve kardeşi Tekiş'i sığınmış olduğu Venç kalesinde muhasara etmişti. Bu muhasaraya iştirak eden büyük ümera arasında Artuk Bey'den maada Porsuk, Bozan ve Kumaç gibi ulu serdarlar da bulunmakta idi Tekiş'in mağlubiyeti ve sonra da teslim olması ile biten bu muhasara esnasında Mervan oğlu Mansur da İsfahan'dan kalkarak ordugâha gelmiş ve padişahın en ziyade teveccüh ve itimadını kazanmış olan sâlârlardan zikri geçen Emîr Kumaç'a müsafir olmuştu. Manşūr bu emir vasıtasi ile saltanat dergâhına bazı hediyeler takdim etmiş ve huzura kabulünü rica eylemişse de bu ricası is'af edilmediğinden dolayı ordugâhta bulunan ümeradan hiç kimse kendisine itibar ve iltifat göstermemişti. Manşūr vezire ve diğer devlet erkânına baş vuruyor, emir-

leri birer birer ziyaret ediyor ve fakat lâkaytlıktan ve hatta istiskalden başka bir şey görmüyordu. Manşūr, son çare olarak büyük hatuna yâni Terkân Hatun'a da hediyeler gönderip tavassutunu rica etti ise de bundan hiç bir netice husule gelmediği gibi, hediyeleri de asla makbule geçmedi. Ordugâhta parasız kalan ve çok müşkül bir vaziyete düşen Manşūr, vezir Niẓām al-Mulk'ün azatlısı ve kendisinin eski dostu bulunan Emîr Ayaz-ı Niẓāmî'ye haber göndererek borç para istediği gibi, ordugâhta bulunan tüccarlardan ve sarraflardan da ağır faizlerle para tedarikine çalıştı. Nihayet bu Emîr Ayaz'ın tavassutu ile vezir Niẓām al-Mulk'ün huzuruna girmeğe muvaffak olan Manşūr ona rica ve dehalette bulunmuş ve vezir de onun hakkında padişaha şefaat etmişse de padışah yine eski noktainazarında ısrar ederek Mayyāfārikīn ve Âmid şehirleri müstesna olmak üzere Diyarbekir ve Aḫlāṭ bölgelerinin sair belde ve kalelerinden vaz geçip terketmesini ve ancak bu iki şehir ile iktifa etmesini tavsiye etmiştir. Fakat Manşūr bu defa da padişahın teklifini kabul etmemişse de yine ümit kesmemiş ve ordugâhtan ayrılmamıştır. İşte bu sırada Fahr al-Davla b. Cuhayr'den gelen bir arızada Diyarbekir kıt'asında şimdiye kadar 4 şehir yâni Siirt, Erzen, Bitlis ve Aḫlāṭ başta olmak üzere birçok kasaba ve kalelerin alınmış olduğundan ve muhasara edilmekte bulunan diğer şehir ve kalelerin de yakında zaptolunacağından ve bilhassa Mayyāfārikīn şehri ahalisinin teslim olmak üzere kendisi ile muhabere ve müzakerede bulundugundan bahsolunmakta idi. Bunu duyan Mervan-oğlu padişahın teklifini kabul ettiğini, yâni Mayyāfārikīn ve Âmid şehirlerine kanaat eyleyerek ecdadından mevrus olan ülkesinin diğer kısımlarından kâmilen feragat kılmış olduğunu dergâh-ı saltanata bilvasıta arzetti ise de, iş işten geçmiş idiği ve artık eski ülkesinden hiç bir şey ümit etmemesi ve bütün memleketini Fahr al-Davl'ye teslim eylemesi lâzım geldiği yolunda kat'i ve sert bir cevaptan başka bir şey alamadı. Bu vaziyet karşısında ne yapacağını şaşıran Mervan oğlu, padışahın kızlarından birini kendisine zevceliğe isteyerek ağırlık bedeli olmak üzere 60.000 altın vereceğini arzetti ise de, onun bu isteği soğuk bir red ve istihza ile karşılandı. Bununla beraber Mervan-oğlu yine ordugâhtan ayrılmamış ve padişah ve ordu ile birlikte İsfahan'a dönmüştür.

1085 senesi ilkbaharında Fahr al-Davla b. Cuhayr kuşatılmış olan Āmid ve Mayyāfārikīn şehirlerini şiddetle tazyike başlattı. Her iki şehir de surlarının muhkemliğinden dolayı bütün hücumlara karşı koyuyor, ve yapılan şiddetli taaruzlar neticesiz kalıyordu. Fahr al Davla Āmid'i kuşatmakta olan oğlu Za'îm al-Davla'ye ve onun maiyetinde bulunan Mukaddam Sālār unvanını taşıyan Emîr Canah al Davla'ye bu şehrin etafındaki bağların ve bostanların harap edilmesini emrettti ve bu emir icra edildi. Manşūr'un veziri ve vekili olup Mayyāfārikīn'de mahsurbulunan tabip Abū Sālim, Āmid'de bir hıristiyanı vekil bırakarak onu bu şehrin müdafaa ve muhafazasına memur etmişti. Şehrin ermeni, rum ve süryani cinslerine mensup olan hıristiyan halkı evlerine zahire iddihar etmişler ve erzaksızlıktan çok bunalan müslüman halka bu zahireyi yüksek fiatlarla satmağa başlamışlardı. Bu yüzden müslümanlar ile hıristiyanlar arasında husumet başladı ve nihayet bir şehir muharebesi şeklini aldı. Müslümanlar hıristiyan mahallelerine hücum ederek onların bir kısmını öldürüp evlerini ve zahirelerini yağmaya başladılar. Şehirdeki kargaşalığı teskine muvaffak olan Āmid muhafızı, bu hareketlerinden dolayı müslümanları tecziyeye ve onların ileri gelenlerini hapse başladı. Şimdiye kadar Mervan-oğluna karşı sadakat gösteren Āmidliler, gerek muhafızın gösterdiği şiddetten nefret ettiklerinden, ve gerekse açlıktan muztarip olduklarından teslim olmayı kararlaştırdılar. Surdaki müdafilerden bir kısmının silâhlarını burçlarda bırakarak indiklerini gören bir kısım halk, başlarında Abu 'l-Ḥasan adlı bir köylü olduğu halde, surların üzerine çıkarak bu silâhları ellerine aldılar ve Fahrüddevle'nin parolası ile bağrışarak kapıyı açıp Türk askerini şehre soktular. Surun diğer kısımlarında bulunan müdafiler de, kuvve-i maneviyeleri kırıldığından, teslime mecbur oldular. Bu suretle Za'îmal-Davla Abu'l-Ḳāsım şehre girerek hâkim oldu (mayıs 1085).

Mayyāfārikīn önünde bulunan Fahr al-Davla ise kendi oğlu tarafından Āmid'in alınmış olduğunu duyar duymaz sür'atle buraya geldi ve halka aff ı umumî ilân etti. Evvelce Mervanlıların veziri olmak dolayısıyla yakından tanıyıp uzun müddet idare etmiş olduğu bu şehrin halkına iyi muamelelerde bulundu ve hariçten zahire getirterek

uzun zamandan beri yoksulluktan perişan olan ahaliyi izdiraptan kurtardı. Bundan sonra oğlu Za'im al-Davla'yi bir miktar asker ile orada bıraktı ve Mervan - oğullarının sarayını ona ikametgâh olarak tahsis etti, kendisi de Mayyāfārikîn'i muhasara ile meşgul olan ordunun başına gitti.

Mayyāfārikîn muhasarası uzadıkça uzuyordu. Bir seneden beri buranın kuşatılmasını idare eden Emîr Altuntak, mahsurlardan gizlice ağır paralar ve hediyeler aldığı için, kastan atalet ve betaet gösteriyor, şehre gizlice erzak girmesine mani olmuyor, veyahut bilmemezlikten geliyor ve hücum yaptırmayarak muhasarayı uzattıkça uzatıyordu. Fahr al-Davla ise muhasaranın uzadığından dolayı Emîr Gevherayin'e şikâyet etti ve aynı zamanda muhasara kumandanının gayretsizliğinden bahsederek bizzat gelmesini rica eyledi. İşte bu sırada Emîr Altuntak birden bire öldü. Onun metrûkâtı arasında şehirlilerin göndermiş olduğu mektuplar ve hediyeler ele geçti. Bundan pek az sonra başkumandanlığın karargâhı olan Hışn Kayfā'dan mühim kuvvetler ile yola çıkan Gevherayin Meyyāfārikîn'e geldi. Fahr al Davla, mahut mektupları ona göstererek, Altuntak'ın hıyanetini ve niçin muhasarayı geciktirmiş olduğunu anlattı. Gevherayin şiddetle şehri muhasara ve tazyike başladı. Beraberinde getirmiş olduğu okçu askerler sur üzerindeki müdafileri şiddetle ok yağmuruna tuttular ve onların başlarını kaldırmalarına meydan vermediler. Diğer taraftan kuşatılma faaliyeti şiddetle ileri götürülüp şehrin hariçle olan rabıta ve alâkası büsbütün kesildi ve belde bu suretle iyice açlığa mahkûm edildi. Diğer taraftan da mancınıklar kurularak surlar şiddetle dövülmeğe başlandı ve bu şekilde muhasara şiddet kesbetmek üzere bir müddet daha devam etti. Nihayet ağustos ayının sonunda bütün muhasara aletleri faaliyete geçti ve surlarda hasıl olan gediklerden şehre umumî hücum yapıldı. Birbiri arkasına 3 gün yapılan taarruz neticesinde şehir surunun burçları birer birer zaptolundu. Bunu gören ahali büyük sultanın parolası ile bağrışarak teslim olduklarını bildirdiler ve aman dilediler. Emîr Sa'd al-Davla derhal savaşı durduttu. Fahr al-Davla de içeriye girerek umumî af ilân etti

ve iç kaleye çıkarak burasını teselliim eyledi (9 eylûl 1085=16 cemaziyülevvel 478). Mervan - oğlunun veziri TabibEbu Sâlim ile eski veziri Ebû Tahir Salâmeh İbn al-Anbârî, Fahr al-Davla tarafından hapis ve tazyik edildiler ve bu sayede bu emaretin bütün hazinesi ve bu hanedana ait olup bir asırdan beri yığılmış ve saklanmış olan bütün mücevherler ve altınlar ve diğer kıymetli eşyalar kâmilen ele geçirildi. Fahr al-Davla bir müddet sonra bu eşyayı ve hazineleri oğlu Za'îm al Davla'ye vererek İsfahan'a göndermiş ve o senenin birinci kânunu içinde büyük sultana arz ve takdim ettirmiştir.

Emaret merkezi olan Mayyâfârikîn'in alınmasından sonra hâlâ mukavemet etmekte olan diğer kasaba ve kaleler de birer birer kapılarını açtılar. Bu bölgenin en müstahkem mevkii olan Mardin kalesi Emir Mincak Börü tarafından teslim alındı. Diğer taraftan Sa'd al-Davla'nin maiyetindeki ümeradan biri olan Emir Çökürmüş'ün uzun zamandan beri kuşatıp sıkıştırmakta olduğu Ceziret-ü İbn Ömer = Cizre müstahkem beldesi de bu şehrin ayan ve eşraf ailelerinden biri olan Vehban oğullarının içeriden hiyanet ederek muhasır Türk askerlerini içeriye sokmaları sayesinde kolaylıkla zaptedildi. Gerek buraya ve gerekse Mardin'e, buraları alan kumandanlar muhafız nasbedildiler. Diyarbekir ülkesinin diğer kaleleri de birer birer teslim alındı. Bu suretle alınmış olan bu büyük ülkenin bölgeleri muhtelif Türk ve Tükmen ümerasına ikta olundu ve beylerin her biri bir şehre muhafız tayin edildi. Bu emir ve beylerin maiyetlerindeki Türk askerleri ile Türkmen boy ve oymakları Diyarbekir ülkesinin her tarafına yerleştiler. Askerler şehirlere ve kasabalara yerleşirlerken bu askerlerin mensup olduğu boy ve oymaklar da kendi beylerine ikta edilen bölgelerin dağlarında ve ovalarında yaylaklar ve kışlaklar tesis ettiler. Diyarbekir ülkesinin bütün kasaba ve kaleleri birer birer alınırken bazı kaleler mukavemet etmeden emanla veyahut da eski muhafızları elinde bırakılmak şartı ile teslim olmuşlardı. Hattakh=Atak başta olmak üzere bu suretle alınmış olan kalelerin bazıları eski sahiplerinin ve bilhassa Mervanlı hanedanına mensup reislerin elinde bırakılmıştı.

Bu arada şimdi Siverek tesmiye olunan ve vaktiyle Sultan Alp

Arslan zamanında 1065 senesinde onun ümerasından Horasan sahası tarafından kuşatıldığı ve etrafı yağma ve tahrip edildiği halde fethedilemeyen ve müşarünileyh sultanın 1070 yılında Anadolu'ya seferi esnasında mülhakatı zaptedilen Sevaverek müstahkem mevkii Bogusag adlı bir ermeni sergerdesinin elinde bulunmakta idi. Civarındaki bölgelerin kâmilen Türkler tarafından zapt ve işgal edilmiş olduğunu gören bu sergerde bu sıralarda müslümanlığı kabul ettikten sonra saltanat dergâhından emaret menşuru alarak Türk ve islâm emîrleri sıfatı ile eski hâkimiyetlerini muhafaza eden diğer hıristiyan reisleri gibi hareket etti: evvelâ Bagdad'a halifenin yanına giderek merasimle müslümanlığı kabul ettikten sonra İsfahan'a vararak orada büyük sultandan, hâkim olduğu şehir ile civarının evlâdına intikal etmek şartı ile, emaret menşurunu alarak geriye döndü. Bunun sülâlesi gayet müteassıp bir müslüman emîr ailesi olarak bir asırdan fazla orada hükim kalmışlar ve fakat civardaki büyük emîrleri metbu tanımışlardır.

Bu suretle Mervan oğlunun elinden kurtarılmış olan Diyarbekir ve Ahlat ülkeleri merkezi Mayyāfārikīn şehri olmak üzere doğrudan doğruya büyük sultanlığa tâbi olan eyaletlerden yâni hükümetlerden birisi olmak üzere teşekkül etmiş oldu. Bu yeni eyaletin valisi olan ve muhtelif Türk emîrlerinin metbuu bulunan Fahr al-Davla b. Cuhayr emaretin merkezi olan Mayyāfārikīn şehrine Harput ve havalisinin fatihi olup Diyarbekir ülkesinin kurtarılışında meşkur hizmetler yapan Emir Çubuk'u 300 atlı ile şahne tayin etmiştir. Ondan sonra başkumandan Sa'd al-Davla ile birlikte Bagdad'a giden Fahr al Davla oradan İsfahan'a hareketle büyük sultanın dergâhına vardı ve ağır hediyeler takdim etti. Yeni kurtarılan bölgelerle teşkil edilen yeni eyalet ve ona tâbi olmak üzere vücude getirilen emaretler ve emîrler hakkında izahat verdikten sonra tekrar kendisi için emaret menşuru alarak işinin başına döndü. İsfahan'da bulunup büyük sultanın dergâhından bir türlü ayrılamayan ve bilvasıta padişahı her zaman taciz etmekte olan Mervan-oğlu Manşūr'a padişah tarafından, zaptedilmiş olan ülkesinin mukabilinde hangi memleketin emaretini istemekte olduğu hakkında sual sorulduğu zaman, eski Diyarbekir emîri bunu bir

istihza telâkki edip yeis ve hiddete kapılarak: — «göğsümden girip arkamdan çıkacak olan bir harbeden başka birşey istemiyorum» şeklinde cevap verdi. Fakat bu cevap padişaha onun, Bagdad'ın yukarısında bulunan ve senede 30.000 dinar varidat getiren Harbi nahiyesini istediği yolunda arzedildi. Bunun üzerine mezkûr nahiye emir Manşûr'a ikta olundu ve o da ister istemez bunu kabûle ve oraya gitmeğe mecbur oldu. Büyük Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra vukua gelen karışıklık arasında Emir Manşûr'un Irak'tan gelerek tekrar Mayyâfârikîn'i ele geçirip devletini yeniden kurmağa uğraşacağını ileride göreceğiz.

Şehzade Tekiş'in isyanını bastırmakta büyük hizmet etmiş olduğu halde ulu sultanın zaîl olan hüsn-ü nazarını bir türlü kendi üzerine çekemeyen ve onunla birlikte Horasan'dan İsfahan'a döndükten sonra şimdiye kadar malik olduğu iktarlara hiç bir şey zam ve ilâve edilmediğini gören Artuk Bey küskün bir vaziyete düşmüş ve Cibal kıt'ası ile Hülvan'daki iktarlarına çekilmiş ve oradan, üzerlerinde hâiz-i nufuz olduğu, Türkmen boy ve oymaklarının reislerine haber göndererek yeniden onları kendi etrafına toplamağa başlamıştı. Artuk Bey bundan sonra bulunduğu bölgeye civar bulunan ve büyük sultanın doğrudan doğruya malikânesi olan çiftliklerden birini yağmaladıktan sonra bütün maiyeti ile hareket ederek Elcezire'ye gelmiş ve Habur ırmağı kenarlarında karargâh te'sis etmiştir. Anadolu fatihi Süleyman Şah'ın Antakya bölgesini açması üzerine Elcezire ve Halep ülkelerindeki bir kaç senelik hâkimiyetinin tehlikeye düştüğünü gören Melik Şaraf al-Davla Müslim b. Kureyş, müşarünileyhin muhtemel bir taarruzuna karşı koyabilmek için eski dostu olan Artuk Bey'e müracaat ederek ittifakını istedi. Bunlar, aralarında anlaştıktan sonra, Suriye kıralı Tâc al Davla Tutuş'u da ittifaklarına almağa ve büyük sultandan ve aynı zamanda Bagdad halifesinden rabıtayı kesmeğe, Melikşah'ın yerine Tutuş'u büyük sultan ilân etmeğe ve şi'î âleminin başı olan Mısır halifesi al-Mustanşir adına hutbe okutmağa karar verdiler ve bu hususta Tutuş'a müracaat ettiler. Aynı zamanda Şaraf al Davla kendi amcası Mukbil b. Bedran'ı Mısır halifesinin yanına gönderip Diyarbekir ve Irak kıtalarının zaptı

hususundaki projesini bildirdi ve bunun tatbiki için ordu ve para gönderilmesini istedi. O zaman Mısır hilâfetinin veziri ve Mısırın hâkimi olan Emirulcüyuş Badr al-Camālī bu teklifi memnuniyetle kabûl ederek bu meseleyi iyice müzakere etmek ve tatbikini kararlaştırmak üzere, kendi oğlunu Mukbîl ile birlikte Suriye'ye gönderdi. Bunlar Dimişk'a gelerek Tutuş ile görüşmeğe ve yapılacak şeyler hakkında karar ittihaz etmeğe başladılar. O esnada Kârkisiya'da bulunan Artuk Bey büyük sultan tarafından gönderilmiş olan hil'atleri ve hediyeleri reddetmiş ve Diyarbekir bölgesini zapt için hazırlık görmeğe başlamış ve aynı zamanda Irak-ı arap ve Acem ile Arran ve Azarbaycan'da ve bütün Anadolu'da yayılmış olan Türkmen boy ve oymak reislerinin içinde kendi hatırını sayan beylere haber gönderip onları davlet aleyhine tahrike ve onlara ikta edilmiş olan yaylak ve kışlakları bırakarak Elcezire'ye ve Suriye'ye hicret etmeğe teşvike başlamıştı.

Fahr al-Davla b. Cuhayr Artuk Bey'in âni hücumurdan korunmak için Āmid'in müstahkem duvarları içine sığınarak müdafaaya hazırlandı ve onun yaptığı muzır faaliyetler hakkında büyük sultana uzun uzadıya malûmat verdi. Öteden beri Artuk Bey'in hareketlerinde sadakatsizlik emareleri görmekte olan büyük sultan, bu son hareketlerinden sonra ona şüpheli ve isyankâr bir nazar ile bakmağa başladı ve onun hareketlerinin göz önünde tutulması ve icabında tedip ve tecziye edilmesi zımnında Irak-ı Arap ve Elcezire ve Diyarbekir'deki emirlere haberler gönderdi. Bu ülkelerde maiyetlerindeki kuvvetlerle karargâh tesis etmiş olan büyük emirlerden üçü, Sa'd al-Davla Gevherayin ile Kara Tekin ve Anuştekin Artuk Bey'e ulaklar göndererek kendisine şüpheli nazar ile bakmakta olduklarını ve vaziyetini derhal açıkça bildirmesini, şayet asi ise üzerine yürümeğe ve kendisini tedip ve tenkile hazır ve memur olduklarını tebliğ ve şayet devlete muti ise bütün maiyeti ile kendilerine iltihak etmesini ve birlikte büyük sultanın hizmetine gelmesini ilâm ettiler. Bundan maada bu emirler Artuk Bey'in maiyetinde toplanmış olan Türkmen beylerine de haber gönderip Artuk Bey'in

müfsit ve asi bir şahsiyet olduğunu işae ederek onları onun yanından ayrılmağa ve büyük sultana itaate davet etmeğe başlamışlar ve pek az sonra onların hemen kâffesini ondan ayırmağa muvaffak olmuşlardı. Yanındaki Tükmen boy ve oymaklarının birer birer kendinden ayrılmakta olduğunu ve kendisinin ancak kendi oymağı ve maiyeti ile yalnız ve kuvvetsiz bir halde kaldığını gören Artuk Bey, bu emirler ile mücadeleye girişemiyeceğini anlayarak onlara: efendisi olan Büyük sultana son derecede muti ve münkat idiğini, Âmid'den Müslim b. Kureyş'i kurtarmış olması dolayisile, Cuhayr oğlunun sultanı kendi aleyhine tahrik ve teşvik ederek onun kendisine karşı olan itimat ve emniyetini izale eylemiş bulunduğunu bildiriyor ve sultana karşı sadakat ve tazimlerini arzediyordu. Fakat Artuk Bey büyük sultanın kendini tezciye etmesi ihtimalinden endişe ettiğinden, emirlerin kendileri ile birleşip dargâh-i sultaniye gitmeleri teklifine karşı mugalata yaparak cevap veriyor ve Kutulmuş oğlu Süleyman Şah'ın büyük sultana tabi olan ülkelerden bazılarını istilâ etmiş ve saltanat divanına bağlı olan Halep ve Harran bölgelerini zapta hazırlanmış bir asi olduğunu ve halbuki bu bölgelerin, sultanın tabii olan Şaraf al-Davla'ye ait bulunduğunu ve binaenaleyh büyük sultanın hukukunu müdafaa için bu asiye karşı mücadele mecburiyetinde idiğini ve onun taarruzunu durdurmak için Halep'e gitmek mecburiyetinde kalacağını ve bu suretle onlarla buluşması mümkün olamıyacağını makam-ı mazerette bildiriyordu. Artuk Bey Diyarbekir'in kurtarılışı sırasında kendisine büyük bir bölgenin ikta olarak verilmemesinden meyus olarak Elcezire'ye gelmiş ve Filaretos'un elinde bulunan Antakya bölgesini açıp orada bir emaret kurmağa hazırlanmış iken bu bölgenin Süleyman Şah tarafından fethedilmiş olması onu büsbütün ümitsizliğe düşürmüş ve aynı zamanda Anadolu fatihine karşı evvelden beri beslemekte olduğu haset ve nefreti daha ziyada arttırmıştı.

Bu suretle Anadolu'da Rum sultanlığından ayrı bulunmak ve doğrudan doğruya büyük sultanlık divanına bağlı olmak üzere teşkil edilmiş olan Diyarbekir eyaleti büyük sultan Melikşah'ın 1092 de vefatından sonra Suriye kıralı olan onun kardeşi Tutuş'un 1093'te büyük sul-

tanlık davası ile şarka yürüyüşünde bu havali onun eline geçmiş ve pek az bir müddet Suriye kırallığına bağlandıktan sonra Musul valilerinin idaresi altına verilmiş ve biraz sonra bu mıntakada muhtelif emaretler teessüs etmiştir: Mardin ve Mayyāfārikīn'de Artuk Bey'in oğlu İlgazi'nin, Hısn Keyfa'da yine Artuk Bey'in diğer oğlu Sokman'ın ve bunların sülâlelerinin emaretleri teessüs etmiş ve bir müddet sonra Hısn Keyfa emirleri Harput ve havalisini de, Emir Çubuk'un oğlundan almış olan amcazâdeleri emir Belek'in ölümünden sonra, alarak kendi beyliklerine ilâve etmişlerdir. Bizzat Āmid şehrinde İnal - oğlunun, Bitlis'te ise Dilmaç - oğlunun emareti kuvvetlenmiş ve daha sonra Erzen, Siirt ve havalisi de bu emarete katılmıştır. Tarihlerde bazan Togan Arslan hanedanı denilen bu emaret iki asırdan fazla devam edecektir. Ahlat ve Van bölgesinde ise evvelâ Sanduk - oğlunun ve daha sonra Sokman-ı Kutbî'nin emareti teessüs etmiştir. Bu emirler Ermenşahlar unvanını alacaklardır. Fakat bu sülâleyi kuran Sokman ı Kutbi'nin Tebriz emiri olması dolayısiyle Ahlat emirliği bir müddet Azerbaycan vilâyetine bağlı kalmış ve daha sonra Irak sultanlığına bağlı büyük emaretlerden biri olmuştur. Diğer emaretler ise Elcezire veya Musul'daki valilere hükmen ve örfen bağlı kalmışlardır ki bu vaziyet bütün XII. asır nihayetine kadar devam edecektir. XIII. asırdan itibaren çok kuvvetlenen Anadolu sultanları bu şarkî Anadolu emaretlerini kendilerine bağlamağa ve onlara yüksek hâkimiyetlerini kabul ettirmeğe çalışacaklardır.

Bibliyografya: Ibn al-Azrak, Tārīḫ-i Mayyāfārikīn; Ibn Şaddād Aʿlāḳ al-hazīra, II; İmād al-Dīn al-Iṣfahānī, Nusrat al-fatrat, Paris Bibl. Nat., arap yazmaları, nr. 2145, varak 67-68; Bundārī, Zubdat al-nuṣret, Houtsma basması, s. 75-77; Ibn al-Athīr, Bulak, c. X, s. 47-49, 53; Sibṭ Ibn al-Cavzī, Mirʾāt al-zamān, 476, 477, 478 seneleri vukuatı; Emir Beybars, Zubdat al Fikra fī Tārīḫ al-hicra; ẕahabī, Tārīḫ al-islām; al-ʿAynī, ʿIḳd al-Cumān (aynı seneler vukuatı; yazmadılar) Michel le Syrien, c. III, s. 247.....

* * *

Bu suretle tamamiyle Türkler eline geçmiş olduğunu gördüğümüz Anadolu kıtasının bir takım şehirleri ve kaleleri de zamanla alınmış ve onların idareleri, o bölgelerin emirine tabi olmak üzere yerli hıristiyan asilzadelerde ve yahut şehrin veya kalenin yerli reisleri elinde bırakılmıştı. Bu hıristiyan reisler, şehir ve kaleleri tabi oldukları emir veya doğrudan doğruya sultan namına idare edip muntazaman vergiyi ve diğer istenilen şeyleri göndermekte idiler. Maraş, Urfa ve Malatya şehirleri bunların başında geliyordu. Hattâ bu şehirlerden bazıları evvelce Türkler tarafından harben alınmış ve oralara Türk muhafızler yerleştirilmiş iken bilâhare idari kolaylık bakımından yerli hıristiyanlar tarafından idare edilmesi daha faydalı görülerek zikrettiğimiz şekilde hareket edilmiştir. Bundan başka Türk taarruzlarının şiddet kesbetmesinden sonra şarkî Anadolu'dan kaçarak orta ve cenubî Anedolu'ya ve bilhassa yukarı Ceyhan bölgesi ile bugün Kozan dediğimiz yukarı Seyhan havzasına yerleşen Ermenilerin tesis etmiş oldukları müstahkem kaleler bu şekilde idare olunmakta idi. Bu havzadaki Ermeniler, Haçlıların Anadolu'ya hücumunu müteakip ırsattan istifade ederek Türk hâkimiyetinden kurtulmağa ve daha sonra da müstakil olmak üzere hükûmet tesis etmeğe çalışacaklardır. Dicle kollarından Batman ırmağının membaını teşkil eden Sason bölgesi de bu vaziyette bulunuyordu. Bugün İçel dediğimiz İzorya bölgesi ile Likya'nın ve Pisidya'nın dağlık mıntakalarındaki bir takım müstahkem kaleler de aynı vaziyette idiler. Çoruh ve Kelkit vadileri ile Karadeniz sahilindeki dili ayıran yüksek dağlar üzerindeki kasaba ve kaleler de aynı şekilde idareye tabi olmuşlar yani kendi muhtariyetlerini muhafaza etmişlerdi. Anadolu'nun birçok sarp yerlerinde de bu vaziyetin devam etmekte olduğu istidlâl edilebilir. Fakat elimizde bu hususta vesikalar bulunmadığı için bunları ayrı ayrı sayabilmek mümkün olamamıştır.

* * *

Şimdi sureti teessüsünü ve mahiyetini izah etmiş olduğumuz Anadolu sultanlığının hükûmet teşkilâtı üzerinde birkaç söz söyliyeceğiz. Bu sultanlık, yani Anadolu kırallığı büyü Selçuklu sultanlığının yani Türk imparatorluğunun bir vilâyeti ve bir parçası olması ve bu devletin başında bulunan kimsenin imparatorluk hanedanına mensup bir

prens olması yani Selçuklu hanedanına mensup bulunması dolayısıyla, bütün teşkilâtında ulu sultanlığı aynıyla kabul ve taklit etmiştir. Büyük sultanın yanında olduğu veçhile Anadolu sultanlığında da bir divan mevcuttu Devletin bütün işlerine nezaretle mükellef olan bu divanın reisine *sahibi divan* veya *vezir* denilirdi. Saltanat divanının âzası tıpkı büyük sultan divanı gibi her biri bugün nezaretlere ve vekâletlere tekabül eden dairelerin âmirleri olan *müstevfî*, *pervane*, *arıdi ceyş*, *tugrâyi* yahut *melikülküttab*(1), *müşrif*, *kadıasker* gibi sivil nazırlarla sadece emîr unvanını taşıyan muhtelif askerî şeflerden yani generallerden terekküp etmekte idi. Generallerin en büyüğüne *Beylerbeği* veya *Melikülümera* deniliyordu.

Bu generallerden biri *Atabek* unvanını haiz bulunuyordu. Bu unvanı taşıyan emîr muhakkak sultanın lalası ve mürebbîsi olmak icap ederdi. Bilâhare Anadolu devleti tekâmül ettikçe saltanat divanı da tekemmül ederek âzaları çoğalmış ve *naibî saltanat* denilen ikinci vezir ile, *emiri meclis* denilen ve bugünkü teşrifat nazırlarına tekabül eden büyük memurlar ile diğer bazı memurlar da divana girmişlerdir. Saltanat divanı gibi her bir nezaretin unvanı da yine divan idi. Müstevfinin idare ettiği divanı istifa, bugünkü maliye vekâletine tekabül ediyor, pervanenin nezaret ettiği Divan-ı pervanegî timar ve zeametlere bakıyor ve hilâfet merkezi olan Bağdad'daki divanülikta'a muadil bulunuyor; divanı arıdî, ordu kadrosunu ve levazım ve teçhizat ve mühimmatını hazırlamak itibariyle bugünkü millî müdafaa vekâletinin vazifesini haiz bulunuyordu. Divanı tugrâyi başkâtiplik ile hariciye vekâletinin vazifelerini cemediyor, divanı işraf ise umumî teftiş heyetine tekabül ediyordu. Bilâhare istihbarat ve posta işlerini idare eden ve doğrudan doğruya Nazırı mülük unvanını haiz zatın idare ettiği Nazar divanı ile suçlara ve ceza işlerine bakan ve emir-i dad (2) tesmiye olunan zatın idaresinde Divanı adil teşkil olunmuştur. Kadıasker ordu efradı arasındaki dâvalarla orduya mütallik hukukî meseleleri tetkik etmekte idi. Generallerin başı olan ve beylerbegi ve yahut melikül'ümera tesmiye edilen zat harp halinde — şayet pa-

1) Bu unvan Osmanlı hanedanı devrinde Reisülküttab olmuştur.

2) Bunun Mısır'da mukabili Emir al-€Adl'dir.

dişah orduların başında bizzat bulunmazsa — başkumadan vazifesini yapmakta idi. Fakat bu zat sulh halinde bugünkü büyük erkânı harbiye reisi olan kimsenin nüfuz ve vazifesini haiz bulunmakta idi Bütün devlet erkânı her gün Divan ı saltanat'da vezirin reisliği ve bazan da bizzat padişahın başkanlığı altında toplanıp devlet umumî umurunu müzakere ederlerdi. Divanın müzakeresi biter bitmez her nazır kendi divanına giderek kendine ait olan işlerle meşgul olurdu. Büyük sultanlığa bağlı olan vilâyetler ve yahut saltanatların divanlarının reisleri olan vezirler de bu küçük sultanların veya meliklerin büyük sultan tarafından tâyin ve tavzif olunduğu şekilde ilk zamanmanlar, veziri âzam veya huace-i cihan unvanını haiz olan büyük divanın reisi tarafından tayin olunmakta idiler. Bu sırada büyük vezir bulunan Nizamülmülk, oğullarının herbirini bu suretle bir vilâyete veya sultanlığa yezir tayin etmişti. Anadolu'ya gönderilmiş olan vezirlerin hepsini sırası ile bilemiyoruz. Yalnız Ebulfadl İsmail b. Ali el-Suhravardi'nin Kutulmuş'un veziri olduğunu ve Anadolu fatihi Süleyman Şah'ın vezirinin isminin de Hasan b. Tahir el-Şahrastânî bulunduğunu biliyoruz (1). Bu sonuncu vezirden ileride bahsedeceğiz.

Diğer devlet erkânının büyük divandan mı seçilip gönderildiklerini yahut da doğrudan doğruya Anadolu sultanı tarafından mı tayin edildiğini şimdilik bilemiyoruz. Aynı zamanda bu mevzua dair yabancı ülkeler kütüphanelerindeki birçok tarihî kaynakları görememiş olduğumuz için bütün devlet erkânının adlarını da şimdilik sayamıyacağımızı esefle söyleyebiliriz. Yalnız Ebulkasım adındaki zatın Süleyman Şah'ın beylerbegisi olduğunu bilmekteyiz (2).

Dinî ve hukukî işler kadıyulkudat tesmiye olunan baş kadının elinde idi. Hem diyanet işlerine ve hem de hukukî meselelere bakan bu zat divana dahil değildi. Bu zat bütün Anadolu kadılarının nasb ve tayinine ve din işleri ile hukukî meselelerin icra ve infazına nezaret etmekte idi. Din ve hukuk işleri ile devlet işleri bu suretle hü-

1) Bakharzī, Duymat al-Kaar, Halep basması, s. 98; al-ʿAzīmī, Tarih; Ibn al-ʿAdīm, Bugyat al-Talap; ayn. Müellif, Zubdat al-Halab; Nuvayrī, Nihayat al-Arab (yazmadırlar).

2) Anna Komena tre,. sahife 240

kâmet politikasının nufuz ve tesirinden azade kalmış ve tamamiyle müstakil bulunmuş oluyordu. Baş kadıların bazan bütün islâm ülkelerine, ve bilhassa gayrı müslimlerden yeni açılmış olan diyarlara, Bağdad halifesi tarafından gönderilmesi mutad olduğundan, adını bilmediğimiz, ilk din ve hukuk işleri reisinin de Bağdad'dan gönderilmiş olduğunu istidlâl edebiliriz. Medreselere nezaret, tekkeleri teftiş, imam ve hatip ve müzekkirleri yani vaızları tayin ve kontrol eylemek, camilere ve mesçitlere ve dini müesseselere ait olan vakıflara nezaret etmek başkadı ile onun tarafından tayin edilmiş olan kadılara ait olduğu için bu vazifeyi haiz olanlar yalnız din ve hukuk işleri reisi değil aynı zamanda maarif ve evkaf işlerinin de âmir ve nazırı bulunmakta idiler.

Askerî teşkilâta gelince: bu da bidayette bittabi büyük saltanatınkinin aynı idi. Ordu, memlûkler denilen hassa askerleri ile toprağa merbut olan ve Sipahiyan tesmiye olunan zeamet askerlerinden ve ayrıca muharebe zamanlarında toplanan ve ecrihar tesmiye olunan ücretli piyade ve süvari askerlerinden terekküp ediyordu. Memlûk denilen askerlerin reislerine hacip denilmekte idi. Memlûkler Türkmen olmayan diğer Türklerden ve bilhassa Kapçaklardan satın alınan hassa askerlerini teşkil ediyorlardı. Bunların bir kısmı da Anadolu'nun fethi esnasında esir edilen hırsityan Türklerle Ermeni, Gürcü ve Grek gibi hıristiyan kavimlerden alınarak müslüman edilmiş olan gençlerden terekküp ediyordu. Sipahiler ise ekseriyetle Türkmenlerden ve bir miktarı da diğer Türklerle başka islâm, bilhassa Kürt unsurundan teşekkül etmekte idi. Muharebe başkumandanlığını bizzat sultan ve yahut onun oğullarından biri yahut da beylerbegi ifa etmekte idi. Beylerbeğinden başka diğer bir emîr başkumandanlık yaptığı takdirde o zaman bu emîre de beylerbeginin Arapça ve Farsça unvanlardan mürekkep olan mel'külümera veya sipehsâlar denilirdi. Fakat hiçbir vakit bu emîre beylerbegi denilemezdi.

Anadolu sultanlığının icinde mevcut olan diğer emaretlerde de sultanlık divanının küçük birer nümuneleri mevcuttu ve her emîrin birer veziri, müşrifi, müstevfisi bulunmakta idi. Bu emaretlerdeki vezirlerin ve diğer büyük memurların da bidayeten merkezden tayin

edildiğini ve bilâhare emaretler kuvvetlenip de yarım bir istiklâle sahip olacak hale geldikten sonra bu büyük memurların doğrudan doğruya emîrler tarafından nasb ve tayin edildiklerini anlıyoruz. Diğer dinî, hukukî ve askerî teşkitât da bilâhare aynı şekli almiş, yani doğrudan doğruya emîr tarafından tayin edilen kimselere tefviz olunmuştur.

Sultanın ve emîrlerin saraylarının teşkilâtını ve diğer küçük memuriyetleri ileride kitabımızın Medeniyet kısmında yazacağımızdan burada şimdilik bu kadarla iktifa ediyoruz.

Bu fetih devresinde Anadolu sultanının ve bu ülkedeki diğer emîrlerin resmî devlet sancaklarının ve çetirlerinin ne şekilde olduğu hakkında elimizde kat'î malûmat mevcut olmamakla beraber, buradaki devletlerin büyük Selçuklu imparatorluğunun birer parçası olmaları dolayısıyla, imparatorluğun resmî sancağının rengi olan siyah rengin bu devletlerin çetir ve sancaklarında da kullanılmış olduğu neticesine varabiliriz.

Anadolu'nun henüz açıldığı ve bu kıt'ada yeni bir saltanatın kurulduğu bu XI. inci asırda bu ülkeye muhaceret ve tavattun etmiş olan fatih ve hâkim ırkın lisanı olan Türkçenin Anadolu sultanlığı ile diğer Anadolu emaretlerinin devlet ve hükümet dili olamaması Türk lisanının henüz Arap harflerine intibak edememiş olması ile izah edilebilir. Bu tarihlerde, Türkistan'da kullanılmakta olan Uygur yazısı ile yazılmak üzere, Türk dilinin Anadolu'da devlet müesseselerinde kullanılabilmiş olmasına dair bir ihtimal ortaya atmak şimdilik kabil değildir. Bu asırda Anadolu'dan Mısır, Suriye, Elcezire ve Irak gibi edebiyat ve halk dilleri Arapça olan ülkelere gönderilen resmî muharreratın arapça, Iran'a ve bütün şarka gönderilenlerin ise farisi olacağı şüphesiz ve zaruridir. Rumlardan açılan Anadolu'da devlet ve hükûmet yazılarının ve divan kayıtlarının bu asırda bu iki dilden hangisi ile yazılmış idiğini şimdilik kat'i şekilde belirtmek kabil olmamakla beraber Halep, Harran, Nusaybin ve Musul gibi Arap kültürünün mühim mezkezleri başta olmak üzere bütün Anadolu'nun cenubunu sarmış olan şehirlerin hemen kâffesinin ve aynı zamanda Türk ırkının henüz yerleşmiş olduğu Diyarbekir bölgesi beldelerinin o devirde arapça tekellüm etmekte oldukları göz önünde tutularak, Bizans'tan alınmış olan, asıl Anadolu kıt'asında teşekkül eden sultan-

lıkta ve emaretlerin çoğunda devlet ve hükûmet lisanının Farisiden ziyade Arapça olacağı tahmin ve istidlâl edilebilir. Azerbaycan ve Arran ülkelerine daha ziyade yakın olan Ahlat, Erzurum, Erzincan ve Sivas emaretlerinde ise Fars dilinin devlet lisanı olarak kabul edilmiş olması düşünülebilirse de Arap dilinin kemal haddine ermiş olduğu bu asırda Farsçanın henüz bütün medeni ihtiyaçları ifade edecek derecede ilerleyememiş bulunması nazarı dikkate alınarak bunun nihayet zayıf bir ihtimale yer vermekten ileri geçemiyeceği de zikrolunabilir. İlerideki bahislerimizde söyliyeceğimiz veçhile, Farisinin bu kıt'ada kuvvetlenmeğe başlaması ve Arapça ile rekabete kalkışması ancak XII. asrın sonlarına doğru vukua gelmiştir.

TÜRKLER TARAFINDAN FETİH VE İSKÂN EDİLEN ANADOLU ÜLKESİNE BİR BAKIŞ

Şimalden ve cenuptan büyük dağlarla çevrilen ve bütün vadileri ve ovaları şarktan garba doğru uzanan Anadolu kıt'ası, şimalden ve cenuptan iz bırakmıyan veyahut da pek az iz bırakan taarruzlara uğradığı halde, tarihin muhtelif çağ ve devirlerinde şarktan ve garptan, derin değişiklikler ve izler bırakan, büyük istilâlara ve muhaceretlere maruz kalmıştır.

Anadolunun en eski yerlilerinin adı ve menşei henüz tesbit edilememiştir. Şimdilik Proto-Hitit veya Asianique unvanı verilen bu halkın milâttan evvel XL. ıncı asırdan itibaren bu kıt'ada sakin olduğu ve müteakip asırlarda şehirler tesis ettiği zannolunmaktadır. Milâttan evvel XXV. inci asırdan itibaren Arya kavimlerinin büyük muhacereti başladığı sırada Anadoluya hicret etmiş olan Hititler ile diğer küçük kavimler bu eski kavmin üzerine yerleşmiş, onlar üstünde hâkimiyet tesis eylemiş ve onlarla karışmışlardır. Gramerlerine nazaran, esas dillerinden Ârî cinsine mensub oldukları anlaşılan bu Hititler, üzerine yerlermiş oldukları eski Anadolu kavminden pek çok kelimeler almışlardır. Samî ve Ârî bir asla irca edilmiyen bu kelimele-

rin Turanî bir kökten geldiği ve binanaleyh Anadolunun ilk sakinlerinin Turanî asla mensub olduğu zannolunmaktadır. Bundan başka yine Hititler ile bir zamanda yaşamış olan Hurrî'lerin de Samî ve Ârî bir menşeden gelmedikleri malûmdur. Bunların, Orta Asyalılar gibi atçı ve süvarî bir kavim olmaları, Turanî asıldan geldiklerini ve Asianique'ler gibi Orta Asyadan hicret ettiklerini zannettirmektedir.

15 asırdan ziyade hâkimiyet süren Hititler ile onlarla bir zamanda yaşamış olan bir çok küçük Ârî veya gayrı Ârî kavimler Anadolu'yu baştan başa şehirler, mamureler ile doldurmuşlar ve pek mühim bir medeniyet kurmuşlardır. XI. asırdan itibaren dağılmıya ve hâkimiyetlerini kaybetmeğe başlıyan Hititlerin üzerine gelen kavimler içinde, onların imparatorluğunu ve devletlerini ve hattâ bütün içtimaî teşkilâtlarını inhilâl ettirenler Trak kavmine mensub olan Tön'ler, Miz'ler, Bitin'ler, Löt'ler, Frik'ler[1], Kapadok'lar, Muşhi'ler, Komagen'ler, Paflagon'lar ilh.. gibi küçük kavimlerdir. Anadolu kıt'ası bu istilâdan itibaren Türklerin zikrettiğimiz istilâsına kadar bu şekilde muazzam ve derin iz bırakan istilâ ve muhaceret görmemiştir. Cenuptan vuku bulan Samî kavimlerin muhaceretleri ile bundan sonra şarktan gelen Urartu'ların, Halt'ların ve Kimer'ler ile İskitlerin istilâ ve muhaceretleri, ya tesirlerini mahdut mıntakalarda bırakmışlardır, yahut da gelici ve geçici olmuşlardır. Helenlerin Anadolu sahillerindeki şehirleri ve müstamereleri içerilere doğru pek fazla nüfuz edemeyip kenarlarda kalmış ve ırkî olmaktan ziyade kültürel ve iktisadî bakımdan müessir olmuştur. İran imparatorluğunun istilâsı yalnız siyasî değişiklik yapmış, Hititlerin en haşmetli devrinde bazan birleşmiş olan, fakat hemen daima parçalanmış bir halde yaşayan Anadolu'yu bir bayrak altında toplamıştır. Makedonya imparatorluğunun istilâsı hem siyasî olmuş, ve hem de Helen medeniyetini Anadolu'nun her tarafına yaymış olmak itibariyle kültür bakımından çok ehemmiyetli ve derin bir tesir yapmış ve bu

1) Ermeniler, Friklerin bir şubesi olup daha sonraları m. e. VII. asırda Anadolunun şarkına hicret ederek Urartuların ülkesine yerleşmişler ve onlarla karışmışlardır.

tesir asırlarca devam etmiştir. Bundan sonra Anadolu'ya vuku bulan Gol kavminin muhacereti bu kıt'anın mahdut bir mıntakasına ancak müessir olmuştur. Romalıların istilâsına gelince: onların hâkimiyetinden Anadolu kıt'ası ırk bakımından pek az müteessir olmuştur. Fakat Romalıların Helen kültürünü yaymak hususunda gösterdikleri gayret, hars bakımından bu memlekete az çok tesir icra ettiği gibi bunların, istilâ etmiş oldukları diğer memleketlerde olduğu gibi, Anadolu'da yapmış oldukları teşkilât, bu ülkeye oldukça uzun süren bir sulh ve sükûn devri açmış ve Anadolu kıt'ası İranlıların bütün gayretlerine rağmen istilâdan azade kalmıştır. Romalılar, yaptıkları büyük yollar ve bu yollar üzerinde vücuda getirdikleri müstahkem kaleler ve şehirler sayesinde, Hititlerin inhilâlinden beri siyasî birliği kaybolan ve İranlılar tarafından muvakkaten tesis edilen Anadolu birliğini çok kuvvetli bir surette kurmuşlar ve bir dereceye kadar da bu kıtaya harsî ve iktısadî bir birlik vermeğe uğraşmışlardır. Lâkin Romalıların Anadolu'da Helen kültürünü yaymak hususundaki faaliyetleri de ancak bir dereceye kadar müessir olabilmiş ve fakat tam bir semere verememiştir. Üçüncü asırdan itibaren bu kıt'ada hıristiyanlığın intişarı ve daha sonra Ortodoks kilisesinin teessüsü ve kilisenin din lisanı olan Helen dilinin ibadetler ve dinî kitaplar sayesinde yayılması çok tesir etmekle beraber yine bu kıt'a ahalisini Elenleştirememiştir. Helen lisanı ancak büyük şehirlerde geçen din, ilim ve edebiyat dili halinde kalmış, sahillerde ve belki ancak bir kısım büyük şehirlerde konuşulabilmiştir. Ortodoks kilisesini tanımıyan ve ayrı bir kilise vücuda getiren Ermeniler Trak dilleri gurupundan olan kendi lisanlarını muhafaza ederek Elen dil ve edebiyatına karşı şiddetle mukavemet ettikleri gibi eski Asia ique'ler ile Hititlerin ve Trak ırkına mensub olan kavimlerin evlâdı bulunan ve şimdiye kadar vukua gelen bu kadar istila ve muhaceretlere rağmen Anadolu yerlilerinin büyük ekseriyetini teşkil eden asıl kitle de, bütün siyasî ve dinî tesirler karşısında yine kendi âdetlerini ve mahalli dillerini muhafaza etmişti. İslâm gazaları sırasında ve bundan sonra Türk fütuhatı esnasında ya-

şayan bu hıristiyan halkın Hitit dillerinin o zamana kadar gelmiş olan şekillerini veya Trak dillerini konuşup konuşmadıklarını iddia ve ispat etmek müşkül olmakla beraber kıt'anın muhtelif mıntaka ve bölgelerinde her iki büyük kavmin dillerinin de yaşayabilmiş olması ihtimalini ileriye sürmek kabil olabilir. Bizans müellifleri Anadolu'nun bu yerli halkının bir kısmına Khomaten adını veriyorlar. Bunların Trak kavimlerinden olup yukarıda adını gördüğümüz Kom'agenler olduğu ve adlarının soydaşları olan diğer Anadolu halkına teşmil edilmiş bulunduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun ancak pek mahdut mıntakalarına yerleşmiş olan Samiler hariç olmak üzere diğer kavimler, yâni bu kıt'anın ikinci tabaka ahalisi olan Hititler ile bunların üzerine yerleşen üçüncü kesif insan tabakası olan Traklar birbirlerine karışmışlar ve Türklerin zikretmiş olduğumuz bu istilâsına kadar Anadolu halkının külli kısmını teşkil etmişlerdir. Sonradan gelen kavimlerin ekserisi Anadolu'daki Hitit şehirlerine yerleşmiş olmakla beraber birçok da yeni şehirler ve kasabalar vücuda getirmişlerdir. Bu şehirlerin bir kısmı nehir kenarlarında veya yaylâ eteklerinde teessüs eden ve ziraî istihsale dayanan, bir kısmı, bilhassa Helenlerin şehirleri, sahillerde antrepo vazifesini gören, diğer bir kısmı da kara yolları üzerinde teessüs edip ticarî münâkalelere vasıta olan beldelerdir. Romalılar da bundan başka bir çok askerî şehirler vücuda getirmişlerdir. Eski zamanda vukua gelen pek çok siyasî vak'alara rağmen Anadolu kıt'asının en eski medeniyeti olan Hitit medeniyeti onların üzerine gelen kavimler zamanında devam ve inkişaf ve imtizaç etmiş ve bilhassa milâttan sonraki I. ve VI. asırlar arasında kemaline gelmiş bulunuyordu.

VI. milâd asrı ile VII. asır başında vukua gelen Iran-Bizans mücadelesi Anadolu kıt'ası için büyük bir felâket olmuş ve bu memleketin şehir ve kasabalarının mühim bir kısmı bu yüzden harabe haline gelmiştir. Bunu takip eden Arap-Bizans mücadelesi ise birkaç asır sürekli olarak devam etmiş ve bu mukateleler Anadolu'nun daha fazla yıkılmasını ve asırlardan beri sürükleyip getirdiği büyük me-

deniyetin sönmesini intaç eylemiştir. Her sene bir, hatta iki defa Anadolu'ya sefere çıkan ve bu kıt'anın her tarafına akınlar yapan, köy ve kasabaları yağmalayan, ahalisini esarete sürüklüyen, bazan bizzat halifelerin veya halife akrabalarının, yahut da büyük emîrlerin kumandaları altında ve büyük ordular halinde gelen islâm kuvvetleri bu kıt'ayı tahrib ve ahalisini ifna ve imha ediyorlardı. 3,5 asır süren bu mütemadi taarruzlar Anadolu şehirlerinin ekserisini enkaz haline getirmiş ve memleketin nüfusunu çok azaltmış ve bazı mıntakaları adeta bir çöle çevirmişti.

Bizans'ın Makedonya hanedanı zamanında Bardas Sclerus ile Bardas Fokas tarafından çıkarılan ihtilâller ve bu yüzden husule gelen dahilî harpler, İslâm taarruzunun durmasından beri sulh ve sükûna kavuşmuş ve yeniden tanzim ve imar edilmeğe başlanmış olan Anadolu'da, haraplığı ve sefaleti bir kat daha arttırmıştı. Askeri ve mülkî geniş bir kadroya mâlik olan Bizans imparatorluğu zaten harap bir hale gelmiş ve nüfusu çok azalmış olan bu kıt'a halkına ağır vergilerle teklifler yükletiyor ve temsil edememiş olduğu bu kıt'a ahalisini kendisinden soğutuyordu. İşte bu sebeplerdir ki Anadolu'nun yerli ahalisi, Türk istilâsına karşı mukavemet göstermemiş veyahut pek az mukavemet etmiş ve gelen fatihlere kapılarını açmıştır. Bir çok yerlerde ise gelen fatihler adeta bir halâskâr gibi karşılanmışlardır. Anadolu'da Türk devletinin kuruluşundan itibaren pek az zaman zarfında yerli halkın gelen fatihlere ve yeni devlete çok ısınmış olmasının ve hiç isyan etmiyerek yeni devlete bağlanmasının sebeplerinden biri olarak Bizans'ın zulûmkâr idaresi göz önünde tutulmalıdır.

Bu kitabın muhtelif bahislerinde görüldüğü üzere Türkmen istilâsını durdurmak isteyen ve Bizans'ın İslâma karşı karakollük vazifesini yapan Gürcüler ile Ermeniler evvelâ ezilmişler, daha sonra da Bizans kuvvetleri ayrı ayrı bozguna uğratılmışlardır. 1046'dan 1071 senesine kadar Türkler, kendilerine mukavemet eden ve Bizans ordularına istinadgâh vazifesi gören ve büyük yürüyüş yolları üzerinde bulunan Erzurum, Erzincan, Bayburt, Niksar, Sivas, Kayseri, Amor-

ya, Konya başta olmak üzere bir çok şehirleri tahrip etmişlerse de Malazgirt savaşından ve Bizans mukavemetinin kırılmasından sonra birkaç sene içinde bir iki basit muharebeyi müteakip Boğazlara ve Ege denizi sahillerine gelmeğe muvaffak olmuşlardır. Bu gelişten sonra Türkmenler ve onlarla beraber gelen diğer Türk illerine mensub boylar ve oymaklar yer yer Anadolu'ya dağılmışlar ve yerleşmeğe başlamışlardır.

Bu hâdise çok mühim neticeler husule getirmiştir. Bir kere büyük Sultan Melikşah ile onun veziri Nizâm al-Mülk Türkistan'da kalan veya Horasan ile Irak-ı Acem'e yayılıp dağılmış olan ve buralarda ikide birde bir Selçuklu şehzadesinin etrafına toplanarak isyanlara sebeb olan ve karışıklıklar çıkaran Türkmen uluslarına ve boylarına, yaylak ve kışlak olarak, yeni fethedilen Anadolu kıt'asını göstermişler ve bu ülkeyi onlara iktâ ederek yurd olmak üzere vermişlerdir. Bu yüzden Anadolu'ya kesif bir muhaceret başlamıştır. Türkmenlerin en mühim bir kısmı bu suretle bu kıt'aya gelmişlerdir. Fakat, aralarında ileride kabile asabiyetleri etrafında toplanarak ayrı ayrı zümreler ve devletler vücuda getirmemeleri ve tefrikaya düşmemeleri nazarı dikkate alınarak, onların uluslarının inhilâline ve dağıtılmasına çalışılmış ve bu ulusları teşkil eden boyların ve oymakların her biri bir bölgeye gönderilmek ve memleketin her bucağına tefrik edilmek suretiyle yerleştirilmelerine dikkat ve itina olunmuştur. Bugün Anadolu'da mevcut olan Türkmen aşiretleri üzerinde yapılan tetkikler ile Türkmen ulus, boy ve oymaklarının adlarını taşıyan kaza, nahiye ve köy isimlerinin incelenmesinden ve bir de Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan arazi tahrir defterlerinin gözden geçirilmesinden çıkmış olan netice budur. Bu tetkikler bize Anadolu'nun eski yerli sekenesine muadil kesafette yeni bir Türk nufusu geldiğini göstermektedir. Bizans imparatorluğu zamanında muhtelif maksatlarla Anadolu'ya nakledilmiş olan muhtelif Türk illerine mensup cemaatler de, bilâhare müslüman olarak Türk fatihlere karışmaları dolayısiyle, ırk bakımından Türk kesafetinin yekûnunu ka-

bartmıştır. Filhakika 530 senesinde Bizans orduları tarafından bozguna uğratılan Bulgar Türklerinin bir kısmı Anadalu'ya geçirilmişler ve Trabzon havalisi ile Çoruh ve yukarı Fırat bölgelerine yerleştirilmişlerdir. 577 senesinde imparator Justin II. İranlılar ile harbetmek üzere Avarlardan bir kısım halkı maiyetine almış ve Anadolu'ya geçirerek şark bölgelerine yerleştirmiştir. Yine 620 senesinde imparator Heraclius İranlılar ile harbetmek üzere Avarlardan bir kısmını yanına celbetmeğe muvaffak olmuş ve bunları İran hududuna göndermişti. 755 senesinde Bizans imparatorluğu Bulgarlardan bir kısmını Anadolu'ya geçirmiş ve müslümanlar ile harbetmek üzere Tohma ve Ceyhan havzalarına yerleştirmişti. 946 senesinde Tarsus'a müslüman ve hıristiyan esirlerin mübadelesini yapmak üzere gelen Abbasî halifesinin elçisi, Rum kumandanının yanına gittiği zaman onun maiyetini teşkil eden askerler arasında Hazarlar ile Fargan tesmiye edilen Ferganeli Türkleri görmüştür. Bunlar daha evvelden imparatorlar tarafından ücret mukabilinde celbedilmişler ve Kapadok bölgesine yerleştirilmişlerdi. 947'de Sayf al-Davla ile Bardas arasında vuku bulan muharebede Rum generalinin yanında mühim mikdarda ücretli Bulgar askeri bulunmuştur ki bunlar Kapadok bölgesine nakledilen Türk Bulgarlardır. 1048 senesinde Peçenek Türkleri Bizanslılar tarafından müslüman Türkler ile harbe tutuşturulmak üzere Anadolu'ya geçirilmişlerdir. Bundan sonra imparator Romanos Diyojenes'in Anadolu'ya seferleri esnasında onun maiyetinde Rumeli'den geçirilmiş olmak üzere pek çok mikdarda Türk askeri bulunmuştur. Bundan sonra XI. asrın nihayetinde ve XII. asır başında imparator Alexis Komnenos, hizmetine almış olduğu Peçeneklerden bir kısmını, müslüman Türklere karşı mücadele etmek ve müdafaada bulunmak üzere Anadolu'nun garp bölgesine yerleştirdiği gibi, bunların bir kısmını da Haçlılara karşı koymak üzere Kilikya'da iskân etmiştir. [1].

Hicrî X. asırdaki Kayseri mahkeme sicillerinde müslümanlığa ihtida etmiş oldukları görülen ve hem de içlerinde Karakeçili boyuna

[1] Muralt, Chron. Byz. c. 1, s. 150, 235, 275, 357, 520, 521, 685.

mensup oldukları sarahaten zikredilen hıristiyan Türklerin, Bizans zamanında Anadolu'ya nakledilmiş ve Ortodoks veya Ermeni kilisesine intisap ettiklerinden dolayı Rum veya Ermeni adını almış olan hıristiyan Türkler olduğu şüphesizdir. Karakeçili hıristiyanların bu Peçenek bekayasından olmaları muhtemeldir.

Mamafih Asya'dan vukua gelmekte olan muhaceret mütevaliyen ve mütemadiyen zamanımıza kadar devam etmiştir. Bu münasebetle XI. asırdan itibaren Anadolu'ya vuku bulan Türk muhaceretlerinin silsilesini tesbite çalışalım:

1 — XI. asırda Türkmenlerin büyük kesafetle gelmeleri. Anadolu'nun baştan başa açılmasına ve bu kıt'anın bir Türk diyarı hâline gelmesine sebep olan bu muhaceret bütün tarih boyunca vukua gelen muhaceretlerin - netice bakımından - en ehemmiyetlisi olsa gerektir.

2 — XII. asırda: a) Haçlılar ile ve Bizans imparatorlarına karşı vukua gelen müdafaa savaşları sırasında büyük sultanların Horasan ve Irak-ı Acem'den Anadolu'ya göndermiş olduğu yardımlar. Anna Komnena, yalnız 1113 senesinde 50,000 kişilik bir yardımcı kuvvetin Horasan'dan gelmiş olduğunu söyler [Cousin tere., Paris, 1672, s. 575]. b) Gürcü kıralların galibiyetleri ve Arran kıt'asının bir kısmını ellerine geçirmeleri üzerine bu kıt'adaki Türklerin ve diğer müslümanların bir kısmının Anadolu'ya hicret etmeleri. c) Bu asrın sonunda İran Selçuklu sultanlığının Hvârizmşah Tekiş tarafından ortadan kaldırılması üzerine bu sultanlığın tebeasından ve tarafdarlarından bir kısmının Anadolu'ya gelerek Anadolu Selçuklu sultanlarının hizmetine girmeleri ve bu kıt'ada yerleşmeleri. Bu muhaceret sırasında Türkler kadar mühim mikdarda acem ahali de gelmiştir. Anadolu'ya İran harsının kuvvetle yayılmasında bu muhaceretin mühim tesiri olmuştur.

3 — XIII. asırda: a) Moğul istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelen muhacirler. Birçok Türk boy ve oymaklarının ve bu meyanda mühim mikdarda acemlerin de gelmesine sebep olan bu muhaceret

Anadolu'ya vukua gelen göçlerin en mühimlerinden ve kalabalıklarından biri olmuş ve Anadolu'da mühim etnik değişmelere ve gelecek asırdaki muhtelif siyasî tahavvüllere sebep olmuştur. Âl-i Osman eccadının ve mensup olduğu boyun da bu sırada gelmiş idiği eski Âl-i Osman vekayinamelerinin bazılarında rivayet olunmuştur. b) Ḫʷārizmşahlar devletinin Moğullar tarafından yıkılışından sonra bu devlete tâbi olan boy ve oymakların bir kısmının Anadolu'ya gelmeleri ve Sultan Calāl al-Dīn Ḫʷārizmşah'ın askerlerinin bir kısım bakiyesinin Anadolu sultanının hizmetine girmeleri. c) Moğulların Kapçak diyarına yaptıkları istilâ üzerine Kapçak Türklerinden bir kısmının deniz yolu ile ve bir kısmının da Kafkas tariki ile Anadolu'ya gelmeleri. d) Asrın ikinci yarısından sonra vuku bulan Moğul istilâsının Anadolu'ya getirmiş olduğu kolonlar. Bu kolonlar arasında, Moğul devletine tâbi olmak dolayısiyle, bir kısmı haksız yere Tatar tesmiye edilen şark Türkleri mevcut olmakla beraber bunlar arasında mühimce miktarda hakiki Tatar olan Moğul boy ve oymakları da mevcuttu. Moğulların getirdikleri bu kolonlar arasında Mâni dinine ve hıristiyan nesturî mezhebine sālik Türkler de bulunmakta idi. Keza Moğullar aynı zamanda Anadolu'yu kendi hesaplarına idare etmek üzere bir mikdar da acem getirmişlerdi. Buna mukabil bu asrın ikinci yarısında Anadolu sultanları olan, ʿİzz al-Dīn Kaykāvus II. ve Rukn al-Dīn Kılıç Arslan IV. arasında vuku bulan mücadelelerin neticesinde birincisinin Bizans'a ilticası ve bütün tarafdarlarının Rumeli'ye kaçmaları vukua gelmiştir. Aynı zamanda Anadolu dahilindeki karışıklıklardan usanan ve diğer taraftan Moğul himayesine girmiş bulunan Anadolu sultanlığının idaresi altında yaşamak istemeyen veya Moğulların zulümlerine dayanamayan birçok zengin ve münevver veya mazlum veyahut politika ile meşgul kimselerin Mısır'a ve Suriye'ye hicret ettikleri görülmektedir. Mısır'a ve Suriye'ye vuku bulan bu hicret hareketi Anadolu'nun en büyük karışıklık ve fesat devresi olan XIV. asrın ilk yarısında daha fazlalaşmıştır.

4) XIV. asırda: Bu asırda Anadolu'ya hariçten muhaceret vuku-

undan ziyade bil'akis bu kıt'adan harice taşmalar vukua gelmiştir: Anadolu'nun cenup kısımlarında yaylak ve kışlak kuran muhtelif Türkmen boy ve oymakları Suriye ve Elcezire kıt'alarına yayılıp oralarda beylikler vücuda getirdikleri gibi Garbî Anadolu'dan da Rumeli'ye taşmalar başlamış ve binnetice Balkan yarımadasının fethi vukua gelmiştir. Bunun neticesinde Anadolu'dan Rumeli'ye Türklerin göç etmesi başlamıştır.

5 — XV. asırda: asrın başında vuku bulan Timurlenk istilâsı üzerine garbî Anadolu'dan birçok halk Rumeli'ye firar etmiştir. Aynı zamanda Timurlenk, vaktiyle Moğul istilâsı zamanında gelmiş bulunan ve Kara Tatar tesmiye edilen ve Anadolu'da birçok fesatların müsebbibi olan Moğulların mühim bir kısmını Türkistan'a götürdüğü gibi, bunların diğer kalan kısımları da bilâhare Rumeli'ye geçirilmiştir. Diğer taraftan Rumeli kıt'asının fethinin ikmâl edildiği bu asırda Anadolu'dan Rumeli'ye pek çok göçebe Türk geçirildiği gibi, yine Rumeli şehirlerine yerleşmek üzere Anadolu'dan birçok kalk da oraya gitmiştir. Aynı asrın ilk yarısında Karakoyunluların İran'ı zaptetmeleri üzerine Anadolu'nun Van, Erzurum ve Bitlis bölgelerinde yaylak ve kışlak kurmakta olan Türkmenlerin bir kısmı Kara Yusuf tarafından İran'a götürüldüğü gibi, bu asrın ikinci yarısında da Akkoyunluların İran'ı almaları üzerine doğu Anadolu'daki Türkmenlerin bir kısmı da yine Uzun Hasan tarafından İran'a götürülmüştür. Görülüyor ki bu asırda Anadolu'nun nufusu şarktan, garptan ve conuptan başka taraflara taşmış ve memleketin bu bakımdan nufusu azalmıştır. Buna mukabil İran'da devletleri ortadan kalkan ve Akkoyunlular tarafından takip edilen Karakoyunlu ulusuna mensup boy ve oymakların bir kısmı, Bahadurlu boyu başta olmak üzere, tekrar Anadolu'ya gelmiştir.

6 — XVI. asırda: a) asrın ilk rubunda Safevî tarikatine bağlanmış ve şiî mezhebine girmiş olan muhtelif Türkmen boy ve oymakları Şah İsmail'in yanında toplanmak üzere İran'a gitmişlerdir. Buna mukabil Akkoyunlu hanedanına bağlı olan ve Şah İsmail tara-

fından tâkip edilen birçok boy ve oymaklar da Anadolu'ya hicret etmişlerdir. b) Asrın ortalarına doğru Dulkadırlı ulusuna mensup bir kısım boylar ve oymaklar İran'a gitmişlerdir. Bilâhare, aynı asır içinde bunların bir kısmı tekrar Anadolu'ya dönmüşlerdir.

7 — XVII. asrın başlarında tedip edilmiş olan Celâlilerden bir kısmı İran'a kaçmışlardır. Buna mukabil bu asrın sonunda sünnî mezhebine mensup muhtelif Türkmen boy ve oymakları İran'dan Anadolu'ya gelmişlerdir ki Çapan-oğullarının mensup bulunduğu Çapanlı boyu bunlardan birisidir.

8 — XVIII. asır: Bu asrın ilk yarısında İran'da vukua gelen kargaşalıklar dolayısiyle muhtelif Türkmen boy ve oymakları Anadolu'ya hicret etmişlerdir. Bu asrın sonunda Kırım'ın ve diğer şimalî Karadeniz bölgelerinin Ruslar tarafından zaptı üzerine bu havali halkından mühim bir kısmının Anadolu'ya hicreti vukua gelmiştir. Nahak yere Tatar unvanını alan bu Türklerin ekserisi eski Kapçak ve Komanların evlâdıdır.

9 — XIX. asır: a) Rusların Kafkasya'yı istilâ ve Arran kıtasını zaptetmeleri üzerine şehirli veya göçebe olmak üzere Türk soyuna mensup muhtelif ahali ile Kafkas cinsine mensup muhtelif kavimlerin Anadolu'ya muhacereti vukua gelmiştir. b) Yunan devletinin teşekkülü üzerine Mora ve adalardaki müslüman ve Türklerin bir kısmının muhacereti vuku bulmuştur. c) 1876 harbinden sonra Bulgaristan'ın teşekkülü ve Tesalya'nın elden gitmesi üzerine ora Türklerinin Anadolu'ya hicretleri vuku bulmuştur. Bu arada ziyaa uğrayan Rumeli'nin diğer bölgelerinin müslüman olan diğer unsurlarından da hicret edenler olmuştur.

10 — XX. asır: a) Balkan muharebesini müteakip Rumeli'nin ve Ege adalarının elden gitmesi üzerine buralar halkının mühim bir kısmının Anadolu'ya hicretleri vukua gelmiştir. b) Lozan muahedesi mucibince yapılan mubadele üzerine Rumeli'den ve Adalardan vukubulan hicretler ile muhtelif küçük kafileler halinde yapılmış olan göçleri bütün bu muhaceret zincirinin sonu sayabiliriz.

* * *

Yeni açılan Anadolu kıt'asına yalnız çobanlık ile meşgul olan göçebe Türklerden maada ziraatle de meşgul olan yarı göçebe Türkler ile Maverâünnehr'in şehirli ve köylü Türklerinden ve aynı zamanda Horasan'ın, Irak-ı Acem'in, Azerbaycan ve Arran'ın yerlilerinden de bir haylı ahali gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Zanaata mahsus olan ıstılahların çoğu yabancı dillerden alındığı halde çobanlığa ve çiftçiliğe ait ıstılahların kâffesinin hâlis Türkçe oluşu bunu göstermektedir.

Bundan başka yeni açılan bu memlekette müslümanlığı telkin ve neşretmek veya yeni kurulan emaretlerin hizmetinde çalışmak üzere muhtelif islâm diyarlarından şeyh, âlim ve kâtib gibi münevver bir çok kimseler de gelmişlerdir.

Türkmen ulusları inhilâl ettirilerek Anadolu'ya dağıtılmış olmakla beraber bunlar her bölgeye aynı kesafet derecesinde yerleşmemişlerdir. Anadolu'nun şimâl taraflarında ekseriyet Bozok gurupuna mensup 12 ulusun boylarında, cenupta ise Üçok grupuna mensup olan diğer 12 u'usun boylarındanır. Anadolu'da 24 Türkmen ulusunun kâffesinden boylar ve oymaklar mevcut olmakla beraber bunlar da aynı kesafet derecesinde bu kıt'aya gelmiş değildiler. Birinci derecede kesafeti teşkil eden, Selçuk âilesinin mensup olduğu Kınık ulusudur. Bayındır, Afşar, Kayı ulusları bundan sonra ikinci derecede kesafeti teşkil etmek üzere dağılmışlardır. Çepni, Iğdır, Salur, Döğer, Bayat ulusları üçüncü derecede kesafet göstermektedirler. Anadolu'nun fethinde büyük rol oynadığını gördüğümüz Yıva ulusu ile diğerleri dördüncü derecede kalmışlardır. Daha fazla bir kesafetle muhtelif mıntakalara yerleşen uluslar kendi hususî şivelerini yaşatarak bulundukları mıntakalarda ekalliyette kalanlara dil itibariyle hâkim olmuşlardır. Bu yüzden Anadolu'da Türkmen lehçeesinin muhtelif şiveleri doğmuştur.

Anadolu'ya gelen Türkmenler ile diğer Türkler step kavmi oldukları için daha ziyade kendilerinin yaşadıkları şartlara elverişli toprak arayarak oraya intibak etmeğe çalışmışlar ve bu yüzden evvelâ

dağlık bölgeleri ihmâl ederek, ovalara yerleşmişler ve bilhassa Kızılırmak menbalarından itibaren Kütahya'ya kadar uzanan Orta Anadolu'nun geniş ovasına kesafetle yerleşmişler ve burada eski ahaliye nazaran ekseriyeti kazanacak bir hale gelmişlerdir. Burada iyice çoğaldıktan ve yerli ahaliyi de kendilerine temsil ettikten sonra yavaş yavaş Garbî Anadolu'nun dağlık bölgelerini geçerek bir taraftan Ege sahillerine doğru yayılırken, diğer taraftan da Ilgazları ve Canik dağlarını aşarak Karadeniz sahillerine doğru yayılmışlar ve XIII. asır başından itibaren de Likya ve Kilikya dağlarını aşarak Akdeniz sahillerine inmişler ve oralarda da ekseriyeti almışlar ve daha sonraları Kilikya ovalarını iyice işgal ederek orada da yine ekseriyeti ihraz etmişlerdir. Orta Anadolu'da yerleşen Türkmenlerin ekseriyetini Kınıklar teşkil ettiği için bunların konuştuğu şive diğerlerine nazaran faik gelmiş ve yavaş yavaş müşterek bir dil teessüs etmiştir ki bugün Konya, Kayseri, Sıvas ve Ankara gibi Orta Anadolu 'nun büyük merkezlerinde konuşulan ve XIII. asırdan itibaren teşekkül etmeye başlayan ve daha sonra Garbî Anadolu'ya ve nihayet Istanbul'a gelen edebi türkçenin yâni yazı dilinin esası da bu suretle yine bu Orta Anadolu şehirlerinde meydana gelmiştir.

Anadolu'ya, bu yerleşmeler sırasında, Türkmenlerden başka diğer Türk illerinden ve meselâ Karluklardan, Kalaçlardan, Çiğillerden Kanıklılardan yâni Kıymaklardan, Uygurlardan, Kapçaklardan ve Ağaçerilerden de muhtelif boy ve oymaklar gelmişmidir? Biz bunların izlerine tesadüf etmekteyiz. Fakat ilk fetih sırasında mı, yoksa daha sonraki muhaceretler esnasında mı geldiklerini tesbit edememekteyiz. Anadolu'ya yerleşen ve inhilâl eden Türkmen ulusları ya yerleştikleri bölgelerin adına nisbetle, yahut da etrafına toplanmış oldukları aile veya reislerin ismine izafetle veyahut kendilerini birleştiren bir küçük oymağın ismine nisbetle yeni yeni uluslar ve boylar vücuda getirmişlerdir: İnallu, Karamanlu, Elbeylü, Danişmendlü, Dulkadırlu, Taraklu, Bahadırlu, Şamlu, Rumlu, Arapkirlü, Çimişkezeklü, Bayburtlu, Maraşlu, Ustaçlu, Tuharlu, Alpavut, Karakoyunlu, Akko-

yunlu, Varsak, Kuştemirlü, Elvanlu, Aydınlu, Saruhanlu, Germeyanlu, Bozdoganlu, Karakeçilü, Sarıkeçilü, Bekmeşlü, Akçakoyunlu, Tok temirlü, Kodallu, Kumarlu, Tecirlü, Gündüzlü, Menemenlü, Torunlu, Yağıbasanlu, Özerlü, Ceritler, Turgutlu, Bayazıtlu, Torasanlu, Turhanlu, Çaparlu, Turfanlu, Hamidlu, Kosunlu, Esenlü, Çavuşlu, Dündarlu, Tekelü, Menteşelü, Karaisalı, Ramazanlu, Osmanlı gibi yeni teşekkül eden uluslar ve boylar evvelce inhilâl eden 24 ana Türkmen ulusunun muhtelif oymaklarının içinden bir araya gelenlerinden teşekkül eden cemaatlerdir ki bunların bir kısmı kendi aldıkları, yeni adlara nisbetle devletler kurmuşlar ve tarihimizin muhtelif safhalarında roller oynamışlardır.

Anadolu'nun ilk açılışı sırasında bu kıt'aya kesafetle ilk defa gelip yerleşen Türk unsurunun mikdarını kat'i şekilde tesbit etmek kabil olamamakla beraber az çok bazı tahminlerde bulunabilmek de mümkündür. Bizans menbaları daha Sultan Melikşah'ın ilk saltanatı senelerinde Anadolu'nun zaptı için 100.000 Türk askerinin Kapadok'a girip yerleşmiş olduğundan bahsederler ve bu askerin başlıca Artuk Bey ile Tutak'ın kumandalarında olduğunu söylerler. Bunlardan sonra Kutulmuş-oğullarının ve diğer emirlerin maiyetinde gelmiş olan mücahitlerin mikdarı hakkında hiç bir şey zikretmezler (1).

Yazıcı-Zâde Ali efendi'nin Âl-i Selçuk tarihinde Sultan Melikşah bahsinde " *ve andan sonra 471 inci yılda Sultan Melikşah Horasan'da leşker cemedüp etraf-ı memleketin gördü. Rum fasilyosu Armanyos asi olup haraç göndermedi. Kardaşı oğlu Sultan Süleyman Şah'ı 80.000 Türkmen eri ile Rum gazasına gönderüp* ,, ibaresi mevcuttur.

Aynı kitabın Anadolu Selçukluları kısmında ve Süleyman Şah bahsinde ise " *çün Sultan Süleyman Şah'ı Rum gazasına namzet ettiler Türkistan'dan gelen 120 000 Türkmen erini Sultan anaçeri verdi. Anı Ruma gönderdiler*,, cümleleri vardır (2). Şimdiye kadar

(1) Lebeau, c. XV, s. 19; Muralt, c. II, s. 26.

(2) Revan Küşkü Kütüphanesi nüshası, nr. 1360; *Recueil de textes relaifs a l'Hist. des Seldjoucides* c. III (nşr. Houtsma), s, 2.

10 aded yazma nüshasını görüp tetkik edebildiğim bu kitabın bazı nüshalarında ise «*320 000 Türkmen erini Sultan ana çeri verdi*» ibaresi ile bu mikdar 200.000 kadar çoğaltılmıştır. Eserini XV. asrın birinci yarısında yazmış olan Yazıcı-zâde, kitabının içinde — bir çok yerlerinde olduğu gibi — mehazlarında olmayan bir takım malûmatı kendinden ilâve ettiği gibi bu bilgiyi de o suretle uydurmuş olması ihtimali nazarı dikkate alınarak bu rivayete ehemmiyet verilmeyeceği ve Anadolu'ya gelen ilk fatihlerin mikdarını bu gayri mevsuk rivayete istinat ettirerek tahmin etmek mümkün olmıyacağı hatıra gelebilir. Fakat vezir Niẓām al-Mulk'ün *Siyasetnâme*'sinde mevcut olan mâlûmat sayesinde az-çok mevsuk bâzı tahminlere varmak mümkün olmaktadadır.

Niẓām al-Mulk *Siyasetnâme*'sinde büyük sultan Melikşah'ın *Dîvan*'ında kayıtlı olan ve alûfe alan ordunun 400.000 atlıya baliğ olduğunu söyler(1).

Türk imparatorluğunun bu atlı ordusunu imparatorluğu teşkil eden bütün ülkelere yâni Horasan, Kirman, Faris, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem, Arran ve Azerbaycan, Elcezire, Suriye ve Anadolu kıtalarına dağıtırken bu sonuncu ülkenin, sonradan açılmış ve Dār-ı İslām'a yeni ilhak edilmiş ve henüz dahilindeki müstahkem kaleler ile hudutları ve sahilleri büsbütün tasfiye edilememis bulunan ve ayni zamanda Boğazların öbür tarafına hâkim olan Bizans imparatorluğu ile dâimî bir mücadele halinde bulunan, bir gaza ve cihad diyarı olduğu nazarı dikkate alınırsa bu büyük süvari ordusunun hiç olmazsa üçte birinin bu kıt'ada bulunması icap ettiğine hükmedilebilir ve bu suretle Anadolu'da bulunan muharip ve mukatil süvari askerin mikdarını 140—150.000 olarak tahmin etmek mümkün olur. Orduyu teşkil eden tümenlerin mensup olduğu boyların ve oymakların bütün mamelekleri ile yâni çadırları ve davarları ile birlikte bu tümenlerin arkasından geldikleri nazarı dikkate alınır ve bu suretle askerlerin her birinin birer aile başı olduğu düşünülerek her birine vasatî 4 er nüfus verilecek

(1) Schefer basması, Paris, 1891, s. 144; Tahran basması, s. 122.

olursa bu muharipler ile birlikte bu kıt'aya gelen nüfusun mikdarı 550—600.000 kişiye baliğ olmuşolur. Bundan başka Anadolu'da münhasıran yaylak ve kışlak kurmak ve çobanlık etmek veya yeni açılan bu ülkede erazi sahibi olarak çiftçilik yapmak üzere gelip yerleşen veya başka sebeplerle hicret edenlerin miktarını da 500.000 olarak tahmin edebiliriz. Bu takdirde bu açılış zamanında Anadolu'ya gelen Türk ve müslümanların mikdarının 1.000.000 'u geçtiğini kabul etmek mümkün olur.

Anadolu'da ne kadar hıristiyan Türk mevcut olduğu hakkında hiç bir şey tahmin etmek mümkün değildir Yalnız onların öteden beri islâmlar ile harbetmek üzere hudut bölgelerine yerleştirildiğini ve Kapadok'ta ve Toros geçitlerinde mühim bir kesafete mâlik olduklarını tahmin edebiliriz. Bu hıristiyan Türklerin bir kısmı islâmiyeti kabul ederek fatihlere karışmışlar ve müslüman olan her fert gibi vatandaş hukukuna mâlik olmuşlardır. Müslüman olmıyanlar ise Türkçeden başka hiç bir dil bilmedikleri halde mensup oldukları kiliselere isnad edilerek Rum ve Ermeni adlarını haksız yere taşıyıp zamanımıza kadar gelmişlerdir.

Türkistan ve İran'dan Anadolu'ya gelen halkın bir kısmı bu yeni memlekette intibak ettikleri muhite göre göçebe hayatını idame ederek zamanımıza kadar gelmişlerdir. Bunlar Anadolu'nun çobanlık hayatında en müstahsil unsur oldukları gibi, vukua gelen muharebelerde de uclarda daimî hudut bekçisi olmuşlar ve devletin muntazam ordularının önünde akıncılık vazifesini görmüşlerdir. Daimî göçebe olan ve hiç bir yerde yerleşmeyen bu Türklerin bekayası bugünkü yürüklerdir. Bu göçebelerin diğer bir kısmı ise muvakkat köyler tesis etmek ve yazın yüksek yerlere çıkmak suretiyle yarı göçebe hayatını muhafaza etmişlerdir ki bu gün hâlâ Türkmen denilen kitle bunun devamıdır. Üçüncü bir kısım ise yavaş yavaş göçebe hayatını terkederek müsait buldukları yerlerde köyler ve kasabalar vücude getirmişler veyahut da mevcut olan eski köy ve kasabalara yerleşerek ziraatçi olmuşlardır. Ekseriyeti teşkil eden bu ziraatçi halka da umumiyetle Türk-

tesmiye edilmiştir. Anadolu ülkesini yer yer açan ve askerlik ve mücahitlik yapan bir dördüncü kısım — ki fütuhatı yapan emirlerin ve beylerin bizzat kendi boy ve oymaklarıdır — asker ve mücahit sıfatı ile kalmışlar ve bunlar ya yeniden kurulması icap eden şehirlerin ve kalelerin tesisinde birer unsur olmuşlardır veyahut da mevcut olan şehirlere ve kalelere muhafız ve fatih olarak imtiyazlı bir sınıf halinde yerleşmişlerdir. Türkistan ve İran yerlilerinden muhaceret eden ahali de dördüncü kısım Türkler gibi ya yeniden tesis edilen veya eskiden mevcut olan şehirlere yerleşmişler ve her ikisinde de san'at veya ticaret unsuru olmuşlardır.

Anadolu'ya yeni gelen Türk fatihlerle Anadolu'nun helenleşmemiş olan yerli halkı arasında çok kuvvetli bir kaynaşma vukua geldiği anlaşılmaktadır. Hitit ve Trak asıllarına mensup olup kendi dillerini ve an'ane ve âdetlerini muhafaza eden yerli halk, islâm adaletini temsil eden yeni Türk fatihlere düşman olmak şöyle dursun, hemen ekseriyetle onlara yardımcı olmuşlar ve Anadolu'nun sür'atle istilâsına ve Bizans kuvvetlerinin çarçabuk bozulup dağılmasına yardım etmişlerdir. Bizans'ın ağır vergi ve teklifleri altında asırlardan beri ezilen Anadolu yerlileri müslümanlığın âdil idaresi ve şeriatin vergileri haricinde onların başka bir teklife tâbi tutulmamaları yüzünden Türk fatihlere çarçabuk ısınmışlar ve Bizans idaresini pek az zamanda unutmuşlar, hatta o idareden nefret etmişlerdir. Bunu ileride Haçlı muharebelerini ve Bizans imparatorlarının Anadolu'ya yaptıkları seferleri anlatırken iyice aydınlatmağa çalışacağız. Saniyen: izdivaç ve iktisadî şartlara intibak hususunda gelen fatihlerle yerli ahali arasında da anlaşma vukua gelmiştir. Gelen çiftçi unsur yerli çiftçiye, san'atkâr ve tüccar olanlar da kendi meslekdaşlarına intibak etmişler ve Anadolu'nun müstahsil sınıfını vücuda getirmişlerdir. Salisen: gelen fatihler ile yerliler arasında kültür mübadelesi olmuştur. Yerli ahalinin ekseriyeti helenleşmemiş, eski dillerini muhafaza etmişlerdi. Fakat bu diller edebiyata mâlik olmayan, mahdut ihtiyaçları ifade eden, inkişaf edememiş dillerdi. Yerlilerin dilleri fatihlerin

dili olan Türkçenin karşısında mukavemet edemeyerek erimiş ve yerli hıristiyan Türklerin de fatihlere mânevî bakımdan yardım etmeleri sayesinde yavaş yavaş Türk dili yerli dilleri söndürmüş ve zaman içinde Anadolu kıt'ası kâmilen Türkleşmiş ve yerli diller unutulmuş, ancak büyük şehirlerde ve bir de Türk unsurunun büyük bir kesafet ve ekseriyet teşkil edemediği yerlerde rumca ile ermenice yaşayabilmiştir. Ayni zamanda gelen fatihler dinlerini yâni müslümanlığı yerlilere yavaş yavaş kabûl ettirmeğe başlamışlar ve nihayet pek az zaman zarfında bu diyarı hakikî bir islâm ülkesi haline getirmişlerdir. Fakat buna mukabil Anadolu'nun yerlileri de örf, âdet ve kıyafet hususunda gelen fatihlere tesir icra etmişlerdir.

XVIII. inci asırdan zamanımıza kadar gelen ve Bizans imparatorluğu ile Ermeni kavminin tarihleri üzerine yazı yazan birçok Avrupa müverrihleri Türk istilâsı üzerine Anadolu'nun yerli ahalisinin kısmı azamının mahvolmuş ve silinip süpürülmüş olduğunu iddia etmişlerdir. Eski Ermeni müverrihlerinin mubalâgalı ve tarafgir yazılarının tesiri altında kalan ve hele verdiği malûmatın bir çoğunda mahez göstermeyerek Türkler aleyhinde şiddetli lisan kullanan ve garazkâr isnatlarda bulunan XVIII. inci asır ermeni tarihçisi Çamiçyan'ın rivayetlerine inanan bu müverrihlerin verdikleri malûmatı hakikat telâkki etmek müşküldür. Bu rivayetlerin menbaı olan eski ermeni tarihlerinin haberleri, gerek bizzat kendilerinin üzerine yapılacak dahilî intikat bakımından ve gerekse istilânın vuku bulduğu XI. inci asırdaki islâm sosyetesinin ruhî ve içtimaî durumu ve zihniyeti noktai nazarından tamamiyle çürütülebilir. Anadolu'ya vukua gelen ilk akınlar esnasında filhakika bazı şiddetli hareketler olmuş ve askerî zaruretler dolayısiyle Bizans'ın hareket üssü olan ve büyük askerî yollar üzerinde bulunan bâzı şehirler tahrip edilmiştir. Fakat bunlar her kavmin fütuhat tarihinde bilâ istisna tesadüf olunan şeylerdir ve gelip geçici olmuştur. Malazgirt muharebesinden ve Türkmenlerin yeni geldikleri bu kıt'aya yerleşmeğe başlamalarından sonra tahrip ve tethiş hareketleri tamamiyle durmuş, bil'akis evvelce harap olan yerlerin imar ve iskânına çalışılmıştır. İstilâ dolayısiyle şehirlerden

ve köylerden kaçıp sarp yerlere çekilen ahali bilâhare tekrar şehirlere ve köylere dönmüşler, din ve âyinlerini muhafaza etmek üzere kendi mıntakalarına hâkim olan Türk emîrlerinin tebeası olmuşlar ve islâm hukuku mucibince cizye ve haraca tâbi olarak fatih kitle ile bir arada yaşamağa başlamışlardır. Müslüman müverrihlerinden katınnazar Hıristiyan müverrihlerinin, ve bilhassa Ermeni, Gürcü ve Süryanî müverrihlerinin muasırı oldukları büyük Sultan Melikşah —ki Anadolu kıt'ası onun zamanında ve onun emri ile tamamiyle açılmıştır— hakkında mealleri bir olarak kullandıkları «*ülke genişliği itibariyle düyaya gelen hükümdarların en büyüğü, insanların içinde en seçilmişi, hareket itibariyle en zarifi, tam manasiyle iyi ve halûh, her vecihle kusursuz ve günahsız, garetlere ve katillere şiddetle mümanaatkâr, son derece rahim ve müşfik, fevkalâde âlicenap, tebeasının babası, herkese ve bilhassa hıristiyanlara karşı çok müsamahakâr ve himayekâr*» [1] tâbirleri ile bizzat Anadolu'yu fetbeden Kutulmuş-oğlu Sultan Süleyman Şah ve büyük generallardan emîr Danişmend başta olmak üzere diğer fethe iştirak eden ümera hakkında zikrettikleri medihkârane cümleler garp müverrihlerinin iddia ve isnatlarını tekzibe kâfidir. Bunları yeri ve sırası geldikçe yazacağımız gibi, kendi noktayınazarımızı isbat eden diğer bazı mevsuk malûmatı da ileride bildireceğiz. Filhakika o zamanki dünyanın mühim bir kısmına hâkim olan ve hükümran olduğu ülkelerin hududu şarkî Türkistan çöllerinden İstanbul boğazına ve Sina sahrasına, Altaylardan Aden denizine kadar uzanan bu en büyük Türk başbuğunun padişahlığı zamanında şehirler veya kaleler tahrip edilmek ve ahalisi katliama sürüklenmek şöyle dursun, muasırı olan bütün müverrihlerin müttefiken şahadetleri veçhile, arzın büyük bir kısmında emsalsiz bir asayiş ve adalet ve sulh ve sükûn hüküm sürmüş ve onun idaresi altındaki bütün ülkeler görülmemiş bir refah ve ümrana nail olmuş, şark islâm medeniyeti de yüksekliğinin son haddini bulmuştur.

[1] Matthieu, s. 203 ;Brosset, Hist. de la Géorgie, c. 1, s. 349. Ânîli Sâmuel (Brosset'nin Ermeni müverihleri kolleksionunda) c. 2, s. 345; Genceli Kirakos (Brosset terc.), s. 55.

Ermeni müverrihlerinin büyük bir ihtiras ile Sultan Alp Arslan aleyhine yazmış oldukları şeyler de mubalâgalıdır. İslâm müverrihlerinin *Âdil* lâkabını verdikleri, Rum ve Süryani müverrihlerinin de çok medhettikleri bu büyük hükümdarın Âni şehrini zaptettiği esnada bütün ahalisini boğazlatmış olduğu hakkında Ermeni müverrihlerinin vermiş oldukları malûmat külliyen yanlıştır: şehir fethedildikten sonra temamiyle tâmir ve iskân edilmiş ve Şaddâd âilesine mensup bir prensliğin merkezi olmuş ve aynı zamanda ahalisinin ekseriyeti Ermeni bulunmak üzere mühim bir şehir olarak bütün XII. ve XIII. asırlar boyunca devam etmiştir. XIII. asır islâm coğrafyacılarının doğu Anadolu şehirlerinin bazılarında hıristiyanların çokluk hâlinde yaşamakta olduğunu zikretmeleri de Ermeni müverrihlerini yalanlamak için birer vesikadır.

***

Anadolu'ya Türklerin muhaceretlerini müteakip onların yerleştikleri veya yeniden tesis ettikleri şehirleri şu şekilde görmekteyiz:

1 — Türkler eski Anadolu şehirlerinin içine yerleşerek yerli ahali ile münasebete ve ihtilâta başlamışlar, fakat kendileri müslüman ve fatih olmak dolayısiyla daha mümtaz bir sınıf halinde kalmışlardır. Bütün siyasî haklarla askerlik şerefi ancak kendilerine inhisar etmiştir. Bilâhare yerli halkı kendi dinlerine döndürdükten sonra, aralarında müsavat hâsıl olmuştur. Anadolu şehirlerinin kısmı azamı bu nevidendir.

2 — Açılış esnasında akınlara uğrayan veya harben zabtolunan veyahut da askerî bir sebeple kasdan tahrip edilen şehirlerin üzerine veya civarına yeniden yapılan şehirler. Ankara, Sivas, Kayseri, Konya gibi tarihî ve askerî yollar üzerindeki şehirler ile bugün yanında (Eski şehir)'i veya (Kara şehir)'i olan beldelerimiz bu nevidendirler.

3 — Askerî maksatlarla tesis edilen veya iktisadî zaruret dolayısiyle yeniden vücuda gelmiş olan beldeler.

Türkler ilk iki nevi şehirde ya eski adlarını değiştirmeden

oturmuşlardır veyahut da değiştirmişlerdir. Erzurum, Erzincan, Divirgi, Konya, Sivas, Malatya, Kastamoni, Mar'aş.... ilâh. birincisine; Kırşehir, Akşehir, Akseray, Karahisar, Eskişehir, Sivrihisar... ilh. da ikincisine misal olabilir.

Şehirler gibi köylerin bir kısmı bilhassa Şarkî Anadolu'dakiler ekseriyetle yeni fatihler tarafından işgâl edildikten sonra bile eski adlarını muhafaza etmişlerdir. Fakat Orta ve batı Anadolu'da yerli ahaliye nazaran daha büyük bir kesafetle yayılmış oldukları anlaşılan Türkler bu mıntakalardaki eski köylerin özerinde yerleşirlerken ekseriyetle adlarını değiştirerek kendi dillerinde adlar vermişlerdir. Mamafih eski Emevî ve Abbâsî devrindenberi vukuā gelen mütemadi gazalar dolayısiyle ahalisi çok azalmış olan Orta Anadolu'daki köylerin çoğu Türkler tarafından yeniden kurulmuş olduğundan, onların adları kâmilen Türkçe olmuştur. Bu köy adlarının bir kısmı oraya yerleşmiş olan boy ve oymakların veya bu boy ve oymakların mensup aldukları ulusların isimlerinden ibaret olduğu gibi bir kısmı da köyü tesis eden veya temellük eyleyen reisin, emîrin veya valinin adını taşımaktadır.

Bâzı menbalar Anadolu'da hıristiyanlardan açılan şehirlerin miktarını 200'e kadar çıkarmışlardır [1] Diğer bir takım menbalar büyük Sultan Melikşah tarafından Anadolu'ya 70 aded minber gönderildiğini söylemekle, yeniden kurulan veya evvelce mevcut olup da Türkler tarafından işgâl ve iskân edilen şehirlerin sayısını 70'e ibtâğ ediyorlar. Mamafih bunların yâni minberlerin sayısının 100'den fazla olduğunu söylemekle bu mikdarı fazlalaştıran rivâyetler mevcut olduğu gibi, 50'ye kadar indirenleri de vardır [2]. Bu minberler yeni yeni kurulan şehirlerin umumî namazgâhlarına veya cebbâne [illegible]'lerine vazedilmiş ve cuma ve bayram namazlarında hutbe okumak üzere kullanılmıştır. Yeni müslüman fatihler bu sıralarda henüz cami inşa edemediklerinden dolayı bir müddet hıristiyan mâbedlerini

[1] Al-Anbā' fī tārīḫ al-ḫulafā' (yazma).

[2] İmād al Dīn al İsfahānī, Nusrat al-Fıtra (yazma); Bundārī, Zubdat al-Nusra s. 55; Revāmiz al-a'yān (yazma).

islâm mâbedlerine çevirerek onlardan istifade etmişlerdir. Fakat bilâhare yavaş yavaş kendileri cami inşa ederek çok zaman geçmeden yeni fethedilen bu kıt'ayı tam manası ile bir islâm diyarı haline getirmişlerdir.

Eski çağda nasıl şehirlerin tesisinden evvel mâbedler yapılıp mâbudların heykelleri konulduktan sonra beldelerin inşasına başlanırsa, orta çağda da hemen hemen buna benzer bir şekil takip edilmekte idi. Ne suretle kurulduklarını iyice bildiğimiz ilk islâm şehirleri (meselâ Kufe, Basra, Fustat, Kayrevan) nasıl kurulmuş, yâni evvelâ dinî ve siyasî içtimagâh olan cuma mescidinin, diğer bir tabirle büyük ve umumî namazgâhın mihrabı ve minberi vazı ve bu suretle ulu camilerin ilk esası kurulduktan sonra şehirlerin tesis ve iskânına nasıl başlanmışsa, tabiî Anadolu'da yeniden kurulan şehirler de o şekilde yapılmıştı. Gelen fatihlerin bir birinden az çok ayrı birer klân teşkil eden boylardan ve oymaklardan terekküp etmeleri ve bu klânların bu mâbedler etrafına yerleşmeleri suretiyle yeni beldelerin teessüs etmiş olması bu şehirlerin Roma ve Mekke gibi site evsafını haiz şehirler olduklarını göstermektedir. Konya, Sıvas, Kayseri ve Ankara gibi Anadolu'nun siyasî ve kültürel tarihinde büyük rol oynayan ve Anadolu'nun birliğini yaparak bu ülkede yeni bir Türk milleti vücuda getiren beldeler eski islâm siteleri gibi muhtelif boy ve oymakların bir namazgâh etrafında yerleşmelerinden meydana gelmiş ve birer islâm ordugâhı olmuş sitelerdir. Tahribata uğramayan yâni emanla alınan ve üzerine yerleşilen ve yayılan ordunun merkezi vaziyetini gören Erzurum, Erzincan, Amasya, Malatya, İznik başta olmak üzere birçok Anadolu şehirleri eski zamanda Mora kıt'asındaki İsparta ve orta çağdaki garbî ve merkezî Avrupa beldelerinin bazıları veya islâm devrindeki Dimişk, Kinnesrin, Musul, Harran ve Merv medineleri gibi başka birer cins site olmuşlardır. Bu sitelerde hâkim ve asker sınıf olan Türklerle tâbi sınıf olan yerli hıristiyan ahali bir arada yaşamışlardır. Mamafih bu iki tip site şartlarını haiz olmadan muhtelif ve karmakarışık meslek erbabından

teşekkül eden ve sâdece iş bölümü esasına dayanarak vücuda gelen şehirler de fazla mikdara baliğ olmuştur. Bunlar islâm devrindeki Bağdat, İsfahan, Rey, Meraga, Yezd, Hemedan, Halep, Kudüs v.s. gibi ancak sadece birer şehir=ville olabilmişler ve site evsafını haiz olamamışlardır. Fakat şunu da söyleyelim ki gerek birinci gerekse ikinci şıktan olsun, site evsafını haiz olan beldeler — aralarında dinî ve harsî bağ ve birlik bakımından birbirine benzedikleri için — eski çağ sitelerinden az çok farklıdırlar. Bunlar belki orta çağ sitelerinde mevcut olan evsafı haiz olmuşlardır. Birinci tip islâm ordugâhı olan siteler tarihimizin gerek siyasi, askeri ve gerekse harsî bakımdan en büyük merkezi olmuşlardır. Bunların içinde bilhassa Konya şehri, sadrı islâmdaki islâm ordugâhları gibi, Medine'de doğan Allahın birliğini yaymak mefkûresinin yâni gaza ve cihat ateşinin yeni bir ocağı haline gelmiş ve bu yüzden yavaş yavaş diğer Anadolu sitelerini kendi etrafına toplamağa muvaffak olmuştur.

Sitelerde ve şehirlerde teşekkül eden içtimaî sınıfları bilâhare medeniyet tarihine ayıracağımız kısımda iyice belirtmeğe çalışacağız.

* * *

Dünya tarihinin en büyük vak'alarından biri olan ve netice itibariyle bütün insanlık tarihinin akışını değiştiren bu Anadolu fethi hadisesi esnasında Türkler bu kıt'aya gelirken, bu ülkenin şarkında bulunan veya bu kıt'aya yakın komşu olan Ermeniler ile Kürtleri de yerlerinden oynatmışlardır.

Büyük Roma imparatorluğu devrinde Fırat nehrinin garbına ve bilhassa cenubuna yâni Malatya, Urfa ve Maraş bölgelerine yayılmağa başlayan Ermeniler VI. asırda ve VII. asrın başlarında İran - Bizans muharebeleri esnasında Şarkî Anadolu'nun büyük tahriplere hedef olması yüzünden muhacerete mecbur olmuşlar ve daha fazla mikdarda Kızılırmak ve Yeşilırmak ile Tohma suyu havzalarına yayılmışlardır. VII. asırda Bizans imparatorluğu tarafından Yeşil ırmak ve Kelkit havzasında teşkil edilmiş olan tem'e, Ermenilerin çokça mikdarda o havaliye gelmiş olmalarından dolayı, Armenyak adı verilmişti.

İslâm istilâsının Şarkî Anadolu'ya gelmesi ve o bölgenin asır-

larca İslâm - Bizans mücadelesine sahne olması dolayısıyla Ermenilerin Anadolu'nun diğer kısımlarına muhaceretleri daha fazla artmıştır.

Arap müverrihlerinin Bayâlika ... dedilikleri Paulikyan hıristiyan rafızî mezhebi sâliklerinin Bizans devleti tarafından takip ve tethişe uğramaları ve imparatorluğun muhtelif ülkelerine dağıtılmaları esnasında bu mezhep mensuplarının ekseriyetini teşkil etmekte olan Ermeniler de her tarafa yayılmışlardı. Bunların bir kısmı Dersim mıntakasına iltica ederek oranın sarp dağları arasına sığınıp, o zamanın vesaitine göre zaptı pek müşkül olan, bu bölgede tutunup kaldılar. Bu Paulikyanlar evvelce Arap mücahitleri ile iş birliği yaptıkları gibi bu sefer de Türk fatihlerine yardım ettiler.

Yukarıda görüldüğü üzere Türk istilâsının başlaması üzerine Anadolu şarkındaki küçük Ermeni Kıralları ile bir takım reisleri ülkelerini Bizans imparatorluğuna terkederek bunun mukabilinde imparatorlardan Kapadokya'da muhtelif yerler aldılar ve tebealarının bir kısmını da beraberlerine alarak kendilerine verilmiş olan bölgelere yerleştiler. Bu yerleşme neticesinde Orta Anadolu'da Ermeni unsuru daha fazla artmıştır. Bilâhare şarkî Anadolu'nun büsbütün Türkler eline geçmesinden sonra Ermeni muhacereti daha ziyade fazlalaşmıştır. Bu Ermeniler yalnız Kapadokya'ya değil, bütün Anadolu'nun her tarafına dağılmağa başlamışlardır ve bilhassa Kilikya, Komagen, Osrohen (Urfa) ve Antakya bölgelerine kesafetle hicret etmişlerdir. Kapadokya'da yerleşmiş olan Ermeniler mezhep ayrılığı dolayısiyle ortodokslardan çok ağır ve fena muamelelere maruz kalıyorlardı. Ermeni kıral ve prensleri Rumların tahkir ve ihanetlerine maruz kaldıkları gibi, bunların bazıları da hiyanetle öldürülmüşlerdir. Ermenilerin rûhânî sınıfına mensup olanları da aynı şekilde Rumların hakaretlerine uğrayorlardı. İşte bu sebepler dolayısıyla Ermeniler, evvelâ istilâları önünden kaçmış oldukları Türkleri - onların fütuhatının orta Anadolu'ya gelmesinden sonra - adetâ kurtarıcı vaziyette görmeğe başlamışlar ve onlara mukavemet etmek şöyle dursun, fırsat düştükçe yardım etmeğe devam etmişlerdir.

Anadolu'nun şark ve orta bölgelerindeki şehirlerde yaşıyan ve Ya'ḳûbî mezhebine sâlik olan süryanî hıristiyanlar da ortodokslara

olan husumetlerinden dolayı Türk fütühatını memnuniyetle karşılamışlardır...

***

Türk istilâ ve fütuhatı doğu Anadolu'dan Orta Anadolu'ya gelirken şimâlden itibaren cenûba doğru şu istikametleri tâkip etmiştir:

1 — Çoruh munsabından itibaren Karadeniz sahilindeki dil. (Bu istilâ Giresun civarından ileriye gidememiştir).

2 — Çoruh ve Kelkit vâdileri. (Bu istilâ bütün Yeşilırmak havzasını kapladıktan sonra aşağı Kızılırmak bölgesine ve Paflagonya içlerine kadar uzanmıştır).

3 — Aras ve Yukarı Fırat vadileri. (Bu istilâ bir taraftan Tohma vâdisini ve diğer taraftan Orta Kızılırmak havzasını kaplamış ve bütün Kapadokya'yı ve daha sonra Galatya ve Likaonya'yı örtmüştür).

5 — Hoy - Bargiri - Ahlat yolu. (Bu istilâ yolunu takip eden fatihler bütün Van gölü havzasını işgal ettikten sonra bir taraftan Murad suyunun cereyan istikametini takip ederek Orta Anadolu'ya doğru uzanmışlardır. Diğer taraftan da Bitlis - Erzen - Meyyafarikin ve Âmid yolunu takip ederek Elcezire kıt'asına inmişlerdir. Urfa, Maraş, Ayıntab ve Antakya havalisine akınlar yaptıklarını, Delük ve Menbiç'te hareket üsleri kurarak şimalî Suriye'ye ve Antakya bölgesine akınlar ve gazalar icra ettiklerini ve bazan da cenubî Anadolu geçitlerinden geçerek Orta Anadolu'ya girdiklerini gördüğümüz gaziler bu beşinci yol tarikiyle inmiş olanlardır).

Arran'daki Şaddâd - oğullarının emareti ile Azerbaycan'daki Müsafir yahut Memlân ملان oğullarının emareti Kürt kavminin büyük bir kabilesi olan Revâdî aşireti tarafından kurulmuşlardı. Bu iki emaret ile merkezi Rumiye şehri olan ve yine Kürtlerin en büyük bir kabilesi olan Hezebânî هذبانى aşireti tarafından kurulmuş bulunan Abul-Haycâ ابوالهيجا'nın emâreti, Selçuklu devletinin müessisi olan Sultan Tugrul Bey'i, daha ilk saltanat tesisi zamanından itibaren, metbû tanıdıkları gibi, bu sultanın fütuhatının Irak-ı Acem'i kaplamasından

sonra diğer Kürt kabilelerinin reisleri de ona tabiiyet ve itaatlerini bildirmişlerdi. Ermeni kıralları ile ve onların metbûları olan Bizans imparatorları ile mütemadi bir mücadele içinde bulunan Kürt emir ve reisleri Türklerin Anadolu'ya yürüyüşlere başlamasından itibaren onlarla iş birliği yapmışlar ve Kutulmuş'un, İbrahim Yınal'ın, Yakûti-nin ve diğer serdarların ve hele bizzat sultanların yapmış oldukları seferlere bütün maiyetleri ile iştirak etmişlerdir. Ravâdî ve Hezebânî kabileleri ile Azerbaycan'ın cenup kısmındaki dağlarda yaşayan Kürt Celâlî ve Mazincânî ماذجانی kabilelerinin muhtelif batın ve fahizleri Türkmenler ile birlikte Anadolu yürüyüşlerine iştirak etmişler ve gazalar esnasında dördüncü ve beşinci istilâ yollarını takip eylemişlerdir. Marvan-oğullarının Diyarbekir ve Ahlat ülkelerine hâkimiyetlerinden itibaren bu ülkelerde yayılmağa başlamış olan Buhtî, Beşnevî, Hümeydî, Hakkârî ve Zevezânî (yani Zaza) Kürt aşiretleri de Türkmenlerin istilâsı başladıktan sonra şarktan ve cenuptan daha fazla ilerleyerek Erzen ve Batman vâdilerine ve nihayet asıl Diclenin şimaline kadar çıkıp Türkmenler ile gaza arkadaşlığı yapmışlar ve onların Urfa, Maraş ve Malatya'ya doğru yaptıkları akınlara ve fetihlere iştirak etmişlerdir. Bütün varlıkları ile Türkmen beylerinin maiyetinde çalışan ve birçok defa Türkmenlerin teşkilâtı içine girerek onların boy ve oymakları arasına karışan ve hatta bazan tâbi oldukları Türk boy, oymak ve uruklarının adlarını alan bu Kürt aşiretlerinin muhtelif kolları, Anadolu'nun şark bölgesinin açılmasında ve eski etnik vaziyetin değişmesinde, az çok faydalı olmuşlardır. Step kavmi olan Türkmenler ile diğer Türkler şarkî Anadolu'nun ovalarında yaylaklar ve kışlaklar tesis ederler, şehirlerinde ve kasabalarında karargâh kurmak suretiyle yerleşirlerken tarihin ilk çağlarından beri dağ kavmi ve dağ çobanları olan Kürtler de dağlık bölgelere giriyorlar ve geçilmesi ve çıkılması müşkül ve hatta imkânsız zannedilen yüksek ve büyük dağları, zirvelerine kadar işgâl ediyorlardı. Bu suretle yukarı Fırat'ın cenubundan itibaren şarkî Anadolu'nun dağlık bölgelerini, zikredilen Kürt kabileleri işgale başlamışlar ve Ermeniler tarafından bu dağların yamaçlarında ve geçitlerinde tesis

edilmiş olan kale ve şatolar ile köyleri — Sason bölgesi müstesna olmak üzre— birer birer ele geçirmişler ve Ermenileri bu sarp yerleri bırakarak ovalara inmeğe mecbur etmişlerdir.

Roma ve onun halefi olan Şarkî Roma imparatorluğu zamanında hiç bir vakit devlet nufuzu altına girmemiş olan Dersim bölgesinin sarp ve dağlık kısımları da bu suretle Kürtler tarafından işgal olunmş ve Rafizî hıristiyanların sığınakları [1] olan bu yerler şiddetli mücadelelerden sonra onların elinden alınmış ve hıristiyanlar oralardan ovalara inmeye mecbur edilmişlerdir.

Kürt unsurunun nufuz edememiş olduğu Anti—Toros yâni yukarı Ceyhan ve Yukarı Seyhan mıntıkaları ile asıl Toros dağlarının sarp kısımlarında ise hıristiyanlar tutunup kalmışlardır. XII, XIII ve XIV. asırlar zarfında Türklerle daima mücadele halinde bulunan ve Kilikya devletini kuran bu Ermenilerden ileride bahsedeceğiz.

İLÂVELER VE DÜZELTMELER:

Birinci sahifenin son satırının altına:

(1516 dan 1922 senesine kadar)

21 inci sahifenin 24 üncu satırında İsaurya Antakyası'nın Ermenak olduğu zikredilmişse de yanlıştır. İsraurya Antkaya'sı Anamor civarında ve Akdeniz kenarında bir şehirdi. Ermenak'in eski adı Cermanikya'dır.

87 nci sdhifenin son satırında:

«Bir daha Gürcülerin» ibaresi «bir daha Rumlarla Gürcülerin» şeklinde olacaktır.

---

1) Dersim bölgesinin Anadolu tarihinin Türk çağında da müslüman Rafizîlerine sığınak teşkil etmesi tarihin garip tesadüflerindendir.

Gazaların ve fetihlerin takvimi

Sene	
1015-1021	Çağrı Bey kumandasındaki Türkmenlerin doğu Anadola'ya gazaları.
1037-1038	Altı reis idaresindeki Türkmenlerin gazaları.
1042-1043	Elcezire ve Musul akınlarından dönen bu Türkmenlerin gazaları.
1045-1046	Bu Türkmenlerin Bizans ordusu ile muharebeleri.
1047	Selçuklu sehzadesi Hasan'ın gazası ve şehid olması.
1048	İbrahim Yinal ile Kutulmuş'un yürüyüşleri, eski Erzurum'u almaları ve Pasin ovasında Bizans ordusunu bozguna uğratmaları.
1050	Bizans ordusunun mukabil taarruza geçip Dovin önüne kadar ilerlemesi.
1053	Kutulmuş'un Kars şehrini yağmalaması
1054	Sultan Tuğrul Bey'in gazası, Van gölünün şimalindeki şehirlerin ve kalelerin zaptı.
1057	Emir Sabuk'un gazası
1058	Yakuti'nin idaresindeki Türk kuvvetlerinin Kars şehrini almaları; Ani'yi kuşatmaları; Pasinler bölgesini almaları; Malazgirt, Muş ve Erzurum bölgelerine akınlar; Erzincan'ın yağmalanması; Harput havalisine akınlar; Malatya'nın zaptı; Emir Dinar'ın Çoruh ve Kelkit havzasına gazası.
1059	Türklerin Van gölü havzasında fütuhatları; Murat çayı boyunca gazaları; Dicle'yi vücuda getiren çayların menbalarına doğru akın yapmaları.
1060	Türklerin Sıvas'ı zaptetmeleri; Urfa'yı kuşatmaları.
1061	Bir Bizans ordusunun bozguna uğratılması.
1062	Sultan Tuğrul Bey'in Azerbaycan'a tekrar gelmesi ve gazalara iştirâk etmesi; diğer Türk emirlerinin Diyarbekir bölgesine gazaları ve Bizans elindeki kaleleri almaları.
1063	Bizans ordusunun taarruza geçmesi, Âmid'i kuşatması ve bozguna uğraması.

1064 Sultan Alp Arslan'ın birinci gazası: Şehzade Melikşah'ın Van şehrini ve bu göl havzasındaki diğer beldeleri alması; sultanın Gürcüstan'a seferi; sonra Ani başta olmak üzere Aras havzasındaki şehirleri fethetmesi.

1065 Türklerin Urfa'yı tekrar kuşatmaları; Antakya havalisine akınları; Şarkî Anadolu'da diğer fütuhatları.

1066 Emir Gümüştekin ile Emir Afşin'in gaza ve fütuhatları.

1067 Emir Afşin'in Bizans ordusunu Malatya önünde bozguna uğratması; Türklerin Kayseri'yi almaları. Sultan Alp Arslan'ın ikinci gazası: Cenubî Kafkasya'yı alması ve Gürcüstan'a tekrar yürüyüş yapması.

1068 Sultanın Kars'ı Rumların elinden alması ve İran'a dönmesi; İmparator Romanos Diyoğenis'in Türkler aleyhine sefere çıkması; Türklerin Niksar'ı almaları; İmparatorun Divriği'de muzafferiyet kazanması; Suriye'ye inişi ve Membiç'i alışı; Emir Afşin'in Orta Anadolu'ya girmesi ve Amorya'yı zaptetmesi.

1069 Türk emirlerinin muhtelif yerlerden Orta Anadolu'ya girmeleri; İmparatorun Kayseriye'ye gelmesi ve muvaffakıyet kazandıktan sonra Şarkî Anadolu'ya gitmesi; Flaretos'un maiyetindeki kuvvetlerin Türklere karşı mağlûp olması; Türklerin Konya'yı zaptetmeleri; İmparatorun geriye dönmeğe mecbur olması.

1070 Selçuklu Şehzadesi Erbasgan oğlunun Manuel Komnenos'u maglup ve esir etmesi; bu şehzadenin imparatora ilticası; Emir Afşin'in Batı Anadolu'ya gazası ve Frikya şehirlerini alması.

1071 Sultan Alp Arslan'ın üçüncü gazası: Malazgirt'i ve diğer kaleleri alması; Âmid'e gelmesi; Urfa'yı kuşatması; Halep'i kuşatması; Roma imparatorunun şarka yürüyüşünü duyunca geriye dönmesi ve Malazgirt'te onu mağlûp ve esir etmesi.

1072 Emir Tutak ile Artuk Beğ'in Orta Anadolu'yu zaptetmeleri; Kayseriyye'ye gelen bir Bizans ordusunun emir Tutak tarafından bozguna uğatılması.

1073 Artuk Bey'in Bitinya'ya kadar ilerlesmesi ve Bizans başkumandanını mağlûp ve esir etmesi.

1074 Çoruh, Yukarı Fırat, Kelkit, Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarının Türkler tarafından işgale başlanması; Süleyman Şah'ın Antakya'ya taarruzu.

1075 Orta Anadolu'da fütuhatın devamı; Süleyman Şah'ın Antakya'yı kuşatması.

1076 Artuk Bey'in Irak'a gitmesi; Likaonya ve Galatya bölgelerinin açılması; Pontus havalisinde fütuhat; Süleyman Şah'ın merkezi Konya şehri olmak üzere Anadolu'da devlet kurmağa başlaması; Psidya, Frikya ve Paflagonya bölgelerinin işgali; Ahmed Şah'ın Membiç'i Rumlardan geri alması.

1077 Emir Gümüştekin Candar'ın Urfa ve Nizip havalisine hücumu; Süleyman Şah ile kardeşi Mansur'un Nikefor Botanyates'e yardımları; Mansur ile Süleyman arasında muharebe va Mansur'un ölümü; Anadolu ümerasından bazılarının Suriye'ye gitmeleri.

1078 Nikefor Botanyates'in Süleyman Şah'tan yardım alması; Anadolu'nun garp ve şimal bölgelerinin Türkler tarafından fetih ve işgalinin devam etmesi.

1079 Türklerin Lidya ve Karya bölgelerini işgal etmeleri.

1080 Süleyman Şah'ın Rumlar üzerine muzafferiyet kazanması ve İznik'i işgal edip saltanat merkezi yapması ve *sultan* unvanını alması; Bitinya ve Misya bölgelerinin fethi; Süleyman Şah'ın İstanbul boğazına gelmesi; Emir Ahmed'in Gürcüstan'da ve Doğu Anadolu'daki muvaffakıyetleri: Bugünkü Erzurum ile Kars'ın sureti-kat'iyede zaptı ve Erzurum emirliğinin tesisi; Şerefüddevle Müslim'in Halep ve Elcezire bölgelerini alması.

1081 Çoruh munsabının ve Karadeniz sahil şehirlerinin alınması; Emir Husrev'in Urfa'ya taarruzu; Süleyman Şah tarafından Marmara sahil ve şehirlerinin ve Çanakkale bölgesinin açılması; Süleyman Şah ile Alexis Komnenos

arasında musaleha ; Artuk Bey'in Irak'tan Suriye'ye gelip Tutuş'un hizmetine girmesi; Şerefüddevle'nin Antakya'yı almağa teşebbüs ve muvaffakıyetsizliği.

1082 Artuk Bey'in Kudüs emiri olması; Tutuş'un Antakya'ya ve Halep'e karşı teşebbüsleri; Artuk Bey'in Ulu Sultan'ın yanına çağrılması; Anadolu fatihi ve sultanı olan Süleyman Şah'ın Tarsus'u açması; Türklerin Likya ve Pamfilya ve İsaurya bölgelerini zaptetmeleri.

1083 Sultan Süleyman Şah'ın Kilikya bölgesini kâmilen fethetmesi; Şerefüddevle'nin Sumeysat ve Hısnımansur ve havalisini açması; Alexis Komnenos Normanlara karşı Süleyman Şah'tan yardım alır.

1084 Süleyman Şah ile Bizans imparatoru arasında muharebe; sonra musaleha; Türklerin Ege sahillerini almaları; Süleyman Şah'ın Antakya şehrini açması; Emir Karatekin'in Sinop'u açması; Fahrüddevle B. Cüheyr tarafından Âmid ve Meyyafarikin şehirlerinin muhasarası; Artuk Bey'in Fahrüddevle'den ayrılması ve Şerefüddevle ile birleşmesi; Ahlat ve havalisini kurtarılması.

1085 Antakya'nın iç kalesinin alınması; Deluk, Ertah, Derbesak, Bağras, Harim, İskenderun, Süveydiye ve Telbaşer kalelerinin fethi; Ceyhan havzasının Emir Boldacı tarafından açılması; Harput ve mülhakatının Emir Çubuk tarafından açılması; Malatya ve havalisinin Sultan Süleyman Şah'ın dayısının tabiiyeti altına girmesi; Emir Çaka'nın İzmir'i ve diğer sahil şehirlerini alması; Emir Danişmend'in Sıvas ve Yeşilırmak bölgelerinde emaret kurması ve fütuhatı ilerletmesi; Âmid ve Meyyafarikin ile diğer Diyarbekir bölgesi şehir ve kalelerinin Mervanlı ailesinden kurtarılması ve bu bölgede bir Türk emaretinin tesisi.